

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Міжнародне фахове видання

Випуск двадцять сьомий

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 27. – К., 2017. – 198 с.

Двадцять сьомий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних Index Copernicus International;
- 3) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 4) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 8 від 8 червня 2017 р.)*

Головний редактор:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.
Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;

Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;

Генерідзе Давід Спартаківч (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії Юридичних Наук Грузії;

Засць Анатолій Павлович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;

Шевченко Анатолій Євгенович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;

Гасцьський Домінік (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Гардапхадзе Тамара Гелайвна (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор;

Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Стадніченко Станіслав Лешек (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Пугачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;

Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;

Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент.

Баликіна-Галанець Людмила Ігорівна, кандидат юридичних наук;

Кривов'яз Оксана Василівна, кандидат юридичних наук.

Психологічні науки:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;

Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;

Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;

Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;

Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Одягайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;

Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;

Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;

Янчук Володимир Александрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор;

Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Адреса редакції:

Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»

03113, м. Київ, вулиця Лагерна, 30-32, тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

© Університет економіки та права «КРОК», 2017
© Автори статей, 2017

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

A.I. Francuz, Justyna Stadniczeńko
Ochrona dziecka (dzieciństwa) przed negatywnym wpływem nowoczesnych technologii w polskim systemie prawnym. Zagadnienia wybrane 5

A.I. Francuz, Dawid Stadniczeńko
Idea integracji europejskiej jako narzędzie pokoju i stabilizacji wśród narodów20

A.I. Francuz, Elżbieta A. Maj
Administracyjnoprawny system świadczeń na rzecz osób niepełnosprawnych w Polsce28

A.Й. Француз, Ю.І. Миколаєнко
Основні концепції сучасного праворозуміння прав людини на свободи пересування і вільний вибір місця проживання 40

T.A. Француз-Яковець
Окремі аспекти взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади: досвід Французької Республіки.....52

В.О. Веклич
До питання щодо особливостей правового регулювання і правозастосування при взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства у боротьбі з корупцією в Україні.....59

В.Ю. Горєлова
Поняття приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні.....68

М.В. Григорчук
Порівняльно-правові аспекти засобів і форм захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів права.....73

О.В. Кривов'яз
Захист прав дитини в умовах збройного конфлікту80

М.В. Вайнагій

Конфлікт як одна з передумов початку переговорного процесу (поняття, класифікація, характерні особливості).....86

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Д.І. Ткач
Введення візового режиму з Росією, політико-правовий аспект94

С.І. Бояркіна
Перспективи розвитку українського законодавства у сфері забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я 101

Розділ 3. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

І.В. Тарасова
Питання підвищення ефективності інституту затримання особи у кримінальному процесі України..... 108

В.В. Комлик
Методологія аналізу категорії «склад правопорушення» 114

Розділ 4. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

І.В. Сингаївська, В.В. Серединська
Психологічний аналіз феномена ностальгії 118

О.В. Петрунько, Р. Юсупова
Психолого-педагогічний аналіз феномена соціальної мобільності 127

L. Romanyuk	
Axio-factor of openness to change values in ukrainian, polish and romanian young adults	133
Г.В. Абаніна	
Стратегії опанування психотравматичного досвіду в контексті нарративного підходу	140
Р.А. Мороз	
Психологічний аналіз сімейних міфів сучасної української сімейної системи	145
I.A. Soroka	
Challenges of teaching legal English at Ukrainian universities	152
Р.М. Ткач	
Терапевтична метафора як метод юнгіанського консультування	157
А.В. Шулдик	
Типи корпоративної культури в медичних організаціях	163

I.В. Форноляк	
Формування усвідомленого ставлення учнів з девіаціями поведінки до збереження власного здоров'я	169
В.Ю. Жовнер	
Компоненти і взаємозв'язки показників конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу	174
I.C. Птуха	
Теоретико-методологічні засади професійного психологічного відбору персоналу в міжнародні компанії	182
Н.С. Шишко	
Соціальні інтернет-практики як чинник психологічного благополуччя старшокласників: результати емпіричного дослідження	190

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

UDC 340

A.I. Francuz

*Bohater Ukrainy, Wybitny prawnik Ukrainy,
doktor nauk prawnych, profesor,
Kierownik departamentu dyscyplin państwowo-prawnych,
Uniwersytet ekonomii i prawa "KROK"*

Dr Justyna Stadniczeńko

*Adiunkt – Katedra Prawa Cywilnego
i Prawa Prywatnego Międzynarodowego,
Wydział Prawa i Administracji,
Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie,
Adwokat – Kancelaria Adwokacka z siedzibą w Opolu*

Ochrona dziecka (dzieciństwa) przed negatywnym wpływem nowoczesnych technologii w polskim systemie prawnym. Zagadnienia wybrane

А.Й. Француз

*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»*

Ю. Стадніченко

*доктор юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права та
міжнародного приватного права,
факультет права і адміністрації,
Університет фінансів і управління у Варшаві*

Захист дитини (дитинства) від негативного впливу сучасних технологій у польській правовій системі. Вибрані теми

У статті досліджується питання захисту дитини (дитинства) від негативного впливу сучасних технологій у польській правовій системі.

Ключові слова: захист дитини, дитинство, сучасні технології, польська правова система.

А.И. Француз

*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»*

Ю. Стадниченько

*доктор юридических наук,
ассистент кафедры гражданского права
и международного частного права,
факультет права и администрации,
Университет финансов и управления в Варшаве*

Защита ребёнка (детства) от негативного влияния современных технологий в польской правовой системе.

Избранные темы

В статье исследуется вопрос защиты ребенка (детства) от негативного влияния современных технологий в польской правовой системе.

Ключевые слова: защита ребенка, детство, современные технологии, польская правова система.

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University*
Justyna Stadniczeńko
*Doctor of Law,
Assistant Professor – Department of Civil Law and
Private International Law,
Faculty of Law and Administration,
University of Finance and Management in Warsaw*

Protection of the child (childhood) against the negative influence of modern technologies in the Polish legal system. Selected topics

The article examines the question of protection of the child (childhood) from the negative influence of modern technologies in the Polish legal system.

Keywords: child protection, childhood, modern technologies, Polish legal system.

Wprowadzenie

Dzieciństwo to okres pomiędzy niemowlęctwem a końcem dorastania i nie jest wyłącznie czyste i niewinne. Niebezpieczeństwo, ciekawość płciowości, fascynacja przemocą i grozą, horrorami, zaintrygowanie występками dorosłych to normalne elementy dorastania, tak jak skłonność do buntu, zmienne nastroje, wyładowanie emocji oraz przekonanie, że rodzice, nauczyciele oraz inni dorośli przeważnie nic nie rozumieją (nie wiedzą) a jedynie „czepiają się”. Ze względu na to, że dzieciństwo to okres niebezpieczny, podczas którego niedoświadczone dzieci dopiero się kształtują i są bezbronne, na rodzicielstwo składa się zarówno strach jak i miłość, które są nierozłącznie ze sobą związane. Rodzice z miłości opiekują się dziećmi, chcą żeby były bezpieczne, zdrowe, szczęśliwe oraz żeby wyrosły na ludzi dobrze przystosowanych, produktywnych i kochających życie. A jednocześnie spędza im sen z powiek wszystko, co może je tego pozbawić. Wiele czynników przyczynia się bezpośrednio do narażenia dzieci na niebezpieczeństwo. Jest to ważki zbiór zagadnień mający głęboki

i daleko idący wpływ na dzieci. K. Goździewska¹ podaje, że „Naukowcy alarmują: pole elektromagnetyczne wytwarzane przez urządzenia bezprzewodowe jest groźne dla zdrowia, zwłaszcza dzieci. Coraz więcej krajów ogranicza dostęp do sieci Wi-Fi w szkołach i budynkach publicznych”.

Eksperci apelują do Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz Światowej Organizacji Zdrowia o wprowadzenie legislacji chroniącej obywateli przed nadmiernym promieniowaniem elektromagnetycznym, które zaliczane jest do największego energetycznego zanieczyszczenia na ziemi – wielokrotnie przekracza – naturalne poziomy. W Polsce cały czas urządzenia wykorzystujące technologie bezprzewodowe przyjmowane są jako dobrodziejstwo. W miastach trudno znaleźć przestrzeń od Wi-Fi – samorządy wręcz chlubią się powszechnym dostępem do sieci. Faktem jest, że na tle Europy słabo realizujemy Europejską Agendę Cyfrową, która nakłada na nas obowiązek zapewnienia 100 procentom obywateli szybkiego internetu o prędkości co najmniej 30 Mb/s, a w przypadku 50 procent

¹ K. Goździewska, Niewidoczni zabójcy /w/ Nasz Dziennik, Nr 194, 5642, 20-21 sierpnia 2016

obywateli nawet 100 Mb/s. Wyjściem ma być niestety internet przesyłany falami radiowymi, a nie światłowodem. Technologia Wi-Fi jest bowiem 40 razy tańsza od dużo zdrowsza dla organizacji człowieka drogi przesyłu sygnału internetowego za pomocą światłowodów.

Polska opinia publiczna niewiele może znaleźć informacji o wpływie pola elektromagnetycznego, jakie wytwarzają Wi-Fi czy stacje nadawcze – zarówno te duże jak i te małe znajdujące się w naszych laptopach, telefonach komórkowych, smartfonach, telewizorach, a także radiowych licznikach prądu wody. Emitują one do środowiska pole elektromagnetyczne o częstotliwościach od 30 kHz do 300 GHz. Dla przykładu funkcja Wi-Fi w mieszkaniu działa w oparciu o częstotliwość radiową w paśmie 2,4–2,5 GHz. Jest to pasmo wykorzystane w m.in. technice mikrofalowego podgrzewania żywności. Francja na początku 2015 roku przyjęła ustawę zakazującą stosowania Wi-Fi we wszystkich placówkach opiekujących się dziećmi poniżej 3 roku życia, ograniczyła także dostęp do mobilnego internetu w szkołach. Producenci telefonów komórkowych zostali zobowiązani do wyposażenia aparatów w zestawu słuchawkowe. Zakazano kierowania reklam telefonów komórkowych do dzieci poniżej 14 roku życia.

Zakaz używania sieci Wi-Fi i telefonów bezprzewodowych w szkołach i przedszkolach wprowadził austriacki departament zdrowia. Austriaccy lekarze stworzyli też przewodnik diagnozowania i leczenia osób dotkniętych „nadwrażliwością elektromagnetyczną”. Specjalną kampanię mającą chronić dzieci przed polem elektromagnetycznym przygotował Cypr. Podobne kroki powzięły Niemcy. M. Kacprzak² „długotrwałe korzystanie z internetu co prawda rozwija umiejętności wizualne, ale w tym samym czasie powoduje trudności w czytaniu ze zrozumieniem, która leży u podstaw zdobywania wiedzy analizy informacji, krytycznego myślenia i refleksji.”/.../ „Obszary w mózgu, który zmieniają swe działanie pod wpływem długotrwałego używania internetu, odpowiedzialne są za zarządzanie emocji, uwagę, zdolnością

skupienia i innymi funkcjami poznawczymi ponadto zaobserwowano, że u osób uzależnionych od internetu zachodzą analogiczne zmiany w mózgu jak u ludzi uzależnionych od alkoholu czy narkotyków.” Podaje, że „Walter Isaacson w wydanej w 2011 roku biografii Steve’a Jobsa, genialny twórca multimedialnych gadżetów opatrzonych symbolem nadgryzionego jabłka, pozwala swoim dzieciom korzystać z komputerów jedynie dwa razy w tygodniu nie dłużej niż dwie godziny. Jobs zdawał sobie sprawę lepiej niż wielu rodziców, że długotrwałe korzystanie sieje więcej spustoszenia w organizmie ludzkim zwłaszcza dziecka niż dobra.”

Wszechobecny i ekspansywny marketing nastawiony na dzieci stosuje coraz bardziej bezwzględne i przebiegłe metody manipulacji ich kształtującymi się i wrażliwymi emocjami, sprzyja kompulsywnym zachowaniom i tumani niedojrzałe umysły pomocą, seksem oraz obsesyjnym konsumpcjonizmem oraz hedonizmem. Przed swoją potęgą i wpływem bogate państwa kształtują bezpośrednio i pośrednio politykę oraz praktykę w krajach biedniejszych i mniej rozwiniętych.

Społeczeństwo, które uchyla się od chronienia swoich najwrażliwszych członków od krzywdy i wyzysku, nawet kiedy może to zrobić i kiedy nie ma istotnych przeszkód – to naprawdę się „pogubiło”. Nelson Mandela powiedział kiedyś „dusza społeczeństwa najgłębiej przejawia się w sposobie, w jaki traktuje ono dzieci”.

Prawo międzynarodowe i ustawodawstwa krajowe uznało dzieci za osoby o szczególnych prawach i potrzebach, wymagające wyjątkowej ochrony.

W marketingu dziecięcym w przestępczości funkcjonującej w cyberprzestępczości wykorzystywane są szczególne cechy emocji młodych ludzi do których zaliczamy – miłość, skojarzona z opieką, uczuciem i romansem, strach skojarzony z przemocą, terrorem, horrorem, okrucieństwem, wojną, chęć zdobycia mistrzostwa wynikająca z dążenia do tego, by się uniezależnić od dorosłych, a także opanować nowe umiejętności (np. w grach komputerowych lub sieciowych). Ważne są wyobrażenia – narzędzie, które umożliwi im spełnienie marzeń w odrealnionym świecie fanta-

² M. Kacprzak, Niewidoczni zabójcy, op. Cit.

zji” – radzi Lindstrom – „i już jesteś do przodu”), humor („struny naciągane są do granic wytrzymałości, żartuje się z dorosłych i robi się szalone rzeczy” i wartość kolekcjonerska (zbieranie kart, odznak, znaczków i wizerunków postaci). Na koniec należy wspomnieć o efekcie lustra, pragnie naśladowania świata dorosłych. „Zamysł umożliwiający dzieciom odgrywanie roli dorosłych z pewnością spotka się z ich zainteresowaniem” – stwierdza Lindstrom. „Im się jest młodszym, tym bardziej chce się być starszym. (...) Dziewięciolatki chcą mieć 14 lat, żeby już mogły być zaliczane do grona prawdziwych nastolatków. Czternastolatki z kolei za nic mają nastolatki, bo chcą już prowadzić prawdziwe dorosłe życie”³. Skuteczny marketing dla dzieci i nastolatków wymaga jednak czegoś więcej niż granie na tych emocjach. Równie istotne, jak radzi Lindstrom, jest użycie właściwego medium. Dziś, kiedy „interaktywność jest wszystkim”, marketerzy, chcąc skutecznie dotrzeć do dzieci, muszą przede wszystkim wziąć pod uwagę ich głębokie i trwałe zaabsorbowanie mediami interaktywnymi, takimi jak gdy, wirtualne światy i sieci społecznościowe.

Zdaniem specjalistów od gier psychologa G. Douglas nie jest tajemnicą, że „głównym wskaźników sukcesu” w tej branży jest takie ich projektowanie, żeby uzależniały. W świecie gier wystąpiła nowa tendencja – powiązanie ich z serwisami społecznościowymi co pogłębia ich wpływ na psychikę dzieci. Granie staje się bowiem jeszcze bardziej obsesyjne i uzależniające. Dla nastolatków i nieco młodszych dzieci drastycznych i agresywna treść ma nieotarty powab. Rozwijając się psychikę, atakowaną przez „uaktywnione i zwielokrotnione id, przychodzące jak gdyby z wrogiego świata wewnętrznego”, jak opisywał okres dojrzewania psychoanalityk E. Erikson, fascynuje przemoc, groza, okrucieństwo i seks, zwłaszcza kiedy rodzice wyrażają dezaprobatę.

Gry społecznościowe, wykorzystując prawdziwe emocje i stosunki między ludźmi,

nadają graniu nowy wymiar, któremu trudno się oprzeć. Atrakcyjność gier przenosi się do uczestników z Facebooka.

Niezwykle niebezpieczne jest natężenie przestępczości w ramach rozwoju technologicznego w tym niewłaściwe wykorzystywanie danych osobowych, które są przetwarzane. Prawo nakłada obowiązki na tych, którzy chcą gromadzić lub wykorzystywać dane innych osób i przewiduje, że niezależny organ ochrony danych będzie monitorować poszanowanie wszystkich obowiązujących zasad. Społeczeństwo powinno umożliwić dzieciom rozwijanie indywidualnych charakterów, zapewnić im warunki rozkwitu, by mogły się stać „szlachetnymi i pięknymi przedmiotami kontemplacji”, o których pisał Mill. „Natura ludzka nie jest maszyną zbudowaną według modelu i postawioną do wykonywania wyznaczonej pracy, lecz drzewem, które rośnie i rozwija się na wszystkie strony zgodnie z dążeniem sił wewnętrznych, które czynią je żywą istotą. (...) O człowieku, którego pragnienia i popędy są wyrazem jego natury (...) mówimy, że ma charakter. (...) Ludzkie istoty stają się szlachetnym i pięknym przedmiotem kontemplacji nie dzięki zacieraniu wszystkich przedmiotów kontemplacji nie dzięki zacieraniu wszystkich przymiotów indywidualnych w celu ich ujednolinitości, lecz dzięki ich doskonaleniu i używaniu w granicach wyznaczonych przez prawo i interesy innych”⁴.

Na tym powinno polegać dzieciństwo – tak uważano w czasie stulecia dziecka. Jednak na tak pojmowane dzieciństwo przypuszczono obecnie atak, ponieważ przemysł, przestępcy oraz korporacje bez ograniczeń wykorzystują bezbronność dzieci i lekceważą ich interesy. Należy jak najszybciej z tym skończyć ale najpierw trzeba to zjawisko zauważyć i zrozumieć.

I. Polskie regulacje prawne

Nasilenie globalizacji oraz rozwój nowych technologii na przestrzeni ostatnich kilku lat prowadzi do tego, że cyberprzestępczość jest coraz większym problemem. Sukcesywny rozwój społeczeństwa informa-

³ M. Lindstrom, P.B. Seybold, Dziecko reklamy. Dlaczego nasze dzieci lubią to co lubią, Przeł. A.M. Kawęca, Warszawa 2005, s.106

⁴ J.S. Mill, O wolności, przeł. A. Kurlandzka, Warszawa 1999, s. 75

cyjnego zapoczątkował dynamiczne zmiany związane z wymianą informacji⁵.

Rynek w świecie dla grupy dziecięco-młodzieżowej znajduje się na szczycie aktualnych trendów internetowych, obejmujących między innymi sieci społecznościowe, gry i wirtualne światy. Reklamodawcy, marketingowcy uznali, że przede wszystkim należy umieć dotrzeć do tej grupy przez środki masowego przekazu (telewizja, internet, itd.) bowiem tam spędza ona najwięcej czasu w porównaniu z innymi mediami.

Łatwo można zauważyć, iż rozwojowi cyberprzestępczości sprzyja specyficzny charakter sieci globalnej, który pozwala na częściową anonimowość sprawcy przestępstwa. Łatwość dostępu do sieci jest dodatkowym motorem napędzającym ich działanie.

Ilość użytkowników takich portali społecznościowych, jak Facebook i Twitter przewyższa wielkością kilka państw. Założenie, że wszyscy użytkownicy są przyjaźnie nastawieni jest nierealistyczne i niebezpieczne. Istnieje wiele przykładów cyberprzemocy i można je spotkać w Internecie każdego dnia, na „ścianach” portali społecznościowych, w komentarzach artykułów, blogów oraz w e-mailach a należą do nich: Wysyłanie dużych ilości wulgarnych emaili lub SMS-ów, zniesławienie na Twitterze, blogach i forach dyskusyjnych, podszywanie się pod innych na portalach społecznościowych, włamywanie się do urządzeń mobilnych w celu szpiegowania, kradzieży lub modyfikacji danych, kradzież tożsamości w celu zrujnowania reputacji ofiary.

Wszyscy korzystają z poczty elektronicznej, lecz niewielu wie, że jak korzystać z niej kulturalnie⁶. W zasadzie nie są znane zasady korzystania z niej, metody rozpoznawania e-mailowych fałszywek itp.

⁵ W obliczu błyskawicznie zachodzących zmian w nowych technologiach w 2010 r. powstał Rządowy Program Ochrony Cyberprzestrzeni RP na lata 2011-2016. Ten obszerny dokument zawiera propozycje działań o charakterze prawnym-organizacyjnym, technicznym i edukacyjnym, których celem jest zwiększenie zdolności do zapobiegania i zwalczania zagrożeń ze strony cyberprzestępców.

⁶ S. Miller, E-mailowy savoir – vivre, Poznań 2003

Dzieci z racji swojej łatwości przyswajania nowinek technologicznych (ang. breezy familiarity)⁷, często są nazywane „cyfrowymi tubylcami” (ang. digital natives)⁸. Używają informacji inaczej niż ich starsi koledzy i koleżanki⁹. Coraz częściej korzystają z i tak już popularnych w swojej grupie wiekowej technologii. Już w 2011 roku ponad 75 % dzieci w Europie używało Internetu z przeróżnych powodów: od komunikowania się z rówieśnikami przez odbieranie różnych treści aż po granie w gry. Niektórzy tworzą własne treści w internecie np. pisząc bloga¹⁰. Wraz z upływem czasu, dzieci przebywają online coraz dłużej, poznają internet w coraz młodszym wieku i korzystają z niego w bardziej różnorodny sposób¹¹. Zatem nic dziwnego, że to właśnie dzieci coraz częściej stają się rynkowym celem innowacyjnych praktyk przetwarzania danych. Udostępniione „selfie” z własnym świadectwem szkolnym jest już czymś powszechnym a każdy dzień przynosi coś nowego np. nowe aplikacje na do pomiaru wagi, tkanki tłuszczowej itp. czy smart watch, czyli inteligentne zegarki pozwalające rodzicom wiedzieć gdzie znajduje się ich dziecko¹². Ludzie udostępniając swoje dane w internecie tracą kontrolę nad ich kolejnym udostępnianiem czy przetwarzaniem i nie do końca są świadomi ryzyka związanego z udostępnianiem, przetwarzaniem oraz potencjalnym wpływem tego typu działań na ich życie obecne jak i przyszłe. Kiedy dane dotyczące dzieci

⁷ Sprawa American Libraries Association v. Pataki (1997) 969 F. Supp.160

⁸ M. Prensky, Digital Natives, Digital Immigrants' (2001) 9 On the Horizon 5,1

⁹ M. Prensky, Op.cit.

¹⁰ S. Livingstone et al., Risks and Safety on the Internet: The Perspective of European Children London School of Economics and Political Science, London 2011, str 33,

¹¹ S. Livingstone (red.) EU Kids Online. Findings, Methods, Recommendations, London School of Economics and Political Science, London, 2015, str 6

¹² G. Gonzalez Fuster, GDPSR: we all need to work at it!, Better Internet for Kids (BIK) Bulletin 2016, str. 7

są przetwarzane, nie tylko zwiększą się istnienie ryzyka wyrządzenia im szkody, ale także te same dzieci narażone są na nowe jego rodzaje. Dlatego dzieci wymagają specjalnej ochrony. Dopiero niedawno prawo Unii Europejskiej zaczęło otwarcie dostrzegać i uwzględniać taką potrzebę. W ostatnim czasie zakończona (kwiecień 2016 roku) reforma ochrony praw danych osób wyraźnie uznaje konieczność zapewnienia specjalnego poziomu takiej ochrony dla grup szczególnie wrażliwych, między innymi właśnie dzieci. Preambuła do ogólnego rozporządzenia o ochronie danych podkreśla, że (...) szczególnej ochrony danych osobowych wymaga dzieci, gdyż mogą one być mniej świadome ryzyka, konsekwencji, zabezpieczeń i praw przysługujących im w związku z przetwarzaniem danych osobowych. Taka szczególna ochrona powinna mieć zastosowanie przede wszystkim do wykorzystywania danych osobowych dzieci do celów marketingowych lub do tworzenia profili osobowych lub profili użytkownika oraz do zbierania danych osobowych dotyczących dzieci, gdy korzystają one z usług skierowanych bezpośrednio do nich (...) ¹³.

Należy zauważyć, że rozwój cyberprzestępczości doprowadził do pełnej modyfikacji narzędzi wykorzystywanych przez przestępców ¹⁴.

Szybki rozwój technologiczny, a tym samym ciągła potrzeba modyfikacji narzędzi informatycznych następcza licznym problemom. Dostawcy usług internetowych nie rzadko stają się ofiarami ataków hakerskich. Odpowiedzialnością takich usługodawców jest więc zapewnienie odpowiedniego bezpieczeństwa swoich usług i produktów. Regulacje prawne w tym zakresie pozostają stale w tyle. Postęp technologiczny w obecnych czasach następuje w niewyobra-

żalnym tempie. Stworzenie praktycznych i użytecznych definicji legalnych stanie się dobrym punktem wyjściowym dla interpretacji przepisów. Właściwe ich zrozumienie zagwarantuje eliminację luk w zakresie cyberprzestępczości. Powstaną tym samym ujednolicone ramy prawne, które w pełni realizują postulat bezpieczeństwa prawnego i zapewnią ochronę informacji należących do każdego człowieka.

Cechą polskiej cyberprzestępczości jest jej bardzo duże zróżnicowanie zarówno pod względem liczby przestępstw stwierdzonych, jak i wskaźników natężenia przestępczości.

Warto zauważyć, że w polskim ustawodawstwie nie ma definicji legalnej takich pojęć jak „cyberprzestępczość” czy „przestępczość komputerowa”. Obecnie w polskim porządku prawnym używana są definicje przygotowane przez organizacje unijne czy Interpol.

Analizując podstaw legislacyjnych ochrony praw dziecka w obowiązującym w Polsce systemie prawnym należy stwierdzić, iż fundamentalne znaczenie posiada treść postanowień zawartych w art 30 Konstytucji RP ¹⁵ z 1997 r. w którym zapisano między innymi: Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych. W art. 30 Konstytucja RP przedstawia najszersze ujęcie zasady i jest zarazem nakazem kierowanym do ustawodawcy.

Dziecko jest człowiekiem, który wymaga zapewnienia mu odpowiednich warunków do pełni osobowego rozwoju. Konstytucja zawiera katalog podstawowych praw i wolności obywatelskich, a także przepisy szczególne dotyczące bezpośrednio praw dziecka. Nie należy zapominać, iż prawa dziecka to prawa człowieka, który jest chroniony od momentu jego poczęcia. Ponadto w art. 72 ust 1 wysłowione zostało, iż „Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed

¹³ Rozporządzenie (UE) 2016/679 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 27 kwietnia 2016 roku w sprawie ochrony danych osobowych osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych i swobodnego przepływu tych danych uchylające dyrektywę 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) 2016 Dz.U.L.119/1

¹⁴ K.Gienas, Cyberprzestępczość, Jurysta 2003 nr 12 s. 9-10

¹⁵ Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997, Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, z późn. zm.

przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją”¹⁶. Przepisy Konstytucji RP określają również procedurę realizacji tych praw dziecka. Mianowicie w toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka. Sprawia to, iż głos i zdanie dziecka powinno być ważne dla organów władzy publicznej. W ten sposób dziecko z biernego podmiotu swoich własnych praw staje się aktywnym członkiem życia społecznego.

Wewnętrzne regulacje prawne, dotyczące krzywdzenia dzieci, są często konsekwencją ratyfikacji dokumentów międzynarodowych, zdarza się, że swoją innowacyjnością wyprzedzają międzynarodowe akty prawne, częściej jednak, m.in. w krajach Europy Wschodniej, nie nadążają za światowymi standardami.

Taka sytuacja miała długi czas miejsce w odniesieniu do norm polskiego kodeksu karnego odnośnie prawnego zakazu posiadania pornografii dzieci. Prawnokarna ochronę dzieci przed cyberprzestępczością seksualną polski Kodeks karny z 1997 roku zawiera regulacje w a) art 200 a kk, b) art 200 b kk oraz c) 202 kk.

a) po pierwsze przestępstwa uwodzenia dziecka za pomocą systemu teleinformatycznego (*grooming*) (art. 200a § 1 i 2 kk), dostosowując ustawodawstwo polskie do standardów Konwencji z Lanzarote, ustawą z 5 listopada 2009 roku¹⁷ wprowadzono do Kodeksu karnego art. 200a § 1 i 2 sankcjonujący przestępstwo polegające na nagabywaniu dziecka w celu wykorzystania seksualnego (*grooming*). Jest to przestępstwo o charakterze umyślnym, które można popełnić wyłącznie z zamiarem bezpośrednim. Karze podlega zachowanie sprawcy polegające na oddziaływaniu na psychikę, w tym na procesy decyzyjne, osoby małoletniej poniżej 15 – go roku życia w celu popełnie-

nia na niej przestępstwa zgwałcenia, doprowadzenia do poddania się czynności seksualnej lub jej wykonania. Sprawca osiąga ten efekt poprzez wprowadzenie małoletniego w błąd (czyli wywołanie w nim fałszywego wyobrażenia o jakimś stanie rzeczy), wykorzystanie sytuacji, w której pozostaje on w błędzie (tzw. oszustwo bierne) lub brak mu dostatecznego rozeznania w sytuacji, a także przy użyciu groźby bezprawnej. Przykładem błędu może być niezgodne z rzeczywistością przekonanie dziecka o wieku, płci lub tożsamości sprawcy. Skutek w postaci spotkania z dzieckiem i popełnienia przestępstwa z art. 197 § 3 lub art. 200 k.k. nie jest konieczny, aby zostały wypełnione znamiona przestępstwa *groomingu*.

Przy interpretacji znamion: „system teleinformatyczny” i „sieć telekomunikacyjna” należy sięgnąć do przepisów ustawy z dnia 18 lipca 2002 roku o świadczeniu usług drogą elektroniczną oraz ustawy z 16 lipca 2004 roku – Prawo telekomunikacyjne¹⁸. Na tej podstawie za system teleinformatyczny należy uznać: „zespół współpracujących ze sobą urządzeń informatycznych i oprogramowania, zapewniający przetwarzanie, a także wysyłanie i odbieranie danych poprzez sieci telekomunikacyjne za pomocą właściwego dla danego rodzaju sieci urządzenia końcowego”. Siecią telekomunikacyjną są zaś: „systemy transmisyjne oraz urządzenia komunikacyjne lub przekierowujące, a także inne zasoby, które umożliwiają nadawanie, odbiór lub transmisję sygnałów za pomocą przewodów, fal radiowych, optycznych lub innych środków wykorzystujących energię elektromagnetyczną, niezależnie od ich rodzaju”. Kwestią problematyczną pozostaje wspomniane wcześniej wprowadzenie możliwości tzw. prowokacji policyjnej, czyli czynności operacyjno-rozpoznawczych wobec sprawców przestępstwa z art. 200a k.k. Przy założeniu, że czynności te miałyby polegać na próbie kontaktu pedofila za pośrednictwem sieci z funkcjonariuszem udającym dziecko, nie stanowi to dowodu popełnienia przestępstwa *groomingu*, bowiem do znamienu czynu należy kontakt z dzieckiem poniżej 15 – go

¹⁶ S.L. Stadniczeńko, Ochrona dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem, demoralizacją, zaniedbaniem oraz innym złym traktowaniem /w/ Prawa dziecka po przystąpieniu do Unii Europejskiej (red.) M. Potapowicz, M. Krauzowicz, P. Przybylski.

¹⁷ Dz.U. Nr 206, poz. 1589.

¹⁸ tj. Dz. U. z 2014 r. poz. 243.

roku życia, a nie z osobą podszywającą się pod dziecko¹⁹.

b) Po drugie przestępstwa propagowania lub pochwalania zachowań o charakterze pedofilskim (art. 200b kk). Za znaczący krok w kierunku prawnokarnej ochrony dzieci przed przestępczością na tle seksualnym należy też uznać wprowadzenie art. 200b k.k. penalizującego publiczne propagowanie lub pochwalanie zachowań o charakterze pedofilskim²⁰. Jak zauważa bowiem jeden z komentatorów nowelizacji, zjawisko pedofilii, jako „godzące w pod stawowe dla każdego społeczeństwa wartości i dobra jakim jest prawidłowy i niezakłócony rozwój fizyczny i psychiczny dziecka”, zasługuje na zastosowanie szczególnych środków w celu jego zwalczania²¹.

c) Po trzecie przestępstw związanych z prezentowaniem, rozpowszechnianiem, produkowaniem, uzyskiwaniem lub posiadaniem treści pornograficznych za pośrednictwem Internetu (art. 202 kk), artykuł 202 § 1–4b k.k. reguluje przestępstwa związane z pornografią, które można popełnić przy użyciu komputera niepodłączonego do sieci, który pełni jedynie funkcję nośnika treści i umożliwia ich odtwarzanie, a także odnosi się do tzw. pornograficznych przestępstw w cyberprzestrzeni²², które wymagają przekazu informacji za pomocą Internetu. Oprócz zakazu dotyczącego publicznej prezentacji treści pornograficznych osobom dorosłym, które sobie tego nie życzą, art. 202 § 2 k.k. za przestępstwo uznaje prezentowanie takich treści małoletniemu poniżej lat 15. Należy zaznaczyć, że przepis ten sankcjonuje pre-

zentowanie treści pornograficznych konkretnej, dającej się zindywidualizować osobie, nie dotyczy zatem sytuacji, kiedy małoletni – przeglądając różnorodne strony internetowe – natyka się na linki do stron pornograficznych. Znamiona przestępstwa z art. 202 § 2 k.k. spełnia natomiast przesyłanie takiej osobie materiałów pornograficznych na indywidualny adres poczty elektronicznej, jeżeli sprawca zdaje sobie sprawę, że należy on do osoby, która nie ukończyła 15 lat. W redakcji przepisów odnoszących się do pornografii zastosowano pojęcie „treści pornograficznych”, co pozwoliło na objęcie nim również elektronicznych form przekazu, w oderwaniu od materialnego nośnika, jak przewidywała regulacja z 1969 roku używając pojęcia „przedmiotów o charakterze pornograficznym”²³. Na mocy nowelizacji z 24 października 2008 roku²⁴, do treści pornograficznych zaliczane są wszystkie formy cyberpornografii dziecięcej, a więc także wirtualna pornografia dziecięca (art. 202 § 4b k.k.). W porównaniu do art. 202 § 2 oraz kwalifikowanych przestępstw dotyczących pornografii dziecięcej z udziałem małoletniego poniżej lat 15 (art. 202 § 4 i art. 202 § 4a k.k.), art. 202 § 3 oraz art. 202 § 4b k.k. posługują się wyłącznie określeniem „małoletni”, co sugeruje rozszerzony zakres ochrony obejmujący osoby poniżej 18. roku życia lub jedynie wirtualne wizerunki takich osób. Przy niezmienionej treści art. 202 § 4a k.k. dochodzi w tym miejscu do niespójności, bowiem zgodnie z aktualnym brzmieniem przepisów sankcjonowane jest posiadanie i przechowywanie wirtualnej pornografii dziecięcej z udziałem małoletniego do 18-go roku życia, natomiast analogiczne wizerunki rzeczywistych dzieci są zakazane w przypadku, gdy dziecko nie ukończyło lat 15. Kolejnych problemów związanych z przyjętymi rozwiązaniami prawnymi nastrocza przypisanie sprawstwa w postaci posiadania i przechowywania pornografii dziecięcej. Profesor A. Adamski zwraca uwagę, iż w świetle obowiązującej regulacji czyn określony w art. 202

¹⁹ P. Siemkowicz, *Przestępstwa o charakterze pedofilskim i przeciwko wolności seksualnej popełniane poprzez Internet, w ujęciu polskiego kodeksu karnego*, e-Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych 2011, nr 7., s. 18.

²⁰ Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. Nr 206, poz. 1589.

²¹ P. Siemkowicz, *Przestępstwa...*, op. cit., s. 19.

²² J. Warylewski, *Pornografia w Internecie – wybrane zagadnienia karnoprawne*, Prokuratura i Prawo 2002, nr 4, s. 52.

²³ P. Siemkowicz, *Przestępstwa...*, op. cit. s. 17

²⁴ Ustawa z dnia 24 października 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. Nr 214, poz. 1344.

§ 4 oraz 4b k.k. popełniają także przedstawiciele organów ścigania oraz biegli, którzy gromadzą i przechowują tego typu materiały w związku z prowadzeniem czynności śledczych lub w celach dowodowych w ramach postępowania sądowego²⁵. W podobnej sytuacji znajdują się osoby, które nie zdają sobie sprawy, że na twardym dysku ich komputera znajdują się zapisy z pornografią dziecięcą. Jest to możliwe szczególnie w przypadkach, gdy nabyły komputer używany, bowiem umieszczenie plików w koszu systemu operacyjnego oraz usunięcie ich spośród plików jawnych nie wyłącza możliwości odzyskania tego typu zapisów za pomocą programów używanych chociażby przez techników kryminalistyki w celu odzyskiwania utraconych danych²⁶.

Przestępczość komputerowa od początku towarzyszyła rozwojowi nowoczesnych technologii, stopniowo zyskując na znaczeniu w policyjnych statystykach. O ile początkowo kwestia ta pozostawała raczej problemem marginalnym, o tyle pod koniec XX wieku, komputery powszechnie były już wykorzystywane jako narzędzia służące do dokonywania czynów zabronionych. Pochodną takiego stanu rzeczy, powstały nowe przestępstwa (np. sabotaż komputerowy – art. 269 k.k.), lecz przede wszystkim powstały całkowicie nowe formy popełnienia znanych już czynów zabronionych.

Znamiennym znakiem czasu stanowią policyjne przeszukania, których najważniejszym uczestnikiem jest często informatyk śledczy, gwarantujący prawidłowe zabezpieczenie materiału dowodowego (komputery, telefony komórkowe, karty pamięci).

W przypadku cyberprzemocy w stosunku do dzieci, czyli osób poniżej 18 roku życia, wszystkie działania prawne muszą realizować rodzice lub opiekunowie prawni. Nie jest możliwe dochodzenie odpowiedzialności prawnej dziecka pokrzywdzonego cyberprzemocą bez współpracy z rodzicami.

Niezależnie od formy cyberprzemocy, je-

żeli podejrzanym – sprawcą cyberprzemocy jest osoba poniżej 17 roku życia, działania w sprawie realizuje Sąd rodzinny właściwy ze względu na miejsce pobytu sprawcy cyberprzemocy. Każdy, dowiedziawszy się o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu, ma społeczny obowiązek zawiadomić o tym prokuratora lub policję. Instytucje państwowe i samorządowe, które w związku ze swoją działalnością dowiedziały się o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu, są zobowiązane niezwłocznie zawiadomić o tym prokuratora lub policję zgodnie z treścią art. 304 § 1 i 2 k.p.k.

Zgodnie z art 47 Konstytucja RP każdy ma prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz do decydowania o swoim życiu osobistym.

Naruszenie dóbr osobistych, a w szczególności nazwiska lub pseudonimu i wizerunku oraz czci czyli działania polegające np. na umieszczenie zdjęcia lub filmu przedstawiającego kogoś na stronie internetowej, na blogu, w serwisie społecznościowym itp., rozesłanie zdjęcia przedstawiającego kogoś lub filmiku z czymś udziałem e-mailem, telefonem komórkowym może prowadzić do odpowiedzialności zarówno karnej jak i cywilnej.

Kodeks cywilny²⁷ w art 23 określa, iż dobra osobiste człowieka, jak w szczególności zdrowie, wolność, cześć, swoboda sumienia, nazwisko lub pseudonim, wizerunek, tajemnica korespondencji, nietykalność mieszkania, twórczość naukowa, artystyczna, wynalazcza i racjonalizatorska, pozostają pod ochroną prawa cywilnego niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach. Natomiast w art. 24 § 1 kc zostało stwierdzone, iż ten, czyje dobro osobiste zostaje zagrożone cudzym działaniem, może żądać zaniechania tego działania, chyba, że nie jest ono bezprawne. W razie dokonanego naruszenia może on także żądać, ażeby osoba, która dopuściła się naruszenia, dopełniła czynności potrzebnych do usunięcia jego skutków, w szczególności ażeby złożyła oświadczenie odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie.

²⁵ A. Adamski, *Karnoprawna ochrona dziecka w sieci Internet*, Prokuratura i Prawo 2003, nr 9, s. 69.

²⁶ P. Siemkowicz, *Przestępstwa..., op. cit.*, s. 11.

²⁷ Kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r. t.j. Dz. U. z 2016 r. Poz. 380 z późn. zm.

Na zasadach przewidzianych w kodeksie cywilnym można żądać zadośćuczynienia pieniężnego lub zapłaty odpowiedniej sumy pieniężnej na wskazany cel społeczny, a w § 2 kc dodaje, że jeżeli skutek naruszenia dobra osobistego została wyrządzona szkoda majątkowa, poszkodowany może żądać jej naprawienia na zasadach ogólnych. Jedną z najpopularniejszych form cyberprzemocy jest właśnie wykorzystywanie czyjegoś wizerunku.

W rozdziale XXXIII Kodeksu Karnego²⁸ zatytułowanym „Przestępstwa przeciwko ochronie informacji” odnajdujemy szereg przepisów dotyczących czynów zabronionych. Próbą stworzenia jednolitego katalogu przestępstw internetowych zajęli się teoretycy i praktycy. Począwszy od kryminologów, a skończywszy na organizacjach pozarządowych.

Jednym z rodzajów cyberprzemocy jest naruszenie czci (zniesławienie, znieważenie) czyli zachowania uwłaczające czyjejs godności, stanowiące przejaw lekceważenia oraz pogardy, znieważenie drugiej osoby w Internecie lub przy użyciu innych technologii komunikacyjnych, pomówienie (oszczerstwo) o takie postępowanie lub właściwości, które mogą daną osobę poniżyć w opinii publicznej, np. umieszczenie wizerunku osoby w celu jej ośmieszenia np. na stronie internetowej, na blogu, w serwisie społecznościowym, rozesłanie e-mailem lub za pomocą telefonu komórkowego, tworzenie kompromitujących i ośmieszających stron internetowych, blogów, fałszywych kont i profili w serwisach społecznościowych.

Są to przestępstwo zniesławienia lub zniewagi opisane w kodeksie karnym w art. 212 i art. 216, w tym przypadku do ochrony dziecka rodzic powinien wykorzystać drogę karną, oba te przestępstwa są prywatnoskargowe, co oznacza, że osoba pokrzywdzona lub jej przedstawiciel prawny muszą sformułować prywatny akt oskarżenia

Kolejnym takim przestępstwem jest włamanie (art 267 kk oraz 268a kk) do miejsca w Internecie strzeżonego hasłem lub innym

zabezpieczeniem np. Włamania na konto e-mailowe, profil w serwisie społecznościowym. Przez włamanie rozumiemy taką sytuację, gdy bezprawnie zostaje przełamane w Internecie zabezpieczenie: hasła, kody dostępu, itp. Włamanie na czyjeś konto jest kolejną formą cyberprzemocy, gdyż godzi w ważne dla dzieci prawo do prywatności.

Zgodnie ze stanowiskiem P. Kardasa²⁹ samo przełamanie zabezpieczeń oraz wdarcie się przez hackera do systemu komputerowego, przy czym nie jest tutaj istotny faktyczny cel działania sprawcy, a w szczególności czy rzeczywiście wejdzie on w posiadanie informacji zgromadzonych w tym systemie, lecz istotne jest samo narażenie zgromadzonych w systemie informacji i danych na niebezpieczeństwo.

Wąską interpretację art. 267 § 1 kk w jego brzmieniu sprzed przedmiotowej nowelizacji, przedstawiał natomiast W. Wróbel³⁰ uznając, że do odpowiedzialności za przestępstwo hackingu z art. 267 § 1 kk konieczne jest spełnienie dwóch niezależnych od siebie warunków, a mianowicie, że sprawca uzyskał dostęp do systemu komputerowego przełamując specjalne zabezpieczenie oraz, że następnie uzyskał dodatkowo znajdujące się w tym systemie informacje, które musiały być różne od treści hasła zabezpieczającego dostęp do systemu³¹.

Groźenie komuś przy użyciu narzędzi dostępnych w Internecie jest wśród dzieci o tyle popularne, o ile wiąże się z poczuciem anonimowości i bezkarności. Młodzi inter-

²⁹ P. Kardas, Prawnokarna ochrona informacji w polskim prawie karnym z perspektywy przestępstw komputerowych. Analiza dogmatyczna i strukturalna w świetle aktualnie obowiązującego stanu prawnego, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych, Rok IV, 2000 r., z. 1, s. 60.

³⁰ W. Wróbel, Przestępstwa przeciwko ochronie informacji, Rzeczpospolita, nr 206 z 03.09.1993 r.

³¹ W. Wróbel, Uwagi wprowadzające do Rozdziału XXXIII Kodeksu Karnego „Przestępstwa przeciwko ochronie informacji”, w G. Bogdan, K. Buchała, Z. Cwiakalski, M. Dąbrowska-Kardas, P. Kardas, P. Majewski, M. Rodzyńkiewicz, M. Szewczyk, W. Wróbel, A. Zoll, Kodeks Karny. Część szczególna. Komentarz, t. II, Kraków 1999 r., s. 968–969.

²⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny., Dz.U.1997.88.553

nauci często nie zdają sobie sprawy z tego, że istnieje możliwość identyfikacji nadawcy danego komunikatu, że nie pozostaną bezkarni tylko dlatego, że w Internecie nikt ich nie znajdzie. Policja posiada specjalistyczne narzędzia, które umożliwiają identyfikację i dotarcie do twórców niedozwolonych treści. Należy pamiętać, iż grożenie komuś popełnieniem przestępstwa (np. pozbawieniem życia) przez Internet, kierowanie do dziecka, za pomocą narzędzi dostępnych w Internecie, gróźb w celu zmuszenia go do określonego działania, w taki sposób, że groźba ta wzbudza obawę, że zostanie popełniona jest przestępstwem uregulowanym w art 190 kk.

Złośliwe niepokojenie jakiejś osoby w celu dokuczenia jej poprzez wykorzystanie Internetu czy wielokrotne powtarzanie jakiegось działania w Internecie skierowanego na jakąś osobę wbrew jej woli np wielokrotne wysyłanie komuś w Internecie lub przy użyciu telefonu komórkowego niechcianych lub uprzykrzających informacji, obrazów, linków, zwłaszcza, gdy dokonuje się tego korzystając z różnych form internetowej komunikacji naraz, stanowi wykroczenie z art 107 kodeksu wykroczeń.

Często również można spotkać się z używaniem w Internecie wulgarnych zwrotów (w miejscach dostępnych powszechnie, czyli nie wymagających np. znajomości hasła i logowania się), umieszczaniem w Internecie nieprzyzwoitego zdjęcia lub rysunku (w miejscach dostępnych powszechnie) co stanowi wykroczenie z art 141 kodeksu wykroczeń.

Zajmując się tematyką cyberprzestępczości warto również zwrócić uwagę na szeroko pojętą ochroną informacji, a w szczególności ochroną danych osobowych. Nie ulega wątpliwości, że wdrożenie niezbędnej dokumentacji oraz przeprowadzenie szkoleń wydaje się kluczem do sukcesu. Należy jednak pamiętać, że nawet odpowiednie procedury czy nowoczesne zabezpieczenia systemów informatycznych nie ochronią informacji jeśli zawiedzie czynnik ludzki. Szczególnie w tym kontekście warto pamiętać o sukcesywnym poszerzaniu świadomości pracowników z zakresu bezpieczeństwa ochrony informacji. Ochrona danych osobowych w dzisiejszych czasach jest szczególnie ważna i brak dbało-

ści w tym zakresie generuje niezliczone skutki nie tylko w sferze prawnej.

Niska wykrywalność cyberprzestępstw wynika niestety z przyzwolenia społecznego. Niewiele osób nie zdaje sobie sprawę z powagi sytuacji i wiele osób kwalifikuje tego typu przestępstwa jako czyn o niskim stopniu społecznej szkodliwości. Uważają, że przestępstwa komputerowe nie powinny stać się przedmiotem zainteresowania i wzmożonej kontroli ze strony organów ścigania i przestępcy czują się bezkarni. Takie przekonanie jest błędne i bardzo szkodliwe dla bezpieczeństwa każdego człowieka – dziecka.

II. Nowe technologie wyzwaniem dla ochrony prywatności, ochrony danych osobowych

Nowe technologie są źródłem nowych wyzwań dla ochrony prywatności. Coraz częściej i więcej komunikujemy się, uczymy się, bawimy, pracujemy korzystając z technologii a jednocześnie coraz bardziej są zagrożone nasze dane osobowe.

Prywatność zawsze odgrywa kluczową rolę w funkcjonowaniu współczesnych demokracji i zastała uznana za jedno z praw człowieka. Oprócz prawa do prywatności przysługuje także prawo do ochrony danych osobowych. Prawo to traktowane jest jako prawo podstawowe we współczesnych społeczeństwach z powodu tragicznych skutków, jakie niewłaściwe używanie może spowodować. Za dane szczególnie chronione uznane są dane, które odnoszą się do poglądów politycznych, religijnych, zdrowia, pochodzenia czy życia seksualnego. Tego rodzaju informacje objęte są szczególną ochroną, aby uniknąć dyskryminowania ludzi ze względu na powyższe kwestie, aby zapobiec jakiegokolwiek stygmatyzacji i aby pozwolić wszystkim ludziom, aby te dane były tak prywatne jak oni sami sobie tego życzą.

Prywatność polega na ochronie przez osoby swoich danych oraz osobistych zwyczajów, zachowań i nieujawnianie ich publicznie. Prywatność to także możliwość „bycia sobą” i szansa na życie zgodnie z własnymi preferencjami, kształtowanie własnego życia zgodnie ze swoją wolą, prywatność zatem to możliwość odpięwania prób naruszenia

swojej sfery prywatności przez innych tzn. Rodziców, przyjaciół, nauczycieli, państwo. Należy mieć na uwadze fakt, że prawa te są wymienione w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej – i to z racji ich ogromnego znaczenia dla funkcjonowania społeczeństwa demokratycznego. Uczenie o ochronie danych i prywatności nie powinno ograniczać się do zapewnienia „bezpieczeństwa” dzieciom. Musi ono także zapewniać, że będą one świadome swoich praw i gotowe ich bronić.

W Polsce od 2009 roku w programie skierowanym do szkół pt. *Twoje dane – Twoja sprawa*, który cieszył się powodzeniem i zainteresowaniem wśród nauczycieli i dotyczył realizacji edukacji o ochronie danych osobowych i prywatności., ponieważ stanowią część umiejętności cyfrowych, które są fundamentem wiedzy XXI wieku i elementarnym warunkiem rozwoju nowoczesnych społeczeństw. Umiejętności cyfrowe są obecnie kluczem do aktywności społecznej służąc rozwijaniu kreatywności, innowacji i przedsiębiorczości.

Głównym celem tego programu realizowanego przez Głównego Inspektora Ochrony Danych Osobowych od lat jest poszerzanie oferty edukacyjnej ośrodków doskonalenia nauczycieli, szkół wszystkich poziomów poprzez wprowadzenie treści dotyczących ochrony danych osobowych oraz prawa do prywatności. Jednym z etapów programu jest szkolenie kadry pedagogicznej szkół i placówek doskonalenia nauczycieli raz wyposażenie ich w materiały edukacyjne zawierające między innymi informacje dotyczące zasad ochrony danych osobowych oraz scenariusze lekcji, a tym samym przygotowanie nauczycieli do kształtowania świadomych, odpowiedzialnych i otwartych postaw wśród uczniów. Innym elementem programu jest przeprowadzenie w szkołach i placówkach doskonalenia nauczycieli zajęć związanych z tematyką ochrony danych osobowych oraz opracowanie autorskich scenariuszy lekcji oraz przygotowanie raportów ewaluacyjnych dotyczących działań podjętych w trakcie programu.

Realizowany ten program pod auspicjami GODO pozwolił jemu na przeniesienie tego pomysłu na szczebel europejski – regionalny.

Powstała koncepcja projektu europejskiego ARCADES. Wynikiem powyższego była propozycja projektu ARCADES złożona do Komisji Europejskiej w marcu 2014 roku w ramach programu Prawa Podstawowe i Obywatelstwo, zarządzanego przez Dyрекcję Generalną do spraw Sprawiedliwości. Została oceniona w lipcu 2014 roku i otrzymała dotację na działania dla czterech partnerów – Biura Generalnego Inspektora Ochrony Danych Osobowych jako koordynatora projektu, Rzecznika Informacji Republiki Słowenii, Krajowego Organu Ochrony Danych i Wolności Informacji na Węgrzech oraz Grupy Badawczej do spraw Prawa, Nauki, Technologii i Społeczeństwa na Vrije Universiteit Brussel w Belgii. Konsorcjum projektowe zostało dobrane uwzględniając doświadczenie każdego z partnerów w tworzeniu pomocy naukowych dla szkół. Szczególną rolę szkół w procesie edukowania dzieci i młodzieży na temat funkcjonowania w społeczeństwie oraz bezpiecznego poznawania cyfrowego świata dostrzegli także autorzy raportu Eurobarometru z 2008 roku.

Partnerzy projektu ARCADES w pierwszej kolejności dokonali podsumowania istniejącej wiedzy dotyczącej kształcenia w zakresie ochrony danych osobowych i prywatności w szkołach w Unii Europejskiej³². Raport zawiera zestaw podstawowych zasad ochrony danych osobowych i prywatności, a także przykłady materiałów i inicjatyw skierowanych do nauczycieli i uczniów, przedstawiając główne trendy w procesie nauczania o danych osobowych oraz przykłady najlepszych praktyk w tym zakresie.

W Warszawie w 2013 roku podczas 35 Międzynarodowej Konferencji Rzeczników Ochrony Danych i Prywatności przyjęto Rezolucję w sprawie edukacji cyfrowej dla wszystkich³³, w której wezwano organy ochrony danych do zwiększenia zaangażowania w działania edukacyjne skierowane

³² G. Gonzales Fuster, P. De Hert, D. Kloza, Deliverable 1:1, State-of-the-Art Report on Teaching Privacy and Personal Data Protection at School in the European Union, ARCADES, marzec 2015

³³ <https://icdppc.org/wp-content/uploads/2015/02/Digital-education-resolution.pdf> > dostęp, 25.10.2016

do ogółu społeczeństwa, które mają pomóc obywatelom stać się świadomymi i odpowiedzialnymi podmiotami w społeczeństwie cyfrowym, którzy potrafią skutecznie korzystać ze swoich praw i znać swoje obowiązki w tym obszarze.

W ramach tych działań rezolucja nałożyła na Międzynarodową Grupę Roboczą ds. Ochrony Danych i Edukacji Cyfrowej zadanie wdrożenia rocznych priorytetowych Planów Działania, takich jak „Rozwój pakietu szkoleniowego mającego na celu przeszkolenie trenerów w zakresie ochrony danych i prywatności” oraz „Stworzenie platformy internetowej do dzielenia się treściami i materiałami edukacyjnymi w zakresie edukacji cyfrowej” dla zainteresowania swoich głównych celów operacyjnych: obejmują one po pierwsze – promowanie edukacji w zakresie prywatności jako elementu programów nauczania kompetencji cyfrowych, po drugie przyczynianie się do szkolenia przyszłych osób szkolących przez organizowanie albo wkład w „doskonalenie zawodowe personelu szkolącego” w zakresie ochrony danych osobowych i prywatności.

Kwestie dotyczące bezpieczeństwa online dyktują nacisk na sposoby zapobiegania ryzyka w sieci a tym samym na utrzymaniu dzieci z dala od zagrożeń, w odróżnieniu od wyjaśnienia im, że mają one pewne prawa podstawowe i że mogą domagać się przestrzegania pewnych zobowiązań dotyczących przetwarzania ich danych osobowych.

Podsumowanie

Nie ma wątpliwości, że technologia ma ogromny wpływ na współczesne społeczeństwo i jego rozwój. Nie ma także wątpliwości do tego co do tego, że nowe pokolenie czuje się znacznie swobodniej w świecie nowych technologii. Dziecko ma prawo do uzyskania każdej informacji której potrzebuje. Może korzystać między innymi z zasobów internetu i innych technologii. Dziecko jednak należy chronić przed treściami dla niego nie

przeznaczonymi i negatywnie wpływającymi na jego holistyczny rozwój.

Istnieją różne formy zabezpieczeń, lecz dzieci a zwłaszcza młodzież wykazują zdumiewającą umiejętność łamania ich ale nie znaczy to, dorośli nie mają ich wprowadzać i korzystać w interesie dobra dziecka. Oczywiście same zabezpieczenia nie wystarczą, konieczna jest efektywna edukacja i rozmowa z dzieckiem. Korzyści płynące z korzystania z nowoczesnych technologii łączą się jednocześnie ze znacznymi zagrożeniami dla praw jednostki w tym ochrony danych i prywatności. Umiejętność zarządzania informacjami i umiejętności cyfrowe stają się niewątpliwie niezbędne dla młodego pokolenia, dlatego misjom organów ochrony danych osobowych jak i organów ochrony praw dziecka jest zapewnienie, że dzieci i młodzież będą odpowiednio przygotowani do wyzwań jakie stawia nowa technologia i nie tracić tym samym korzyści płynących z używania tych technologii. W Polsce w ostatnich latach Rzecznik Praw Dziecka jak i Główny Inspektor Ochrony Danych Osobowych w podejmowanych przez siebie działaniach stawiali edukacji dzieci i młodzieży jako priorytet, dając temu wyraz poprzez szereg realizowanych inicjatyw i petycji do odpowiednich organów.

Często jest tak, że to szkoła jest pierwszym miejscem, gdzie dzieci i młodzież zgłaszają przypadki naruszenia ich prywatności stąd też na nauczycielach i rodzicach spoczywa obowiązek udzielenia odpowiedniej im pomocy oraz zabezpieczenia ochrony praw dziecka.

Zarówno sam fakt istnienia nowoczesnej technologii w tym cyberprzestępczości, problemów prywatności jak i poziom ich istotności są często niedoceniane. Dzieci są wrażliwe i podatne na niebezpieczeństwa przede wszystkim z powodu niewystarczającej świadomości zagrożeń w ogóle a w szczególności wynikających z nowych technologii i dlatego też zasługują na specjalną ochronę, która winna być permanentnie doskonała.

Literatura

1. Adamski A., Cyberprzestępczość – aspekty prawne i kryminologiczne, *Studia Prawnicze – Kwartalnik*, nr 4/2005,
2. Adamski A., Karnoprawna ochrona dziecka w sieci Internet, *Prokuratura i Prawo* 2003, nr 9.
3. Gienas K., Cyberprzestępczość, *Jurysta* 2003 nr 12.

4. Gonzalez G. Fuster, GDPSR: we all need to work at it!, Better Internet for Kids (BIK) Bulletin 2016,
5. Gonzales G. Fuster, P. De Hert, D. Kloza, Deliverable 1:1, State-of-the-Art Report on Teaching Privacy and Personal Data Protection at School in the European Union, ARCADES, marzec 2015.
6. Goździewska K., Niewidoczni zabójcy /w/ Nasz Dziennik, Nr 194, 5642, 20-21 sierpnia 2016.
7. Kacprzak M., Niewidoczni zabójcy, Nasz Dziennik, 2016 nr 194.
8. Kardas P., Prawnokarna ochrona informacji w polskim prawie karnym z perspektywy przestępstw komputerowych. Analiza dogmatyczna i strukturalna w świetle aktualnie obowiązującego stanu prawnego, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych, Rok IV, 2000 r., z. 1,
9. Kardas P., Majewski P., Rodzyński M., Szewczyk M., Wróbel W., Zoll A., Kodeks Karny. Część szczególna. Komentarz, t. II, Kraków 1999 r.
10. Lindstrom M., Seybold P.B., Dziecko reklamy. Dlaczego nasze dzieci lubią to co lubią, Przeł. A.M. Kawęca, Warszawa 2005,
11. Livingstone S., Risks and Safety on the Internet: The Perspective of European Children London School of Economics and Political Science, London 2011.
12. Livingstone S.(red.) EU Kids Online. Findings, Methods, Recommendations, London School of Economics and Political Science, London, 2015.
13. Mill J.S., O wolności, przeł. A. Kurlandzka, Warszawa 1999.
14. Miller S., E-mailowy savoir – vivre, Poznań 2003.
15. Prensky M., Digital Natives, Digital Immigrants' (2001) 9 On the Horizon 5,1
16. Siemkiewicz P., Przestępstwa o charakterze pedofilskim i przeciwko wolności seksualnej popełniane poprzez Internet, w ujęciu polskiego kodeksu karnego, e-Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych 2011, nr 7,
17. Stadniczeńko S.L., Ochrona dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem, demoralizacją, zaniedbaniem oraz innym złym traktowaniem /w/ Prawa dziecka po przystąpieniu do Unii Europejskiej (red.) M. Potapowicz, M. Krauzowicz, P. Przybylski.
18. Warylewski J., Pornografia w Internecie – wybrane zagadnienia karnoprawne, Prokuratura i Prawo 2002, nr 4.
19. Wróbel W., Przestępstwa przeciwko ochronie informacji, Rzeczpospolita, nr 206 z 03.09.1993 r.
20. Wróbel W., Uwagi wprowadzające do Rozdziału XXXIII Kodeksu Karnego „Przestępstwa przeciwko ochronie informacji”, w G. Bogdan, K. Buchała, Z. Cwiakalski, M. Dąbrowska-Kardas.

Źródła prawa

1. Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997, Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, z późn. zm.
2. Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz. U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.
3. Kodeks wykroczeń z dnia 20 maja 1971r., t.j. Dz. U. z 2015 r. poz. 1094, z późn. zm.
4. Kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r. t.j. Dz. U. z 2016 r. Poz. 380 z późn. zm.
5. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych, t.j. Dz. U. z 2015 r. Poz. 2135 z późn. zm.
6. Ustawy z 16 lipca 2004 roku – Prawo telekomunikacyjne, t.j. Dz. U. z 2014 r. poz. 243
7. Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. Nr 206, poz. 1589
8. Rozporządzenie (UE) 2016/679 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 27 kwietnia 2016 roku w sprawie ochrony danych osobowych osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych i swobodnego przepływu tych danych uchylające dyrektywę 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) 2016 Dz.U.L.119/1
9. Sprawa American Libraries Association v. Pataki (1997) 969 F. Supp.160

UDC 340

A.I. Francuz
*Bohater Ukrainy, Wybitny prawnik Ukrainy,
doktor nauk prawnych, profesor,
Kierownik departamentu dyscyplin państwowo-prawnych,
Uniwersytet ekonomii i prawa "KROK"*

Mgr Dawid Stadniczeńko
Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie

Idea integracji europejskiej jako narzędzie pokoju i stabilizacji wśród narodów

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»*

Д. Стадніченко
*магістр,
Університет фінансів і управління у Варшаві*

Ідея європейської інтеграції як інструменту миру та стабільності між народами

У статті досліджується ідея європейської інтеграції як інструменту миру та стабільності між народами.

Ключові слова: ідея європейської інтеграції, інструмент миру, інструмент стабільності, народи.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»*

Д. Стадниченько
*магистр,
Университет финансов и управления в Варшаве*

Идея европейской интеграции как инструмента мира и стабильности между народами

В статье исследуется идея европейской интеграции как инструмента мира и стабильности между народами.

Ключевые слова: идея европейской интеграции, инструмент мира, инструмент стабильности, народы.

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University*

D. Stadniczenko
*Magister,
University of Finance and Management in Warsaw*

The idea of European integration as an instrument of peace and stability among peoples

The article examines the idea of European integration as an instrument of peace and stability among peoples.

Keywords: the idea of European integration, the instrument of peace, the instrument of stability, the people.

Wstęp

Jednym z czynników, które doprowadziły do powstania w 1951 roku, pierwszej z europejskich wspólnot: Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS) była polityczna dalekowzroczność europejskich „ojców założycieli” chrześcijańsko-demokratycznych polityków – Francuza Roberta Schumana, Włocha Alcide De Gasperiego i Niemca Konrada Adenauera¹. Uważa się,

że impulsami sprzyjającymi powojennej integracji Europy były rozczarowanie działalności Ligii Narodów, jako zbyt luźnym związkiem państw narodowych, poczucie

¹ Biografie i działalność polityczną Schumana, De Gasperiego i Adenauera omówiono w opracowaniach monograficznych. Zob. *Ojcowie współczesnej Europy. Materiały z konferencji Fundacji K. Adenauera*, Warszawa 1993; R. Schuman. *Chrześcijański demokrat i Europejczyk*, Gliwice 1991,

R. Schuman, *Dla Europy*, tłum. M. Krzeptowska, Kraków 2003; G. Audisio, A. Chiara, *Twórcy zjednoczonej Europy* R. Schuman, K. Adenauer, A. De Gasperi, przełożył P. Borkowski, Warszawa 2016; K. Beiken, *Architekten und Baumeister des europäischen Hauses, bei der Robert Schuman-Stiftung*, Luxemburg 1993; H. A. Lucker, K. J. Hahn, *Christliche Demokraten bauen Europa*, Europa Union Verlag, 1987; K. Ruchniewicz, *Adenauer i Europa*, Warszawa 1999; J. Wahl, *Czym jest EPL i do czego zmierza*, Luxemburg brak roku wydania; J. Wahl, *Robert Schuman. Ojciec Europy*, brak miejsca i roku wydania.

zagrożenia komunizmem, chęć zrównoważenia wpływu Stanów Zjednoczonych Ameryki, poszukiwanie pojednania między skłóconymi narodami europejskimi, jak również potrzeba stworzenia struktur politycznych, które gwarantowałyby pokojowe włączenie potencjału politycznego i gospodarczego Niemiec w budowę nowej Europy. Kiedy Europa powstawała po wydarzeniach najokrutniejszej wojny w swojej historii, wrogości między narodami, pojawili się mężowie stanu, którzy przejęli odpowiedzialność za rządy w swoich państwach oraz za kontynent europejski. Dzięki ich wizjom i politycznej determinacji, po II Wojnie Światowej, Europę zniszczoną, podzieloną wewnątrz i podporządkowaną obcym mocarstwom udało się ukierunkować na drogę integracji i wzrostu gospodarczego.

Dokonując analizy w kontekście konstrukcji tzw. „Planu Schumana”, na podstawie którego 18 kwietnia 1951 r. podpisano w Paryżu Traktat powołujący do życia EWWiS, zwrócić należy uwagę na jego wielowymiarowość. Autorzy tego projektu – R. Schuman i J. Monnet, zaproponowali swym przyszłym sojusznikom współpracę, która w przemysłany sposób połączyła i zrównoważyła w sobie wymiar gospodarczy, kulturowy i polityczny. Przygotowany wiosną 1950 roku „Plan Schumana” w pierwszej kolejności adresowany był do ówczesnego chadeckiego rządu Republiki Federalnej Niemiec, na czele którego stał kanclerz K. Adenauer. Traktaty paryskie powołujące do życia na podstawie „Planu Schumana” Europejską Wspólnotę Węgla i Stali podpisały: Francja, Włochy, Niemcy, Belgia, Holandia i Luxemburg.

I.

Sama materia planu i późniejszego traktatu miała charakter gospodarczy. Z pozoru czysto ekonomiczna decyzja miała jednak doniosłe znaczenie polityczne. Jak komentuje były negocjator z ramienia Polski ds. warunków stowarzyszeniowych z Unią Europejską – J. Saryusz-Wolski: „Ojcowie Europy – J. Monnet, R. Schuman, A. De Gasperi, P.H. Spaak i K. Adenauer – sądzili, że gdy splecie się kraje europejskie w uścisku gospodarczym, to wojny nie będzie, a konflikty staną

się niegorące, lecz chłodne. I to udało się”².

Po wojnie projekty zjednoczenia Europy zaczynają nabierać realnego kształtu. Właśnie w ich kontekst wpisuje się idea sformułowana przez J. Monneta, która stanie się podstawą do budowania Europy. A. Smolar podaje: „Kiedy[...] próbowano budować jedność polityczną wprost, nigdy nic z tego nie wychodziło. Rozbieżność narodowych interesów działała paraliżująco. Udało się zaś, kiedy apelowano do konkretnych interesów, wymiernych rzeczy, poczynając od Wspólnoty Węgla i Stali”³. Inicjator porozumienia J. Monnet podkreśla w swych wspomnieniach, że punktem zwrotnym w rodzeniu się jego planu stała się idea, aby w odbudowie powojennych stosunków francusko-niemieckich odejść od logiki szukania politycznej równowagi między zwycięzonymi i zwycięzcami, zastąpić ją logiką wspólnego administrowania częścią potencjału przemysłowo-gospodarczego obydwu państw, przemysłem węglowym i stalowym⁴. Zastosowany fortel polityczny – zwany czasem „Doktryną Monneta” polegający na użyciu do rokowań politycznych technicznego języka wspólnych gospodarczych interesów mogły się nie powieść, gdyby jego inicjatorzy – politycy chadeccy – nie odwołali się do wspólnych doświadczeń kulturowych. Doświadczeń, które w przypadku Europy tworzyło przede wszystkim chrześcijaństwo – źródło duchowego bogactwa. Dla chrześcijańsko-demokratycznych polityków takim fundamentalnym źródłem stało się poczucie kulturowej wspólnoty sięgające do chrześcijańskich korzeni Europy. R. Schuman w swej książce „Pour l’Europe” wyznaje: *Europa zawdzięcza swe istnienie chrześcijaństwu [...], chrześcijaństwo uczyło równości wszystkich ludzi, dzieci tego samego Boga, odkupionych przez Chrystusa bez różnicy rasy, koloru skóry, klasy i zawodu. Przyniosło ono uznanie*

² W Europie będziemy mocniejsi. Rozmowa z J. Saryuszem-Wolskim, [w:] Gazeta Wyborcza, 25.03.1997, s. 10.

³ Skazani na Euro-sukces. Rozmowa z A. Smolarem [w:] Gazeta Wyborcza, 27.02.1999, s. 8.

⁴ Zob. J. Monnet, *Wspomnienia* [w:] Przegląd Polityczny nr 23/1994, s.28-29.

godności pracy i obowiązek jej uznania przez wszystkich. Przyniosło ono pierwszeństwo wartości wewnętrznych”⁵.

G. Audisio i A. Chiara podają, że „w strasznym okresie zimnej wojny francuski polityk R. Schuman pisał: „Od wielu lat cierpimy z powodu podziału ideologicznego, którego linia rozcina Europę na dwie części. Został on narzucony przemocą. Aby mógł runąć w atmosferze wolności”. Upadek muru berlińskiego, a po nim także okres ideologii, umożliwiła nowa Europa, zrodzona z aktu wiary człowieka, wiary, z woli pokoju człowieka pokoju. [...] „Musimy tworzyć Europę nie tylko w interesie narodów wolnych – musimy przyjąć do niej także narody Europy Wschodniej. Kiedy wyswobodzą się one spod władzy, w której jarzmie dotychczas pozostają, zwrócą się do nas z zamiarem akcesu i z prośbą nie tylko moralne”⁶. R. Schuman głosił, że „tym czego trzeba Europie, jest lepsze życie oparte na zespoleniu wszystkich jej zasobów. Europa winna stać się aktywną całością, świadomą własnej specyfiki, zdolną organizować się ze względu na swoje potrzeby i zgodnie ze swoimi możliwościami; sam bowiem świat przestaje być bezkształtną masą, która przebudza się tylko z okazji sporadycznych konfliktów”⁷. Zwracają oni również uwagę, iż „należy tworzyć zbrojną ochronę dla Europy Zachodniej, ale także pragnąc poprawy stosunków Wschód-Zachód dzięki integracji. Zajmuje radykalne stanowisko antykomunistyczne, ponieważ wg R. Schumana „głównym celem radzieckiego komunizmu jest pokonanie i zniszczenie naszej zachodniej chrześcijańskiej cywilizacji”. Odrzucał on jednak myśl o antykomunistycznej krucjacie i czekał na znak nadziei, żywiąc przeświadczenie, że zjednoczona Europa będąca koniecznością dla wolnych narodów Zachodu powinna się również przygotować na przyjęcie narodów ze Wschodu, kiedy to zdolają uwolnić się od komunizmu i odrzucić ów ideologiczny podział, który został narzucony

Europie. G. Audisio i A. Chiara podają, iż R. Schuman w niedatowanym „proroczym” rękopisie, znajdującym się w Fundacji J. Monneta precyzuje: „za organiczną część Europy uważamy wszystkich, którzy chcą się z nami połączyć w odbudowanej wspólnotcie. Chylimy czoło przed ich odwagą i wiernością, a także przed ich cierpieniami i poświęceniem. Musimy dać im przykład wolnej i braterskiej Europy. Każdy krok uczyniony przez nas w tym kierunku stanie się dla niech nową szansą. Będą nas potrzebowali w ogromnym wysiłku, którego będą musieli dokonać, aby przystosować się na nowo. Wspólnota Europejska musi tworzyć klimat wzajemnego zrozumienia w poszukiwaniu odmienności, które stanie się solidną podstawą do owocnej i pokojowej współpracy. Tym sposobem wyrośnie nowa, kwitnąca i niezależna Europa. Naszym obowiązkiem jest być na to przygotowanymi”⁸.

Źródła i głębokie motywy zaangażowania R. Schumana, jak zauważają Autorzy można znaleźć w wielu innych jego wypowiedziach, m.in. mówił że: „demokracja zrodziła się i rozwinęła z chrześcijaństwa. Narodziła się wtedy, kiedy zgodnie z wartościami chrześcijańskimi człowiek został wezwany do tego, aby doceniać godność osoby, wolność jednostki, poszanowanie cudzych praw oraz miłość bliźniego. Przed pojawieniem się orędzia chrześcijańskiego nigdy takich zasad nie sformułowano i nie uczyniono z nich duchowej podstawy żadnego systemu władzy. To chrześcijaństwo pierwsze uwydatniło równość wszystkich ludzi bez względu na ich przynależność klasową i rasową oraz upowszechniło, podług reguły świętego Benedykta „ora et labora”, moralność pracy zakładającą, iż obowiązek tejże staje się służbą na rzecz Bożego dzieła stworzenia. [...] Gorzkie doświadczenie brutalnej, nacjonalistycznej i bezbożnej władzy Hitlera i Stalina musi nas skłaniać do gruntownej refleksji nad chrześcijańskimi podstawami Europy, tak abyśmy mogli zbudować demokratyczny model władzy głęboko osadzony w tych wartościach. Tylko z pojednania wyłoni się wspólnota ludów w solidarności, wolności, sprawiedliwości o pokoju. [...] Wyciągnijmy rękę do

⁵ T. Pieronek, *Stolica Apostolska a Unia Europejska*, [w:] *Europa i Kościół*, red. H. Juros, Warszawa 1997 s. 103.

⁶ G. Audisio i A. Chiara, op.cit. s. 16.

⁷ Op. cit. s. 65.

⁸ Op. cit. s. 80.

naszych wczorajszych wrogów, nie tylko po to, by się z nimi pojednać, lecz także po to by wspólnie budować Europę jutra. [...] W dobie, kiedy wszystko wrze, trzeba potrafić zdobywać się na odwagę, oczywiście nie bez troski, ale po dojrzałym namyśle; trzeba wybierać i dochowywać wierności uczynionemu wyborowi. [...] Najgorszą rzeczą w polityce wewnętrznej i zewnętrznej jest nieumiejętność podejmowania decyzji albo podejmowanie decyzji wzajemnie sprzecznych. Nie byłibyśmy niczego przedsięwzięli, gdybyśmy nie żywili wiary w słuszność naszych idei. Dzisiaj z satysfakcją stwierdzamy, że nie doszło do żadnej z zapowiedzianych katastrof. Po trudnych z konieczności początkach nie spotkało nas żadne niepowodzenie. Nic nie wskazuje na to, jakobyśmy popełnili błąd; wręcz przeciwnie. Najsurowsze krytyki ucichły kiedy teoria ustąpiła miejsca konkretnej i lojalnej współpracy. W naszych czasach nie często się obserwuje, by inicjatywa polityczna o tak znacznej rozpiętości podobnie szybko przyniosła równie pozytywne skutki⁹.

Autorzy publikacji podają, że R. Schuman przewidział, jak czytamy w jego rękopisie przechowywanym w Lozannie, w siedzibie Fundacji J. Monneta, iż narody Europy Wschodniej „będą nas potrzebowały w ogromnym wysiłku, którego będą musiały dokonać, aby przystosować się na nowo. Naszym obowiązkiem jest być na to przygotowanymi”. W 1990 roku do młodzieży, która przybyła do Tallina na Międzynarodowy Obóz Młodzieży dla Pokoju – Estonia 90, wystosowany został apel, w którym w treści znalazły się następujące myśli: „Pamiętamy o tym, że jeszcze niedawno z podejrzliwością patrzyliśmy na siebie zza <<kurtyny>>, która dzieliła nasze narody i nas samych. Bariery te wzniesiono uciekając się do siły i niesprawiedliwości. Już 40 lat temu powiedział to R. Schuman, jeden z ojców i dobroczyńców Europy. Chciał on, aby zjednoczona Europa stała się wzorem braterstwa, solidarności i postępu. [...] Jesteśmy wobec siebie solidarni. Chcemy nauczyć się wzajemnego zaufania i współpracy. To początek drogi, która musi zaprowadzić nas do kwitnącej Europy. Jutro

nie może być miejsca dla ducha wrogości między narodami, ani dla obojętności na cudzą niedolę. Taka będzie nasza Europa. [...] Nie chcemy Europy kalekiej. Musimy budować Europę, aby przyjąć do niej narody z jej Wschodu”¹⁰.

Kolejny twórca zjednoczonej Europy Alcide De Gasperi powiedział: „stwierdzam, że u źródeł cywilizacji europejskiej znajduje się chrześcijaństwo. Nie chcę tym samym wprowadzić do oceny naszej historii, żadnego kryterium konfesyjnego, wykluczającego inne. Pragnę tylko przypomnieć o wspólnym europejskim dziedzictwie, o tej jednolitej moralności, która uwydatnia rolę osoby ludzkiej i jej odpowiedzialności, z jej zacznem ewangelijnego braterstwa, kultem prawa odziedziczonym po starożytnych, umiłowanie piękna subtelniejącym przez stulecia, wolą prawdy i sprawiedliwości natężoną tysiącletnim doświadczeniem”¹¹.

Po założeniu EWWiS A. De Gasperi zostaje pierwszym przewodniczącym jego zgromadzenia, który stwierdził, iż „utopia przeobraża się w rzeczywistość”. W 1953 roku odbyła się narada okrągłego stołu mężów stanu – założycieli przy którym zasiedli R. Schuman i K. Adenauer; w przemówieniu A. De Gasperi potwierdził swoje proeuropejskie zaangażowanie o orientacji chrześcijańskiej. „Obwieszczamy zjednoczoną Europę dla niej samej, a nie dla przeciwstawienia jej komukolwiek; pracujemy na rzecz jedności, nie podziału. Europa będzie istnieć i nie zginie nic z tego, co tworzyło chwałę i szczęście każdego z narodów. Właśnie w szerszej społeczności, w mocniejszej harmonii jednostka może nabrać znaczenia i ujawnić miarę swego talentu. [...] Skoro tylko ludzkość poczuje się zjednoczona sercem i uwolniona od nieznośnych barier, będzie mogła rychlej zrealizować swoje marzenie o uczciwym dobrobycie i swoją ciągle zawodną nadzieję na wypełnioną pracą czas pokoju”¹².

Dla K. Adenauera integracja Niemiec z zjednoczoną Europą była doniosłym celem, ważniejszym niż ponowne scalenie kraju.

⁹ Op. cit. s. 85, 89.

¹⁰ Op. cit. s. 90–91;

¹¹ Op. cit. s. 192;

¹² Op. cit. s. 220.

Uważał, że głównym celem Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) winna być unia polityczna, gdyż wspólny rynek sam z siebie nie wystarcza.

II.

Polityczna integracja Europy zaczęła się od politycznej niekonwencjonalności, od ucieczki od starych schematów europejskiej polityki międzynarodowej. Ludzie lat pięćdziesiątych XX wieku, którzy wciąż mieli przed oczyma okropieństwa ostatniej wojny potrafili wnieść najważniejszy wkład w odbudowę materialną, ale przede wszystkim moralną Europy, odwołując się do poczucia braterstwa bazującego na wartościach chrześcijańskich. Oryginalność spojrzenia na politykę przełamała stare europejskie konflikty prowadząc narody Europy na drogę współpracy. Na kontynuatorów dzieła R. Schumana, A. De Gasperiego i K. Adenauera nałożyła ona obowiązek dalszych poszukiwań nowych politycznych rozwiązań i nowych definicji polityki oraz podejmowanie działań dla dobra wspólnego. Ojcowie założyciele pokazali, że wbrew utartym poglądom na temat niemoralnej polityki i niemoralnych polityków warunkiem politycznego sukcesu, a zwłaszcza na obszarze polityki międzynarodowej, jest nie siła czy spryt, lecz odwołujące się do wspólnoty wartości wzajemne zaufanie. W tym czasie stawiano pytania czym w istocie swojej jest prawo. Co jest ostatecznym celem prawa – sprawne zarządzanie systemem czy dobro człowieka? Lekcja R. Schumana, A. De Gasperiego, K. Adenauera (politycznych partnerów) to lekcja politycznego realizmu, zakładającego, że nie ma politycznej stabilizacji i trwałego politycznego sukcesu bez wartości, a tym bardziej wbrew wartościom, które wszyscy nosimy w naszych sumieniach. Jak określił to G. Radbruch¹³ idea prawa winna opierać się na trzech elementach: bezpieczeństwa, celowości i sprawiedliwości. Prawo doskonałe to takie, które zabezpiecza idealną harmonię pomiędzy wszystkimi komponentami tej triady. G. Radbruch pod wpływem do-

świadczenia nazizmu sformułował po wojnie koncepcję tzw. ustawowego bezprawia i ponadustawowego prawa, zwaną we współczesnej literaturze filozoficzno-prawnej „formułą Radbrucha”¹⁴, która jest szczególnie interesująca, bowiem żadna koncepcja filozoficzno-prawna nie miała tak znaczącego wpływu na powojenne orzecznictwo sądowe.

Papież Jan Paweł II, wspominając w siedzibie EWG w 1985 roku powojennych założycieli wspólnot europejskich wskazał na fundamenty antyczne oraz średniowiecznych twórców klasycznych europejskich koncepcji polityki mówiąc między innymi, że historia ma sens, że możliwy jest postęp w każdej dziedzinie, że wciąż żywa jest nadzieja na zbudowanie świata opartego na sprawiedliwości i solidarności przy poszanowaniu prawa, nie można pozwolić przytłoczyć się złu¹⁵.

Nowoczesna europejska lewica przestała głosić hasło walki z kościołem i religią, choć w praktyce politycznej UE socjaliści i socjaldemokraci (oczywiście nie wszyscy) są dziś głównymi rzecznikami neutralności aksjologicznej i światopoglądowej Unii, co w ich rozumieniu oznacza sprzeciw wobec opierania integracji na jakichkolwiek wartościach chrześcijańskich. Koncepcja integracji europejskiej „ojców założycieli” opierała się na wizji ładu politycznego, pogłębionego o wymiar chrześcijańskiej i humanistycznej koncepcji człowieka a politykę rozumiano jako służenie dobru wspólnemu. Owa integracja zasadzała się na klasycznej europejskiej idei dobra wspólnego. Idei, którą znaleźć można u Arystotelesa, która w chrześcijańskim średniowieczu propagowana była przez św. Tomasza, idei na której nauczanie społeczne opiera kościół katolicki, choć funkcjonuje ona także poza tym nauczaniem¹⁶. P. Śpiewak zwraca uwagę, iż aktualnie ideą dobra wspólnego zajmują się tacy współcześni filo-

¹³ Szerzej zob. J. Zajadło, *Dziedzictwo przeszłości. Gustaw Radbruch: portret filozofa, prawnika, polityka i humanisty*. Gdańsk 2007;

¹⁴ Szerzej zob. J. Zajadło, *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury*, Gdańsk 2001;

¹⁵ Jan Paweł II, Przemówienie w siedzibie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, Bruksela 20 maja 1985 r.

¹⁶ Zob. P. Śpiewak, *W stronę dobra wspólnego*, Warszawa 1998, s. 5 – 20;

zofowie polityki jak A. Arendt, M. Oakeshott oraz A. McIntyre. Komentując wymiar dobra wspólnego, nestor katolickiej nauki społecznej, J. Hoffner, za Platonem, Arystotelesem i św. Tomaszem przywołuje metaforę społeczeństwa jako ludzkiego ciała. Poszczególne osoby są w nim tym, czym poszczególne członki, które nie mogą się rozwijać bez dobrej kondycji całego ciała¹⁷.

Prowadzona polityka winna służyć dobru wspólnemu musi funkcjonować na różnych poziomach i wymaga różnych podmiotów: na poziomie narodowym w państwach, na poziomie regionalnym w strukturach ogólnoeuropejskich, na poziomie ogólnoswiatowym – uniwersalnym w strukturach globalnych. Wyzwaniem dla polityków jest szczególnie szukanie kompromisu w ustaleniu odpowiedniego zakresu kompetencji i odpowiedzialności każdego z politycznych podmiotów realizujących zadania związane z dobrem wspólnym. Polityczny cel wspólnot europejskich dotyczył i dotyczy powstania między narodami tego kontynentu, a więc całej Europy więzów solidarności zerwanej na skutek wciągnięcia Europy w kataklizm wojen światowych, dewastacji kultury, różnic ideologicznych i gospodarczo ekonomicznych. Kształtowanie więzów solidarności i braterstwa między poszczególnymi osobami, grupami społecznymi i narodami, najbardziej potrzebującymi i bezradnymi, ubogimi powinno leżeć w centrum koncepcji polityki i ładu politycznego zjednoczonej Europy.

Przeglądając kalendarium integracji europejskiej należy wskazać kilka ważnych elementów, do których należy:

- utworzenie przez sześć państw wspólnego rynku, co stworzyło Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG) oraz Europejską Wspólnotę Energii Atomowej (EURATOM) poprzez podpisanie Traktatów rzymskich 25 marca 1957 roku;

- 20 stycznia 1968 r. wchodzi w życie unia celna;

- do EWG, 1 stycznia 1973 r. przystępują: Królestwo Danii, Irlandia, Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej;

- 13 marca 1979 r. utworzony zostaje Europejski System Walutowy;

- z woli F. Mitteranda i H. Kohla, uchwalono w dniach 27-28 lutego 1986 jednolity akt europejski rozpoczynający kolejny proces integracji, zmieniając Traktaty rzymskie i wprowadzając wielki rynek bez granic z dniem 1 stycznia 1993 r.;

- 1 listopada 1989 r. upada mur berliński (tzw. żelazna kurtyna);

- powołany zostaje Układ z Schengen w dniu 19 czerwca 1990 r., likwidujący kontrolę graniczną w ramach EWG;

- 3 października 1990 r. dokonuje się zjednoczenie Niemiec;

- EWG przekształca się w Unię Europejską na mocy podpisanego Traktatu z Maastricht z 7 lutego 1992 roku, którego głównym celem było ujednolicenie polityki zewnętrznej oraz wprowadzenie wspólnej waluty;

- przystąpienie w dniu 1 stycznia 1995 r. do UE Republiki Austrii, Republiki Finlandii, i Królestwa Szwecji, tworząc wspólnotę 15 państw;

- 1 maja 2004 roku do UE przystępują Republika Cypru, Republika Czech, Republika Malty, Republika Łotewska, Republika Litewska, Republika Słowacka, Republika Słowenii, Republika Węgierska, Republika Estonii i Rzeczpospolita Polska;

- UE rozszerza się 1 stycznia 2007 roku o Republikę Bułgarii i Republikę Rumunii;

- Republika Chorwacji 1 lipca 2013 roku zostaje członkiem UE.

Na drodze do członkostwa w UE kandydują obecnie: Albania, Czarnogóra, Serbia, Turcja oraz Macedonia.

Republika Ukrainy, pozostając w okolicach Rosji, w zasadzie po „Majdanie” obrała realny kurs ku integracji z Europą Zachodnią, z jednoczesnym kształtowaniem się narodu i tożsamości narodowej, przez co ta wspólnota polityczna nabiera emocjonalnej wartości. W dniu 24 listopada 2016 roku odbył się 18-ty szczyt UE–Ukraina, na którym głównym tematem rozmów były reformy na Ukrainie. Od ostatniego szczytu w 2015 roku Ukraina prowadzi ambitny program reform, mocno wspierany z budżetu UE. Podczas szczytu zdecydowano o przekazaniu Ukrainie kolejnych 104 mln euro na reformę administracji

17 Zob. J. Hoffner, *Chrześcijańska nauka społeczna*, przełożył I. Bokwa, Warszawa 1999, s. 51.

publicznej. Strony podpisały też umowę o finansowaniu „antykorupcyjnej inicjatywy UE na Ukrainie” (15 mln EUR) oraz protokół ustaleń w sprawie strategicznego partnerstwa energetycznego między UE a Ukrainą. Szczyt był również okazją, do podsumowania postępów w kwestii ruchu bezwizowego dla obywateli UE oraz Ukrainy, podczas którego UE wyraziła wolę liberalizacji systemu wizowego wobec Ukrainy.

Przypomnieć należy, że ze strony Europy Zachodniej, polityczną wolę i możliwość rozszerzenia Unii Europejskiej na wschód jej politycy zadeklarowali w czerwcu 1993 roku w Kopenhadze w specjalnym dokumencie podsumowującym posiedzenie Rady Europejskiej¹⁸. Na lata 1989-1993 przypada wiele przełomowych wydarzeń, które zmieniły całkowicie sytuację wokół Polski. Oprócz wspomnianego wyżej zjednoczenia Niemiec (1990) nastąpił upadek państw socjalistycznych – na Węgrzech, w Czechosłowacji, w Bułgarii i Rumunii (1989-1990). Nastąpiło samorozwiązanie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (1991). Usamodzieliły się były republiki radzieckie: Litwa, Łotwa, Estonia, Ukraina i Białoruś (1990-1991) oraz rozpadło się państwo Czechosłowackie (1993) a w jego miejsce powstała Czechy i Słowacja. Wyzwaniem dla Polski w tamtym czasie okazało się unormowanie stosunków w nowej sytuacji geopolitycznej. Wtedy rodziły się koncepcje stworzenia Grupy Wyszehradzkiej (współpracy politycznej, Polski, Czechosłowacji i Węgier) oraz Trójkąta Weimarskiego (współpracy politycznej Polski, Niemiec i Francji).

Podsumowanie

Artykuł poświęcony refleksji nad europejską ideą integracji przypomina nam, że wśród głównych rzeczników ponownego zjednoczenia tego kontynentu byli ludzie kierujący się głęboką wiarą chrześcijańską, tacy jak R. Schuman, A. De Gaspari oraz K. Adenau-

er. Ich działalność polityczna była bez reszty poświęcona służbie fundamentalnym wartościom wolności i solidarności, pokojowi oraz stabilizacji wśród narodów. Pracowali oni wspólnie dla Europy jak i dla swoich narodów. Uważali, że nie można wyobrazić sobie chrześcijańskiego stylu uprawiania polityki bez pogłębionej osobistej formacji duchowej i wewnętrznego życia duchowego. Podkreślali wspólne dziedzictwo europejskie o jednolitej moralności, która spaja samą postać i odpowiedzialność osoby ludzkiej. Z idei integracji europejskiej twórców zjednoczonej Europy płynie przesłanie, że silna i wolna Europa (Zachodnia i Wschodnia, Południowa czy Północna) to najlepsza gwarancja własnego bezpieczeństwa i pokoju, która winna nabierać mocnych kształtów. Wszyscy oni potrafili bronić interesów swoich krajów, postępując lojalnie, szukając koncyliacyjnych rozwiązań, mając doskonałą i harmonijną współpracę, która wynikała ze wspólnej orientacji moralnej oraz wiary, tradycji i kultury chrześcijańskiej. Doświadczając nieszczęść wojen budowali razem pokój i Europę tworząc jednolity front polityczny. Ich wspólne chrześcijańskie i demokratyczne poglądy ułatwiały im podejmowane zadania i współpracę.

Odnosząc się do współczesności zauważyć należy, że skłonność do dialogu, kompromisu i solidarnej współpracy nie leży w naturze większości polityków. Roztropność zaś, polityczna wyobraźnia i umiejętność przewidywania to nadzwyczajne ludzkie przymioty, które posiadali założyciele integracji europejskiej, zwani ojcami Europy. Łączył ich obowiązek poszukiwania wspólnego dobra, przewycięzania dla dobra tej sprawy dzielących ich jałowych różnic, unikania demagogii i stronniczości. Celem działań politycznych nie były same deklaracje dobrych intencji, lecz działania i wartości należycie zaspokajające potrzeby człowieka – obywatela w trosce o przyszłe pokolenia.

¹⁸ Wnioski Prezydencji Rady Europejskiej. Kopenhaga, 21-22 czerwca 1993 r.

UDC 340

A.I. Francuz
*Bohater Ukrainy, Wybitny prawnik Ukrainy,
doktor nauk prawnych, profesor,
Kierownik departamentu dyscyplin państwowo-prawnych,
Uniwersytet ekonomii i prawa "KROK"*

Elżbieta A. Maj
*Wydział Prawa i Nauk Społecznych
Wyższa Szkoła Finansów i Prawa w Bielsku-Białej*

Administracyjnoprawny system świadczeń na rzecz osób niepełnosprawnych w Polsce

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»*

Ельжбета А. Май
*Факультет права та соціальних наук
Університет фінансів і права в Бельсько-Бялей*

Адміністративна система управління допомогою інвалідам у Польщі

У статті досліджується феномен інвалідності, концепція інвалідності та питання створення адміністративної системи управління допомогою інвалідам на прикладі Польщі.

Ключові слова: інвалідність, концепція інвалідності, адміністративна система управління, Польща.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»*

Эльжбета А. Май
*Факультет права и социальных наук
Университет финансов и права в Бельско-Бялей*

Административная система управления льготами для инвалидов в Польше

В статье исследуется феномен инвалидности, концепция инвалидности и вопросы создания административной системы управления помощью инвалидам на примере Польши.

Ключевые слова: инвалидность, концепция инвалидности, административная система управления, Польша.

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University*
Elżbieta A. Maj
*Department of Law and Social Sciences
Bielsko-Biala School of Finances and Law*

An Administrative System of Invalidity Benefits: the case of Poland

The article examines the phenomenon of disability, the concept of disability, and the issue of establishing an administrative system for invalidity benefits: the case of Poland.

Keywords: disability, concept of disability, administrative system, Poland.

Zjawisko niepełnosprawności wpisujące się w sferę ekskluzji społecznej nabiera szczególnego znaczenia w krajach o najwyższym odsetku populacji z niepełną sprawnością. Szacunki Światowej Organizacji Zdrowia zakładają, że około 10% ludności świata dotknięte jest niepełnosprawnością. W naszym kraju proporcja ta znacznie przewyższa dane światowe, choć z uwagi na sposób zebrania informacji, obecne szacunki są dalece nieścisłe i mało reprezentatywne¹.

¹ Najbardziej reprezentatywne dane statystyczne pochodzą z narodowych spisów powszechnych. Ostatnie dane na temat populacji osób niepełnosprawnych pochodzące z NSP z 2011 r. nie stanowią danych ścisłych i precyzyjnych. Ustawa z dnia 4 marca 2010 r. o narodowym spisie po-

Pomimo braku jednoznacznych wyników statystycznych, przyjdzie założyć, iż tendencja w tej kwestii przybiera charakter wzrostowy bez względu na regionalizm oraz społeczne usytuowanie. W ostatnich dekadach, m.in. na skutek międzynarodowych implikacji i zobowiązań, harmonijnie dochodzi do istotnej zmiany paradygmatu podejścia do zjawiska niepełnosprawności, pojęcia osoby niepełnosprawnej oraz

wszechnym ludności i mieszkań w 2011 r. (Dz. U. Nr 47, poz. 277) uznała możliwość udzielania odpowiedzi na pytania dotyczące niepełnosprawności na zasadzie dobrowolności. Taka koncepcja legislacyjna implikowała sformułowanie nieprecyzyjnych wniosków, w myśl których (przy

tworzonych profiliów wsparcia².

Jak zatem modeluje się obecny profil pojęciowy wpisujący się w aktualną orientację tematu? W preferencji definicyjnej zmiany ideologiczne w znaczący sposób przeniosły akcent z podejścia biomedycznego (traktującego niepełnosprawność jako konsekwencję lub efekt choroby) na korelat wypełniania społecznych ról (wymiar społeczny). Również nasz kraj przechodząc transformację ustrojowo-systemową wypracował pewne trendy pojęciowe zorientowane na społeczne postrzeganie zjawiska. Aktualnie najpowszechniejsza definicja legalna funkcjonuje na gruncie ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o *rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych*³. Zgodnie z jej art. 2 pkt 10 **niepełnosprawność** oznacza trwałą lub okresową niezdolność do

światowej tendencji wzrostowej odsetku populacji osób niepełnosprawnych), w Polsce od 2002 r. (poprzedniego NSP) liczebność społeczności niepełnosprawnej z 5 456,7 tys. obniżyła się do 4 697,5 tys. czyli ok. 760 tys. (759,2 tys.) osób. Dorowadziło to do zafałszowanego wniosku, że nastąpił procentowy spadek wśród owej populacji z 14,3% w 2002 r. do 12,2% w 2011 r. Wzięto więc pod uwagę, że około 1 500 tys. osób, które odmówiły odpowiedzi na pytanie o kwestie niepełnosprawności, to przypuszczalnie osoby niepełnosprawne i doszacowano taką liczbę, co pozwoliło na określenie grupy na 6 197,5 tys. osób (w sposób dalece niecisły). Por. E. Maj, *Osoby niepełnosprawne w Polsce – wykluczone, równe czy uprzywilejowane*, [w:] J. Rottermund, K. Czupryna (red.), *Niepełnosprawność niejedno ma imię*, Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2013, przyp. 1.

² Por. C. Barnes, G. Mercer, *Niepełnosprawność*, tłumaczenie P. Morawski, Wydawnictwo SIC! s.c., Warszawa 2008, s. 7-27, A. Firkowska-Mankiewicz, *Zmiana paradygmatu postrzeganiu osoby z niepełnosprawnością intelektualną – Z podopiecznego na pełnoprawnego i niezależnego uczestnika życia społecznego*, [w:] *Z Warsztatów Terapii Zajęciowej do pracy-rozwiazania systemowe*, Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, Warszawa 2006, s. 11-23, I. Sierpowska, A. Kogut, *Status osoby niepełnosprawnej w polskim systemie prawa*, Wydawnictwo Gaskor Sp. z o.o., Wrocław 2010, s. 32-34.

³ Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 2046.

wypełniania ról społecznych z powodu stałego lub okresowego naruszenia sprawności organizmu, w szczególności powodującą niezdolność do pracy⁴. Obecnie brzmiąco definicja, po modyfikacjach wprowadzonych ustawą z dnia 20 grudnia 2002 r. o *zmianie ustawy o rehabilitacji [...] oraz o zmianie niektórych innych ustaw*⁵ akcentuje aspekt uspołecznienia w wymiarze zdolności do wypełniania ról uznanych za społecznie akceptowalne.

Legalna wykładnia pojęcia **osoby niepełnosprawnej** podkreśla aspekt formalnoprawny paralelnie łącząc go ze sferą orzecznictwa. Zgodnie z art. 1 przywołanej ustawy, do grona osób niepełnosprawnych zaliczono osoby, których niepełnosprawność została potwierdzona orzeczeniem: o *zakwalifikowaniu przez organy orzekające do jednego z trzech stopni niepełnosprawności określonych w art. 3 (znacznego, umiarkowanego, lekkiego) lub o całkowitej lub częściowej niezdolności do pracy na podstawie odrębnych przepisów* (orzekanie do celów rentowych – ZUS, KRUS), *lub o niepełnosprawności, wydanym przed ukończeniem 16 roku życia* (orzekanie dzieci bez gradacji stopni).

Istotnym pozostaje kwestia korelacji poszczególnych grup orzeczeń pozarentowych, tj. trzech stopni – znacznego, umiarkowanego i lekkiego oraz rentowych oscylujących wokół niezdolności do pracy ewentualnie samodzielnej egzystencji. Zgodnie z art. 5 ustawy rehabilitacyjnej, orzeczenie lekarza orzecznika Zakładu Ubezpieczeń Społecznych o: całkowitej niezdolności do pracy i/ lub niezdolności do samodzielnej egzystencji, (ustalone na podstawie art. 5 ustawy z

⁴ Pierwotnie sprecyzowany w art. 1 ustawy, termin niepełnosprawność odnosił się do osób, których stan fizyczny, psychiczny lub umysłowy trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza bądź uniemożliwia wypełnianie ról społecznych, a w szczególności zdolności do wykonywania pracy zawodowej, jeżeli uzyskały odpowiednie orzeczenie o:

- zakwalifikowaniu przez organy orzekające do jednego z trzech stopni niepełnosprawności,
- całkowitej lub częściowej niezdolności do pracy,
- niepełnosprawności, wydane przed ukończeniem 16 roku życia. (Dz. U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776).

⁵ Dz. U. z 2003 r. Nr 7, poz. 79.

dnia 17 grudnia 1998 r. o *emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych*⁶) traktowane jest na równi z orzeczeniem o znacznym stopniu niepełnosprawności, całkowitej niezdolności do pracy – na równi z orzeczeniem o umiarkowanym stopniu niepełnosprawności, a częściowej niezdolności do pracy – na równi z orzeczeniem o lekkim stopniu niepełnosprawności. Również osoby o stałej albo długotrwałej niezdolności do pracy w gospodarstwie rolnym ustawa uznała za niepełnosprawne, przy czym osoby, którym przysługuje zasiłek pielęgnacyjny, traktuje się jako zaliczone do znacznego stopnia niepełnosprawności, a pozostałe jako legitymujące się lekkim stopniem niepełnosprawności. W systemie KRUS nie wyodrębniono stopnia pośredniego – umiarkowanego, a podstawę zaliczenia do osób niepełnosprawnych w rozumieniu ustawy stanowią orzeczenia rolnicze wydane do 31 grudnia 1997 r. (tj. przed wejściem w życie ustawy rehabilitacyjnej w dniu 1 stycznia 1998 r.).

Z uwagi na reformy systemu orzeczniczego w naszym kraju, zasadnym wydaje się również wyróżnienie dyspozycji art. 62 cytowanej ustawy. Pozwala on zakwalifikować do grupy osób niepełnosprawnych osoby, które zostały zaliczone do jednej z dawnych grup inwalidów (o ile orzeczenie nie utraciło mocy). Tym samym orzeczenie o zaliczeniu do I grupy inwalidów traktowane jest na równi z orzeczeniem o znacznym stopniu niepełnosprawności, do II grupy inwalidów – o umiarkowanym stopniu niepełnosprawności, a dawna III grupa inwalidzka traktowana jest na równi z orzeczeniem o lekkim stopniu niepełnosprawności⁷.

Przedstawiona argumentacja konstruuje pojęcie osoby niepełnosprawnej bardzo szeroko. Na potrzeby rozważań, spektrum podmiotowe rozciągnięto dodatkowo na osoby posiadające status inwalidów wojennych, wojskowych oraz kombatanów, co w dobie XXI w. przesadza niemal o niepełnosprawności, chociażby ze względu na osiągnięty przez beneficjentów wiek. Poza sporem pozostaje

oczywiście, iż powyższa konfiguracja pojęciowa nie stanowi całościowej i jednolitej koncepcji przyjmowanej na potrzeby ogólnie pojmowanej polityki społecznej i może podlegać naukowej oraz praktycznej krytyce i kontestacji. Takie spektrum pozwala niemniej na wyprowadzenie punktu odniesienia do dokonania możliwie najszerzej zakrojonej analizy dogmatycznej.

Pewna niejednorodność pojęć nie kończy się na konstrukcji pojęciowej związanej z samym zjawiskiem. Problemy interpretacyjne pojawiają się także na gruncie określania granic wsparcia wpisującego się w nurt polityki społecznej państwa. Rozpatrując bowiem model ochronny niepełnosprawnej części społeczeństwa można rozważać go w ujęciu szerszym lub węższym.

Szerszy model interpretacyjny należałoby unifikować z wachlarzem gwarancji *Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych* (ONZ) z 13 grudnia 2006 r.⁸, której główne cele oscylują wokół zapewnienia pełnego i równego korzystania z szerokiego spektrum praw (człowieka) i podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne w kontekście poszanowania ich przyrodzonej godności⁹. W katalog rozwijanych materialnie praw wpisać przyjdzie: poszanowanie przyrodzonej **godności, autonomii** osoby, w tym **swobody dokonywania wyborów**, a także poszanowanie **niezależności osoby, nie-dyskryminację**, pełny i skuteczny **udział w społeczeństwie i integrację społeczną, poszanowanie odmienności i akceptację** osób niepełnosprawnych, będących częścią ludzkiej różnorodności oraz ludzkości, **równość szans, dostępność, równość mężczyzn i kobiet**, poszanowanie rozwijających się zdolności niepełnosprawnych **dzieci** oraz poszanowanie prawa dzieci niepełnosprawnych do zachowania **tożsamości**. W obszarze szeroko

⁸ Dz. U. z 2012 r., poz. 1169.

⁹ Na gruncie podmiotowo-definicyjnym Konwencji przyjęto, iż do osób niepełnosprawnych zalicza się te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami.

⁶ Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 887.

⁷ Analizą nie objęto orzecznictwa branżowego – służb mundurowych w ramach MON i MSWiA.

interpretowanych praw osób niepełnosprawnych za punkt wyjścia można byłoby przyjąć również postulaty uchwały Sejmu RP z dnia 1 sierpnia 1997 r. – *Karta Praw Osób Niepełnosprawnych*¹⁰. Karta stanowi katalog dziesięciu praw, których przestrzeganie gwarantuje osobom niepełnosprawnym możliwość, samodzielnego i aktywnego życia wolnego od dyskryminacji¹¹. Na grunt postulatów aktu recypowano: zapewnienie **dostępu do dóbr i usług** umożliwiających pełne **uczestnictwo** w życiu społecznym, **dostęp do leczenia i opieki medycznej, wczesnej diagnostyki, rehabilitacji i edukacji leczniczej**, a także do **świadczeń zdrowotnych** uwzględniających rodzaj i stopień niepełnosprawności, w tym do **zaopatrzenia w przedmioty ortopedyczne, środki pomocnicze, sprzęt rehabilitacyjny, dostęp do wszechstronnej rehabilitacji** mającej na celu adaptację społeczną. W poczet gwarancji przyjęto także postulaty systemu włączającego **nauki w szkołach** wspólnie ze swymi pełnosprawnymi rówieśnikami, jak również do korzystania ze **szkolnictwa specjalnego lub edukacji indywidualnej**. Kontekst ochrony zakłada również konieczność zapewnienia **pomocy psychologicznej, pedagogicznej i innej pomocy specjalistycznej** umożliwiającej rozwój, zdobycie lub podniesienie **kwalifikacji ogólnych i zawodowych**. W kręgu postulatów znalazła się także **praca** i możliwość jej świadczenia przez osoby niepełnosprawne na otwartym rynku pracy lub w warunkach dostosowanych do potrzeb niepełnosprawnych, w powiązaniu z możliwością korzystania z **doradztwa zawodowego i pośrednictwa**. Karta odniosła się wprost także do kwestii **zabezpieczenia społecznego** uwzględniającego konieczność ponoszenia zwiększonych kosztów wynikających z niepełnosprawności. Również **system podatkowy** w myśl założeń Karty powinien uwzględniać zwiększone koszty życia, leczenia i rehabilitacji tych osób. Dostrzeżono także znaczenie życia osób z niepełną sprawnością w środowisku **wolnym od barier funkcjonalnych**, w tym: **dostępu do urzędów,**

punktów wyborczych i obiektów użyteczności publicznej, swobodnego przemieszczania się i powszechnego korzystania ze środków transportu, dostępu do informacji oraz możliwości komunikacji międzyludzkiej. Karta zakłada również zapewnienie pełnego uczestnictwa w **życiu publicznym, społecznym, kulturalnym, artystycznym**, w tym w rozumieniu przedstawicielstwa **społeczeństwa obywatelskiego**.

Prowadzenie dogmatycznej analizy jako korelat wspomnianych celów o charakterze uniwersalnym przybrałoby wymiar systemowy, wydaje się – nazbyt jednak kompleksowy i na potrzeby niniejszego opracowania za szeroki. Konstrukcję zdecydowanie węższą, o charakterze typowo świadczeniowym wiązać przyjdzie z gwarancjami ujętymi w art. 69 oraz 67 *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹²; co wbrew pozorom nie przyjmie charakteru powierzchownego, zarówno co do wymiaru, jak i treści.

Z **art. 67 ustawy zasadniczej** wynikają uprawnienia do pomocy ze strony państwa w sferze zabezpieczenia społecznego, zawężonego do katalogu świadczeń ze względu na **chorobę, inwalidztwo, osiągnięcie wieku emerytalnego** oraz **pozostawania bez pracy** nie z własnej woli i **nieposiadania w związku z tym środków utrzymania**. W kontekst zabezpieczeniowy wpisują się trzy instytucje tj. ubezpieczenie społeczne, zaopatrzenie społeczne i w sposób uzupełniający (fakultatywny) – pomoc społeczna¹³. W przyjętym na potrzeby opracowania modelu węższym, obszar badań zostaje wyznaczony granicami owych trzech systemów: ubezpieczeń społecznych, zaopatrzenia społecznego oraz pomocy społecznej; których teoretyczne przybliżenie w tym miejscu wydaje się zasadne dla klarowności dalszych rozważań.

Ubezpieczenie społeczne stanowi **system zagwarantowanych ustawowo i związanych z pracą świadczeń o charakterze roszczeniowym, pokrywających potrzeby wywołane przez zdarzenia losowe lub inne zrównane z nim zdarzenia, spełnianych przez zobowią-**

¹⁰ M. P. z 1997 r. Nr 50, poz. 475.

¹¹ Jako uchwała Sejmu, Karta nie stanowi jednak źródła prawa powszechnie obowiązującego.

¹² Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.

¹³ Wyrok TK z dnia 29 września 1993 r., sygn. akt K.17/92, OTK 1993/cz. II, poz. 33.

zane do tego instytucje oraz finansowanych na zasadzie bezpośredniego lub pośredniego rozłożenia ciężaru tych świadczeń, w całości lub przynajmniej w poważnej mierze na zbiorowość osób do nich uprawnionych¹⁴. Tak zweryfikowany model swoje umocowanie odnajduje w solidarności społecznej. Systemowi ubezpieczeń społecznych przypisać można zatem pewne cechy charakterystyczne. Należy do nich m.in.: powiązanie z pracą (prowadzoną działalnością gospodarczą), przymusowość, składkowość, występowanie wspólnego funduszu gromadzącego środki (FUS¹⁵), wystąpienie oznaczonego ryzyka lub szkody. Jego przymusowość posiada wymiar publiczny, administracyjnoprawny i spoczywa na publicznych organach¹⁶.

Najtrudniej interpretowanym filarem zabezpieczenia społecznego jest zaopatrzenie społeczne. Jego istotą w głównej mierze pozostaje nieskładkowość oraz brak związku ze świadczoną przez beneficjenta pracą. Do zasadniczych cech świadczeń zaopatrzeniowych – poza bezskładkowym charakterem – zalicza się przyznawanie ich przez organy administracji publicznej i finansowanie z publicznych funduszy (nie pochodzących wprost ze składek), na poziomie zaspokajającym potrzeby podstawowe, według kryterium potrzeb lub zasług¹⁷. Najczęściej system zaopatrzeniowy analizowany jest przez pryzmat świadczeń przyznawanych dla osób niepełnosprawnych, jak pisze G. Szpor – *inwalidów od urodzenia i inwalidów wojennych*¹⁸ (co uzasadnia włączenie inwalidów wojennych i kombatantów w podmiotowy kontekst analizy!).

¹⁴ G. Szpor, Ubezpieczenia w systemie zabezpieczenia społecznego, [w:] System ubezpieczeń społecznych. Zagadnienia podstawowe, G. Szpor (red.), Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2004, s. 26.

¹⁵ Fundusz Ubezpieczeń Społecznych.

¹⁶ W. Muszalski, Prawo socjalne, Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o. o., Warszawa 2006, s. 97.

¹⁷ G. Szpor, Ubezpieczenia w systemie zabezpieczenia społecznego, [w:] System ubezpieczeń społecznych. Zagadnienia podstawowe, LexisNexis, Warszawa 2011, s. 23.

¹⁸ Ibidem, s. 24.

Trzecim filarem zabezpieczenia społecznego jest – znajdująca zastosowanie subsydiarnie, czyli uzupełniająco – pomoc społeczna. Zgodnie z ustawową definicją, *pomoc społeczna jest instytucją polityki społecznej państwa mającą na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwości*¹⁹. Za S. Niteckim, wyróżniającym elementy tego systemu, zaznaczyć przyjdzie, iż *pomoc społeczna jest zadaniem stojącym przed organami administracji publicznej, adresatem działań są osoby i rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji życiowej, której nie są w stanie samodzielnie przezwyciężyć, a przyznawane świadczenia pieniężne i niepieniężne nie mają charakteru ekwiwalentnego*²⁰. Podejście M. Baron-Wiaterek, akcentuje cele pomocy społecznej, za ogólny uznając *całokształt środków i działań podejmowanych przez instytucje publiczne zmierzających do zabezpieczenia obywateli znajdujących się w sytuacji grożącej niezaspokojeniem ich podstawowych potrzeb*²¹.

Drugi z postulatów zawarty w **art. 69 Konstytucji**, to jedyny przepis rangi uniwersalnej, *expressis verbis* przydający osobom niepełnosprawnym gwarancje ochronne; przyjmując jednocześnie konstrukcję odesłania do ustawodawstwa zwykłego. Nakłada on na władze publiczne obowiązek udzielania pomocy w **zabezpieczeniu egzystencji, przysposobieniu do pracy oraz komunikacji społecznej**. Jego treść bezsprzecznie korelować należy z gwarancjami socjalnymi rozumianymi jako zabezpieczenie egzystencji, rehabilitacją zawodową interpretowaną

¹⁹ Art. 2 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej – tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 930 z późn. zm.

²⁰ S. Nitecki, Pomoc społeczna. Procedury i tryby przyznawania świadczeń, wyd.3, Wydawnictwo Gaskor Sp. z o.o., Wrocław 2012, s. 19.

²¹ M. Baron-Wiaterek, Administracja publiczna wobec osób w podeszłym wieku, [w:] W obliczu starości, L. Frąckiewicz (red.), ROPS Województwa Śląskiego, Augustana Sp. z o.o., Katowice 2007, s. 106-107. Por. także: G. Szpor, Ubezpieczenia w systemie zabezpieczenia społecznego (2004), op. cit., s. 23.

przez pryzmat przysposobienia do pracy oraz rehabilitacją społeczną, kładącą nacisk na społeczne funkcjonowanie, w tym komuni-kowanie. Dezyderat ów przyjdzie zatem inter-pretować i zderzać z modelem zaopatrze-niowym unormowanym w 67 Konstytucji.

I Zabezpieczenie egzystencji

Zabezpieczenie egzystencji następuje przez realizację gwarancji ubezpieczenio-wych, zaopatrzeniowych oraz pomocowych, choć te ostatnie – jak podkreślono – powin-ny znajdować zastosowanie fakultatywnie. Zatem zabezpieczenie egzystencji osoby niepełnosprawnej następuje z wykorzystaniem narzędzi zaliczanych do wszystkich sfer sy-stemu zabezpieczenia społecznego, o którym mowa w art. 67 Konstytucji.

Świadczenia ubezpieczeniowe, to przede wszystkim świadczenia wpisane w system ubezpieczeń społecznych, który swe ustro-jowe umocowanie opiera na przepisach usta-wy z dnia 13 października 1998 r. *o systemie ubezpieczeń społecznych*²², a realizowany jest w ramach Zakładu Ubezpieczeń Spo-łecznych (ZUS). Szczegółowa ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. *o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych*, w po-czet świadczeń ubezpieczeniowych przyjęła rentę z tytułu niezdolności do pracy²³ (stałą lub okresową), rentę szkoleniową²⁴ oraz do-datek pielęgnacyjny²⁵. Na marginesie rozwa-

żeń warto podnieść, iż ze stanem zdrowia (w oderwaniu od niezdolności do pracy) system wiąże takie świadczenia jak: zasiłek chorobowy, świadczenie rehabilitacyjne, zasiłek wy-równawczy, zasiłek opiekuńczy uregulowane w ustawie z dnia 25 czerwca 1999 r. *o świad-czeniach pieniężnych z ubezpieczenia spo-łecznego w razie choroby i macierzyństwa*²⁶. Ustawa z dnia 30 października 2002 r. *o ubez-pieczeniu społecznym z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych*²⁷ poszerza ww. katalog o jednorazowe odszkodowanie – dla ubezpieczonego, który doznał stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu, a tak-że jednorazowe odszkodowanie – dla człon-ków rodziny zmarłego ubezpieczonego lub rencisty oraz dodatek pielęgnacyjny. Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. *o ubezpieczeniu społecznym rolników*²⁸ – w systemie Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) – dla niezdolnych do pracy w gospo-darstwie rolnym przewiduje rentę rolniczą z tytułu niezdolności do pracy²⁹, rentę rolniczą szkoleniową³⁰. Poza niezdolnością do pracy, świadczeniami z ubezpieczenia wypadkowe-go, chorobowego i macierzyńskiego w tym systemie pozostaje jednorazowe odszkodo-

osobie uprawnionej do emerytury lub renty, jeżeli osoba ta została uznana za całkowicie niezdolną do pracy oraz do samodzielnej egzystencji albo ukończyła 75 lat życia [...].

²² Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 963 z późn. zm.

²³ Art. 12. 1. Niezdolną do pracy w rozumieniu ustawy jest osoba, która całkowicie lub częściowo utraciła zdolność do pracy zarobkowej z powodu naruszenia sprawności organizmu i nie rokuje odzyskania zdolności do pracy po przekwalifikowa-niu. 2. Całkowicie niezdolną do pracy jest osoba, która utraciła zdolność do wykonywania jakiejkolwiek pracy. 3. Częściowo niezdolną do pracy jest osoba, która w znacznym stopniu utraciła zdolność do pracy zgodnej z poziomem posiada-nych kwalifikacji.

²⁴ Art. 60. 1. Osobie spełniającej warunki okre-ślone w art. 57, w stosunku do której orzeczono celowość przekwalifikowania zawodowego ze względu na niezdolność do pracy w dotychcza-sowym zawodzie, przysługuje renta szkoleniowa przez okres 6 miesięcy.

²⁵ Art. 75. 1. Dodatek pielęgnacyjny przysługuje

²⁶ Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 372 z późn. zm.

²⁷ Tekst jednolity – Dz. U. z 2015 r., poz. 1242 z późn. zm.

²⁸ Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 277.

²⁹ Art. 21. 1. Renta rolnicza z tytułu niezdolno-ści do pracy przysługuje ubezpieczonemu, który łącznie spełnia następujące warunki: 1) podlegał ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu przez wy-magany okres, o którym mowa w ust. 2; 2) jest trwale lub okresowo całkowicie niezdolny do pra-cy w gospodarstwie rolnym.

³⁰ Art. 21b. 1. Ubezpieczonemu spełniającemu warunki do uzyskania renty rolniczej z tytułu niezdolności do pracy określone w art. 21, w sto-sunku do którego orzeczono celowość przekwa-lifikowania zawodowego ze względu na trwałą całkowitą niezdolność do pracy w gospodarstwie rolnym, przysługuje przez okres 6 miesięcy renta rolnicza szkoleniowa.

wanie z tytułu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu albo śmierci wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej oraz zasiłek chorobowy.

System zaopatrzeniowy w poczet swoich charakterystycznych świadczeń wpisuje niezaprzeczalnie rentę socjalną, której normatywne źródło afiljuje ustawa z dnia 27 czerwca 2003 r. o *rencie socjalnej*³¹. Kolejne zaopatrzeniowe świadczenie, tzw. specjalne, w ramach Zakładu Ubezpieczeń Społecznych przyznawane w trybie szczególnym, na podstawie *ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych* (decyzją Prezesa ZUS) przybiera postać specjalnej renty z tytułu niezdolności do pracy. Ustawa z dnia 29 maja 1974 r. o *zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin*³², przewiduje rentę inwalidzką (z tytułu niezdolności do pracy³³) wraz z dodatkiem pielęgnacyjnym³⁴. Zgodnie z ustawą, osobie pobierającej rentę rodzinną przysługuje prawo do bezpłatnych świadczeń leczniczych, przedmiotów ortopedycznych, protez, środków pomocniczych, leków i środków opatrunkowych oraz do świadczeń położniczych w zakresie i na warunkach określonych w *ustawie o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych*. Do unormowań *ustawy o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin* odsyłają także przepisy *ustawy z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu po-*

*wojennego*³⁵, przewidującej świadczenia dla kombatantów, tj. głównie dla osób które brały udział w wojnach, działaniach zbrojnych i powstaniach narodowych lub, które podlegały represjom wojennym i okresu powojennego. Kombatanci i inne osoby uprawnione korzystają także (w ramach pierwszeństwa) ze środowiskowej opieki socjalnej w miejscu zamieszkania, z miejsc w domach pomocy społecznej, w szczególności w domach przeznaczonych dla kombatantów. Beneficjentom ustawy znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej oraz w związku z zaistnieniem zdarzeń losowych, może być przyznana pomoc pieniężna m.in. na częściowe pokrycie kosztów zakupu wózka inwalidzkiego, sprzętu rehabilitacyjnego, przedmiotów ortopedycznych, środków pomocniczych, dostosowanie pomieszczeń mieszkalnych do rodzaju inwalidztwa (likwidacja barier architektonicznych) oraz opłacanie pomocy pielęgnacyjnej³⁶.

Gwarancje dla osób niepełnosprawnych system zaopatrzeniowy przewiduje także na gruncie świadczeń rodzinnych. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o *świadczeniach rodzinnych*³⁷ normodawca uregulował świadczenia rodzinne i opiekuńcze. Świadczeniami rodzinnymi są zasiłek rodzinny wraz z dodatkami do zasiłku rodzinnego. Świadczenia opiekuńcze to: zasiłek pielęgnacyjny, specjalny zasiłek opiekuńczy, świadczenie pielęgnacyjne. Do zasiłku rodzinnego na częściowe pokrycie wydatków na utrzymanie dziecka, przysługują dodatki z tytułu: urodzenia dziecka, opieki nad dzieckiem w okresie korzystania z urlopu wychowawczego, samotnego wychowywania dziecka, wychowywania dziecka w rodzinie wielodzietnej, rozpoczęcia roku szkolnego, podjęcia przez dziecko nauki w szkole poza miejscem zamieszkania. Dodatkiem kierowanym wprost dla opiekuna dziecka niepełnosprawnego jest

³¹ Tekst jednolity – Dz. U. z 2013 r., poz. 982 z późn. zm.

³² Tekst jednolity – Dz. U. z 2015 r., poz. 840 z późn. zm.

³³ Obecnie w zakresie dotyczącym inwalidów wojskowych jest to renta z tytułu niezdolności do pracy, na podstawie art. 10 ust. 3 ustawy z dnia 28 czerwca 1996 r. o zmianie niektórych ustaw o zaopatrzeniu emerytalnym i o ubezpieczeniu społecznym (Dz. U. Nr 100, poz. 461), która weszła w życie z dniem 1 września 1997 r.

³⁴ Art. 27. Do rent rodzinnych przysługują dodatki dla sierot zupełnych, dodatek pielęgnacyjny z tytułu zaliczenia do I grupy inwalidów lub ukończenia 75 lat życia w wysokości i na zasadach określonych w przepisach o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych.

³⁵ Tekst jednolity – Dz. U. z 2014 r., poz. 1206 z późn. zm.

³⁶ Pomoc pieniężną w pierwszej kolejności przyznaje się osobom wymagającym takiej pomocy, które ukończyły 85 lat.

³⁷ Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 1518 z późn. zm.

dodatek z tytułu kształcenia i rehabilitacji takiego dziecka.

System ów zamyka stosunkowo nowa ustawa z dnia 4 listopada 2016 r. o *wsparciu kobiet w ciąży i rodzin „Za życiem”*³⁸, która przewiduje m.in. jednorazowe świadczenie z tytułu urodzenia dziecka, u którego zdiagnozowano ciężkie i nieodwracalne upośledzenie albo nieuleczalną chorobę zagrażającą jego życiu, które powstały w prenatalnym okresie rozwoju dziecka lub w czasie porodu³⁹.

Wpisująca się fakultatywnie w system zabezpieczeniowy **pomoc społeczna**, to przede wszystkim świadczenia, które reguluje ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o *pomocy społecznej*.

Do osób niepełnosprawnych kierowany jest zasiłek stały (całkowita niezdolność do pracy), zasiłek okresowy, zasiłek celowy (pośrednio – na zakup leków, leczenia, pokrycia kosztów świadczeń zdrowotnych), ekonomiczne usamodzielnienie w formie rzeczowej, usługi opiekuńcze (pośrednio ze względu na przesłankę choroby), specjalistyczne usługi opiekuńcze lub posiłek w ośrodku wsparcia, mieszkania chronione, domy pomocy społecznej, placówki zapewniające całodobową opiekę osobom niepełnosprawnym i w podeszłym wieku, ośrodki wsparcia typu środowiskowe domy samopomocy i kluby samopomocy (dla osób z zaburzeniami psychicznymi), pomoc na usamodzielnienie (dla opuszczających dps dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych intelektualnie), poradnictwo specjalistyczne nt. praw osób niepełnosprawnych. Pośrednio z osobą niepełnosprawną wiązać przyjdzie wynagrodzenie dla opiekuna osoby zależnej przyznawane w postępowaniu sądowym oraz pokrycie składki na ubezpieczenie społeczne za osobę, która rezygnuje z zatrudnienia w związku z koniecznością sprawowania bezpośredniej,

osobistej opieki nad długotrwale lub ciężko chorym członkiem rodziny oraz wspólnie niezamieszkującymi matką, ojcem lub rodzeństwem (przesłanką jest choroba długotrwała lub ciężka).

II Przysposobienie do pracy (zawodowe)

Przysposobienie zawodowe materializuje się w instytucji tzw. rehabilitacji zawodowej. Zgodnie z art. 8 ust. 1 *ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych*, ma ona na celu *ułatwienie osobie niepełnosprawnej uzyskania i utrzymania odpowiedniego zatrudnienia i awansu zawodowego przez umożliwienie jej korzystania z poradnictwa zawodowego, szkolenia zawodowego i pośrednictwa pracy*. Opisany mechanizm wsparcia korzysta z wielu instrumentów o różnej specyfice, ale jednym – aktywizacyjnym celu do osiągnięcia. Najistotniejsze formy pomocy zmierzają do samozatrudnienia niepełnosprawnego beneficjenta. W ramach tej koncepcji ustawodawca wprowadza szereg dofinansowań ze środków PFRON, jak: jednorazowe środki na podjęcie działalności gospodarczej (rolniczej), jednorazowe środki na wniesienie wkładu do spółdzielni socjalnej, dofinansowanie 50% wysokości oprocentowania kredytu zaciągniętego na rozpoczęcie takiej działalności, refundacji składki na ubezpieczenie społeczne (ZUS, KRUS), ale także finansowanie szkoleń i przekwalifikowania zawodowego osób niepełnosprawnych. Nie bez znaczenia pozostaje także kwestia preferencyjnych warunków stosunku pracy, które nie zostaną tutaj omówione z uwagi na brak świadczeniowego charakteru.

Sferę „zachęt” przewidziano w ustawie także dla pracodawców osób niepełnosprawnych. Przykładowo, pracodawca, który przez okres co najmniej 36 miesięcy zatrudni osobę niepełnosprawną, może otrzymać, ze środków PFRON zwrot kosztów: adaptacji pomieszczeń zakładu pracy do potrzeb osób niepełnosprawnych, w szczególności poniesionych w związku z przystosowaniem stworzonych lub istniejących stanowisk pracy, adaptacji lub nabycia urządzeń ułatwiających osobie niepełnosprawnej wykonywanie pracy lub funkcjonowanie w zakładzie, zakupu i autory-

³⁸ Dz. U. 2016, poz. 1860.

³⁹ Zgodnie z art. 8 ust. 1 ustawy, rodzina jest uprawniona w sytuacjach, o których mowa w art. 4 ust. 1 pkt 3 i ust. 2 pkt 2–4, do poradnictwa w zakresie: 1) przewyższającego trudności w pielęgnacji i wychowaniu dziecka; 2) wsparcia psychologicznego; 3) pomocy prawnej, w szczególności w zakresie praw rodzicielskich i uprawnień pracowniczych; 4) dostępu do rehabilitacji społecznej i zawodowej oraz świadczeń opieki zdrowotnej.

zacji oprogramowania na użytek pracowników niepełnosprawnych oraz urządzeń technologii wspomagających lub przystosowanych do potrzeb wynikających z ich niepełnosprawności, a także rozpoznania przez służby medycyny pracy potrzeb takiego pracownika.

Również ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o *promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*⁴⁰, przewiduje pomoc dla niepełnosprawnych osób bezrobotnych, by tym sposobem doprowadzić do ich aktywizacji zawodowej. Osoba niepełnosprawna zarejestrowana w powiatowym urzędzie pracy jako bezrobotna albo poszukująca pracy ma prawo korzystać z usług lub instrumentów rynku pracy, w tym ze: szkoleń, staży, prac interwencyjnych, przygotowania zawodowego, badań lekarskich lub psychologicznych, zwrotu kosztów przejazdu z miejsca zamieszkania i powrotu do miejsca zatrudnienia, innej pracy zarobkowej lub odbywania u pracodawcy stażu, przygotowania zawodowego czy zajęć z zakresu poradnictwa zawodowego oraz kosztów zakwaterowania, studiów podyplomowych, bonu na zasiedlenie, szkoleniowego i stażowego. Zatrudnienie socjalne i wspierane, w tym centra i integracji społecznej oraz kluby integracji społecznej przeznaczone dla grup marginalizowanych m.in. z powodu niepełnosprawności normuje dodatkowo ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o *zatrudnieniu socjalnym*⁴¹.

III Komunikacja społeczna

Komunikacja społeczna zajmuje bardzo istotne miejsce w sferze ochrony niepełnosprawności, a umocowanie prawne czerpie z przepisów *ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych*. Zgodnie z ujęciem zawartym w jej art. 9 ust. 1, *rehabilitacja społeczna ma na celu umożliwienie osobom niepełnosprawnym uczestnictwa w życiu społecznym i jest realizowana przede wszystkim przez: wyrabianie zaradności osobistej i pobudzanie aktywności społecznej osoby niepełnosprawnej, wyrabianie umiejętności samodzielnego wypełniania ról społecznych [...]*, a także

kształtowanie w społeczeństwie właściwych postaw i zachowań sprzyjających integracji z osobami niepełnosprawnymi. Na gruncie rehabilitacji społecznej osób niepełnosprawnych, wyodrębnia się liczne mechanizmy dofinansowań ze środków PFRON, w tym do: turnusów rehabilitacyjnych (również dla opiekunów), środków pomocniczych i przedmiotów ortopedycznych, sprzętu rehabilitacyjnego, likwidacji barier architektonicznych, technicznych i w komunikowaniu się, organizacji sportu, kultury, rekreacji i turystyki osób niepełnosprawnych, usług tłumacza języka migowego, prowadzenia warsztatów terapii zajęciowej.

W obszar komunikacji społecznej wpisuje się także pomoc, o której mowa w ustawie z dnia 19 sierpnia 2011 r. o *języku migowym i innych środkach komunikowania się*⁴². Akt ten przewiduje wsparcie dla osoby uprawnionej⁴³ w postaci pomocy tzw. osoby przybranej⁴⁴ w kontaktach z organami administracji publicznej⁴⁵, jednostkami systemu⁴⁶, podmiotami leczniczymi⁴⁷, jednostkami Policji,

⁴² Dz. U. z 2011 r. Nr 209, poz. 1243 z późn. zm.

⁴³ Zgodnie z art. 2 ust. 1 pkt 1 osoby uprawnione, to osoby doświadczające trwale lub okresowo trudności w komunikowaniu się.

⁴⁴ Zgodnie z art. 3 pkt 1 ustawy, pod pojęciem osoby przybranej należy przez rozumieć osobę, która ukończyła 16 lat i została wybrana przez osobę uprawnioną w celu ułatwienia porozumienia z osobą uprawnioną i udzielenia jej pomocy w załatwieniu spraw w organach administracji publicznej, jednostkach systemu, podmiotach leczniczych, jednostkach Policji, Państwowej Straży Pożarnej i straży gminnych oraz jednostkach ochotniczych działających w tych obszarach.

⁴⁵ Organy, to podmioty w rozumieniu art. 5 § 2 pkt 3 ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 23 z późn. zm.).

⁴⁶ Jednostki systemu, to Państwowe Ratownictwo Medyczne, o których mowa w art. 32 ust. 1 ustawy z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 1868).

⁴⁷ Podmioty lecznicze, to podmioty lecznicze, o których mowa w art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej (tekst jednolity – Dz. U. z 2015 r., poz. 618 z późn. zm.).

⁴⁰ Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 645 z późn. zm.

⁴¹ Tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 1828.

Państwowej Straży Pożarnej i straży gminnych oraz jednostkami ochotniczymi działającymi w tych obszarach. Ustawa przewiduje także dofinansowanie kosztów kształcenia osób uprawnionych, członków ich rodzin oraz innych osób mających stały lub bezpośredni kontakt z osobami uprawnionymi w zakresie polskiego języka migowego, systemu językowomigowego i sposobów komunikowania się osób głuchoniewidomych na różnych poziomach.

Podsumowanie

Całkowicie poza naukowym sporem pozostaje brak jednoznacznego legalnego pojęcia definiującego osobę niepełnoprawną. Przyjęta w art. 1 ustawy rehabilitacyjnej koncepcja traktuje osobę z niepełnosprawnością rozszerzająco, wpisując weń zarówno osobę niepełnosprawną w rozumieniu przywołanej ustawy, osobę niezdolną do pracy (oraz niezdolną do pracy w gospodarstwie rolnym) oraz inwalidę trzech grup. Taka argumentacja wymusza wytyczenie obszaru dokonywanej analizy w sposób szeroki, nie zawężając jej tylko do sfery pozarentowej czy rentowej. W odbiorze czytelnika taka koncepcja legła u podstaw analizy może budzić oczywiście naukową krytykę wywołaną heterogenicznością wyводу.

Przyjęta do deskrypcji sfera świadczeń fałszuje na swój sposób ogólny obraz także z uwagi na adresowanie części z nich do opiekunów (np. świadczenia rodzinne i pielęgnacyjne, niektóre świadczenia z pomocy społecznej czy rehabilitacji społecznej), tym samym do niepełnosprawnych beneficjentów jedynie pośrednio.

Cześć form pomocy odgrywa jednocześnie tylko uzupełniającą rolę, gdyż w przesłankach nie znalazło się *expressis verbis* wyrażone odesłanie do niepełnosprawności,

a jedynie choroby, w tym długotrwałej lub ciężkiej, zakupu leków, leczenia czy pokrywania kosztów świadczeń zdrowotnych (usługi opiekuńcze, zasiłek celowy, pokrycie składki na ubezpieczenie społeczne).

Ważką konkluzją wydaje się także znaczący dysonans w klasyfikacji części z nich jako publicznych praw podmiotowych przybierających charakter roszczeniowy (głównie świadczenia ubezpieczeniowe, rodzinne, inwalidzkie, kombatanckie, renta socjalna) i przeciwnie – uznaniowo typizowanych form w obszarze rehabilitacji społecznej, zawodowej i większości świadczeń z pomocy społecznej.

Z dokonanej kwereudy dogmatycznej można wywieść, iż ustawodawca całościowo i wystarczająco skonstruował system świadczeniowej pomocy dla omawianej grupy społecznej. Truizmem byłoby jednak zgodzić się z tak postawioną tezą (!). System dotyka bowiem wiele kontrowersji, niespójności oraz małej relatywności w odpowiedzi na faktyczne zapotrzebowanie usług, zwłaszcza w dobie aktualnej struktury demograficznej. Mowa oczywiście o niskim i nieproporcjonalnym do celu poziomie świadczeń, o ich uznaniowości, przyjętych restrykcyjnych kryteriach (w tym dochodowych) oraz niejednorodnym systemie finansowania. Przywołać należy przede wszystkim obszar rehabilitacji społecznej i zawodowej, które realizowane ze środków PFRON nie gwarantują publicznego prawa podmiotowego i możliwości roszczenia w przypadku odmowy w obliczu wyczerpania środków. Znaczącym mankamentem prawnym pozostaje także odformalizowanie procesowe obu mechanizmów rehabilitacyjnych, nie dające należytej ochrony stronie w kontekście zasady dwuinstancyjności postępowania.

Stan prawny na dzień: 31 grudnia 2016 r.

Wykaz literatury

1. Barnes C., G. Mercer, *Niepełnosprawność*, tłumaczenie P. Morawski, Wydawnictwo SIC! s.c., Warszawa 2008
2. Baron-Wiaterek M., *Administracja publiczna wobec osób w podeszłym wieku*, [w:] *W obliczu starości*, L. Frąckiewicz (red.), ROPS Województwa Śląskiego, Augustana Sp. z o.o., Katowice 2007
3. Firkowska-Mankiewicz A., *Zmiana paradygmatu postrzeganiu osoby z niepełnosprawnością intelektualną – Z podopiecznego na pełnoprawnego i niezależnego uczestnika życia społecznego*, [w:] *Z Warsztatów Terapii Zajęciowej do pracy-rozwiązania systemowe*, Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, Warszawa 2006

4. Maj E., *Osoby niepełnosprawne w Polsce – wykluczone, równe czy uprzywilejowane*, [w:] J. Rottermund, K. Czupryna (red.), *Niepełnosprawność niejedno ma imię*, Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2013
5. Muszalski W., *Prawo socjalne*, Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o. o., Warszawa 2006
6. Nitecki S., *Pomoc społeczna. Procedury i tryb przyznawania świadczeń*, wyd.3, Wydawnictwo Gaskor Sp. z o.o., Wrocław 2012
7. Sierpowska I., A. Kogut, *Status osoby niepełnosprawnej w polskim systemie prawa*, Wydawnictwo Gaskor Sp. z o.o., Wrocław 2010
8. Szpor G., *Ubezpieczenia w systemie zabezpieczenia społecznego*, [w:] *System ubezpieczeń społecznych. Zagadnienia podstawowe*, G. Szpor (red.), Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2004
9. Szpor G., *Ubezpieczenia w systemie zabezpieczenia społecznego*, [w:] *System ubezpieczeń społecznych. Zagadnienia podstawowe*, LexisNexis, Warszawa 2011

Wykaz aktów prawnych

10. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
11. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – *Kodeks postępowania administracyjnego* (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 23 z późn. zm.)
12. Ustawa z dnia 29 maja 1974 r. o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin (tekst jednolity – Dz. U. z 2015 r. poz. 840 z późn. zm.)
13. Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r. poz. 277)
14. Ustawa z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatanach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (tekst jednolity – Dz. U. z 2014 r., poz. 1206 z późn. zm.)
15. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 2046)
16. Ustawa z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 963 z późn. zm.)
17. Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 887)
18. Ustawa z dnia 25 czerwca 1999 r. o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 372 z późn. zm.)
19. Ustawa z dnia 30 października 2002 r. o ubezpieczeniu społecznym z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych (tekst jednolity – Dz. U. z 2015 r., poz. 1242 z późn. zm.)
20. Ustawa z dnia 27 czerwca 2003 r. o rencie socjalnej (tekst jednolity – Dz. U. z 2013 r., poz. 982 z późn. zm.)
21. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 1518 z późn. zm.)
22. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych z dnia 3 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012 r., poz. 1169)
23. Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 645 z późn. zm.)
24. Ustawa z dnia 4 marca 2010 r. o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 r. (Dz. U. Nr 47, poz. 277)
25. Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 1868).
26. Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej (tekst jednolity – Dz. U. z 2015 r., poz. 618 z późn. zm.)
27. Ustawa z dnia 19 sierpnia 2011 r. o języku migowym i innych środkach komunikowania się (Dz. U. z 2011 r. Nr 209, poz. 1243 z późn. zm.)
28. Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o zatrudnieniu socjalnym (tekst jednolity – Dz. U. z 2016 r., poz. 1828)
29. Ustawa z dnia 4 listopada 2016 r. o wsparciu kobiet w ciąży i rodzin „Za życiem” (Dz. U. z 2016 r., poz. 1860)
30. Uchwała Sejmu RP z dnia 1 sierpnia 1997 r. – *Karta Praw Osób Niepełnosprawnych* (M. P. Nr 50, poz. 475)

УДК 341.231.14

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»*

Ю.І. Миколаєнко
*аспірант,
Університет економіки та права «КРОК»*

Основні концепції сучасного праворозуміння прав людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання

У статті дослідження права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, основні концепції.

Ключові слова: права людини, свобода, пересування і вільний вибір місця проживання, основні концепції.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»*

Ю.И. Миколаєнко
*аспірант,
Университет экономики и права «КРОК»*

Основные концепции современного правопонимания прав человека на свободу передвижения и свободный выбор места проживания

В статье рассматриваются права человека на свободу передвижения, свободу выбора места проживания.

Ключевые слова: права человека, свобода передвижения, проживания.

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University*

J. Mykolaenko
*Postgraduate Student,
“KROK” University*

The Main Concepts of Modern Legal Consciousness of Human Rights to Freedom of Movement and to Free Choice of the Place of Residence

In the article, the study of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence, the basic concepts.

Key words: *human rights, freedom, movement and free choice of place of residence, basic concepts.*

Постановка проблеми

Проблеми сучасності, глобалізаційні виклики, змінюють уявлення людей щодо багатьох визнаних класичних понять і категорій, у тому числі дають потужний поштовх для переосмислення практичної сторони права не тільки як регулятора суспільних відносин, а й для особливого феномена суспільного життя, що має складну та багатоаспектну архітектуру. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не є виключенням з цього правила і також потребують «свіжого», так би мовити, погляду, який би надав можливість детально дослідити їх юридичну природу, крізь призму основних концепцій праворозуміння сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Упродовж усієї новітньої історії України ідея права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання постійно була присутня в процесі здійснення реформ в Україні. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання займають один із ключових місць у системі конституційних прав і

свобод людини і громадянина в Україні. У статті аналізуються праці, коментарі вчених, дослідників, загальнотеоретичних категорій, що включатиме їх з'ясування сутності, змістовне наповнення, їх розуміння та слугуватиме теоретико-методологічною основою для вдосконалення механізму реалізації означених прав.

Теоретичну основу складають праці Т.О. Подковенко, Н.І. Фігун, М.І. Козюбра, В.С. Несерсянца, А.І. Луцького, Н.М. Пархоменко, О.В. Іваненко, О.Ф. Динько, М.Ф. Анісімова, Ю.С. Шемчушенко, Н.В. Ніколаєнко, Л.О. Корчевної, С.І. Алаїса, К.С. Ємельянова й інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз численних масивів вітчизняних та зарубіжних наукових джерел із питань прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання свідчить про його різноманітність, існування суперечливих, а іноді і діаметрально протилежних точок зору з окресленої проблематики. Із нашої точки зору, це є очевидним, логічним, оскільки розвиток права це не щось безпосередньо дане, а витвір цивілізації, продукт багатовікової суспільно-державної

діяльності і, як будь-який багатоступеневий еволюційний процес, має складну історію тверджень і заперечень.

Формулювання цілей статті

Праворозуміння не є суто теоретичним питанням правової науки, воно безпосередньо пов'язано з історичним процесом розвитку суспільно-правової думки, яка започатковується у концепціях, доктринах, теоріях. Вони слугують, свого роду, фундаментом для формування певних шкіл права, які досліджують у різні періоди, і є основою типологізації праворозуміння у незалежній правовій думці та правосвідомості суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Глобалізаційні процеси сучасності змінюють уявлення людей щодо багатьох, визнаних класичними, понять та категорій, у тому числі, дають потужний поштовх для переосмислення практичної сторони права не тільки як регулятора суспільних відносин, а й як особливого феномена суспільного життя, що має складну та багатоаспектну архітектоніку. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не є виключенням із цього правила і також потребують «свіжого», так би мовити, погляду, що надав би можливість детально дослідити їх юридичну природу, цілісно розкрити сутнісні властивості та більш глибоко зрозуміти соціальне призначення. На нашу думку, це доцільно здійснити крізь призму основних концепцій праворозуміння сучасності.

Поняття «праворозуміння», з нашої точки зору, не є суто теоретичним питанням правової науки, оскільки більшою мірою пов'язано з історичним процесом розвитку суспільно-правової думки, викладеної в тих концепціях, доктринах та теоріях, які слугували фундаментом для формування певних шкіл права, що домінували у різні історичні періоди та ставали основою типологізації праворозуміння. Якщо звернутися до юридичної енциклопедії, то можна побачити, що термін «праворозуміння» тлумачиться як «усвідомлення правової дійсності через приз-

му правових теорій, доктрин, концепцій. Воно є формою пізнання сутності та ролі права у регулюванні суспільних відносин, що заснована на науковому обґрунтуванні правових явищ, незалежній правовій культурі та правосвідомості громадян» [1].

Слід погодитися з висновками тих вітчизняних дослідників, які схильні відносити проблему аналізу праворозуміння до «вічних» глобальних проблем юриспруденції. Дійсно, нині у питанні дослідження проблематики концепцій праворозуміння зарано ставити крапку, воно залишається актуальним для правової науки, містить у собі ряд невирішених, дискусійних проблем.

Адже спроби відповісти на запитання «що таке право?», усунути розбіжності в його розуміння та тлумаченні прослідковуються з глибини віків і не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Це, зокрема, пов'язано з тим, що праворозуміння виступає основою сучасної юридичної науки та прагне збагатити та наповнити практичну юриспруденцію гуманістичним змістом, а плюралізм сучасних концепцій праворозуміння дає потужний поштовх для переосмислення його змістовних характеристик та призначення у суспільстві. Загалом відсутність єдиної авторитетної доктрини веде до пошуку нового типу праворозуміння, що повинен одночасно враховувати історичний досвід та відповідати наявним суспільним відносинам [2].

Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. відомий український правник Б.О. Кістяківський підкреслював, що «у жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як у науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну» [3].

Перш ніж проаналізувати різноманітні типи праворозуміння у ракурсі їх практичного застосування для визначення юридичної природи та властивостей прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, слід, з нашої точки зору, дати визначення самого терміну «тип праворозуміння». Як зазначає А. І. Луцький, упродовж останніх десятиліть (включаю-

чи і період незалежності України) термін «тип праворозуміння» утвердився серед правових категорій вітчизняної теорії права, що потребує понятійного осмислення та чіткої дефініції. Аналіз наявних наукових досліджень показує, що тип праворозуміння за своїм пізнавальним статусом у юриспруденції отримав назву наукової парадигми. Під парадигмою розуміються загальні для певної частини наукового співтовариства теоретико-методологічні підстави наукового пошуку, які забезпечують єдність і внутрішню несуперечливість процесу пізнання в рамках заданої парадигми [4, с. 24]. Виходячи з такого розуміння, достатньо вичерпне визначення «типу праворозуміння», на наш погляд, подає відомий український правник М. І. Козюбра, який стверджує, що «тип праворозуміння можна визначити як зумовлений світоглядною позицією пізнаючого суб'єкта образ права, що відображає найбільш суттєві ознаки права». На думку ученого, у вітчизняній юриспруденції переважає виокремлення матеріалістичного й ідеалістичного типів праворозуміння, що зумовлене ставленням до «основного питання філософії» – співвідношення матеріального й ідеального [5, с. 14].

Типологізацію праворозуміння, яка ґрунтується на ототожненні чи розмежуванні самих понять права та закону, що відповідно веде до виокремлення юридичного (*jus* – право) та легістського (*lex* – закон) типів праворозуміння, можна віднайти у наукових працях В.С. Нерсисянца [6, с. 32].

Аналогічну позицію демонструють вітчизняні учені Подковенко Т.О., Фігун Н.І., на думку яких слід виділяти два основних типи праворозуміння – юридичний позитивізм та юснатуралізм (природно-правовий, ідеалістичний). Окрім цього, виділяють історичну школу права, соціологічний позитивізм, нормативізм, теорію солідаризму, психологічну концепцію та феноменологічний підхід до права [7].

Українська дослідниця Н.М. Пархоменко, наприклад, класифікуючи «праворозуміння» за причинами виникнення права, виокремлює Боже право (лат. – *jusdivi-*

vinum), суть якого полягає у визнанні походження права від вищого об'єктивного духовного начала, Вищого духу – Логосу як абсолютного розуму. Відповідно, ідея права надприродна; природного права (лат. – *jusnaturale*), що стверджує природне походження права від фізичної природи. Закони, які встановлені людьми, – це лише недосконала подoba законів; Людського права – (лат. – *jushumanum*), яка визнає, що право походить тільки від природи соціальної і є особливим винаходом людей, вищим продуктом людського розуму. Найдосконаліший закон той, що максимально відповідає людській природі [8].

Узагальнюючи представлені наукові підходи до типологізації основних науково-методологічних підходів праворозуміння, очевидним стає висновок, що всі вони зводяться до виокремлення трьох основних концепцій праворозуміння: природно-правової, яка акцентує увагу на праві як духовному феномені, побудованому на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності та інших ціннісних характеристиках права; позитивістську, яка ґрунтується на нормативно-інституціональних аспектах права та соціологічну, яка розглядає право у його динаміці, функціонуванні та дії в реальному житті, іншими словами, правовідносинах та юридичних рішеннях.

Тому, на нашу думку, доцільно визначити вектор аналізу розвитку вчення про право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання саме у таких рамках.

Як зазначає український правник О.В. Іваненко, ядром природного права є моральний критерій, інакше кажучи, низка моральних вимог, із яких власне і формуються природні права соціальних суб'єктів [9, с. 13]. Дійсно, природно-правова концепція праворозуміння ґрунтується на визнанні базовими положень про моральні витоки створення світу у цілому та права зокрема. Беззаперечними визнаються ідеї гуманізму, справедливості, свободи та рівності, які виступають головними критеріями права.

Висвітлюючи історичну обумовленість виникнення прав людини на свободу пе-

ресування та вільний вибір місця проживання, перш за все, необхідно акцентувати увагу на тому, що вони належать до категорії особистих (природних) прав людини. Через усвідомлення та визнання, зокрема, даних прав як невід'ємних прав будь-якої людини, і втілюються ідеї свободи та рівноправності, з яких, власне, бере початок розвиток великої ідеї природної рівності людей і волі всіх людей, яка вперше була висловлена античними мислителями та заклала основи концепції природного права.

У першому підрозділі нашого дослідження, ми акцентували увагу на тому, що визнання такої аксіологічної категорії як свобода правовою категорією, а згодом конституційно-правовою категорією, а відтак і проголошення серед інших свобод свободи пересування та вільного вибору місця проживання як синонімів прав на конституційному рівні є абсолютною цінністю саме по собі та вагомим здобутком природно-правової школи права.

Як пише у своєму дисертаційному дослідженні О.Ф. Динько, у контексті статті 33 Конституції України свобода пересування виступає як власне свобода, і як право на свободу пересування. Вони не виключають одне одного, а використовуються спільно, переплітаються з інтересами людини. Таке поєднання дає загальне визначення: право є свобода, яка у необхідних випадках може обмежуватися законом в інтересах національної безпеки, підтримання правопорядку, охорони здоров'я, захисту прав та свобод інших осіб, а також в умовах воєнного або надзвичайного стану [10, с. 7-9].

Інший вітчизняний дослідник І.І. Голубка, дотримується думки, що у теоретичному розуміння право на свободу пересування – складне і комплексне утворення, що включає у себе такі елементи як «свобода», «свобода пересування», «право на свободу», кожне із яких має ряд трактувань [11].

Отже, виникає цілком закономірне питання, без розв'язання якого неможливо продовжувати наш науковий пошук – права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання слід відносити до

категорії прав чи категорії свобод людини, або ж ці поняття є тотожними. Із цього приводу в правовій науці існує декілька позицій.

Так, на думку М.Ф. Анісімової, в Конституції України термін «право» застосовується лише до вільного залишення території України, щодо пересування законодавець застосував термін «свобода», а відносно вільного вибору місця проживання взагалі не застосував жодного з вказаних термінів, тобто, законодавець не проводить чіткого розмежування між даними поняттями, що, з нашої точки зору, може означати лише те, що терміни «право» і «свобода» у даному контексті використовуються як синоніми [12, с. 95].

Загалом, підтримуючи цю наукову позицію, ми також погоджуємось з науковими висновками А.А. Аносенкова, який зазначає, що співвідношення понять «свобода» і «право» полягає в тому, що поняття «свобода» в його суб'єктивному значенні тотожне поняттю «суб'єктивне право», і його застосування пояснюється історичними чинниками [13, с. 147], К.А. Лукашевої, за словами якої, термін «свобода» покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи його конкретного результату, а термін «право» визначає конкретні дії людини. За своєю юридичною природою та системою гарантій права та свободи ідентичні, відповідно, розмежування між ними провести складно, а розбіжності в термінології, які склалися ще в XVIII – XIX ст., і є більшою мірою традиційними, а не принциповими [14, с. 133] та П.М. Рабіновича, який зауважив, що «різниця між правами та свободами і донині однозначно не досліджена навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни «право» і «свобода» практично використовуються як синоніми» [15].

Однак, на думку В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка, потрібно розмежовувати терміни «право» і «свобода» саме відносно можливостей вільно пересуватися та обирати місце проживання, оскільки вони ґрунтуються на максимально вільному самовизначенні особи, що не потребує втру-

чання державного механізму [16, с. 45], що, з нашої точки зору, є доволі сумнівним. Якщо і можливо застосувати такий механізм до частини права на свободу пересування, яка стосується пересування у межах держави, то використати її, наприклад, для пересування кордону без проходження відповідних процедур неможливо. До того ж, навіть у рамках країни пересування особи може бути обмежене у передбачених законодавством випадках.

У підсумку даної наукової дискусії доцільно навести слова І. Канта, який писав, що «поняття права повністю впливає з поняття свободи людини». Причому саму свободу людини, філософ тлумачив як «перший апіорний принцип громадянського стану» [17], тобто, як справедливо вказує О. Пушкіна, ставлячи людину предметом правового аналізу і розглядаючи її як носія певних прав, від самого початку слід виходити із того, що ця людина є, поперше, живою, а, по-друге, вільною [18, с. 21].

Певної уваги, на нашу думку, заслуговує й розкриття такого критерію прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання як природна рівність, що є однією із моральних засад права у природно-правовій концепції праворозуміння.

І хоча обґрунтування універсальної концепції природного права і космополітичних ідей про формальну рівність всіх людей, які за своєю природою і законами світотворення в цілому є громадянами єдиної світової держави [19], беруть свій початок із часів античності, не можна ігнорувати той факт, що від природи за розумовими, психічними, фізичним показниками люди народжуються нерівними. Окрім біологічної нерівності людей, можна говорити й про соціальну, майнову нерівність.

Г. Гегель пояснював рівність людей наступним чином: «...За своєю природою люди бувають лише нерівними. Те, що ми маємо цю рівність, що саме людина (а не так, як у Греції, Римі та ін., тільки деякі люди) є тим, що визнається за особистість і має значення такої за законом, – це до та-

кої міри мало існує від природи, що є скоріше лише продуктом і результатом усвідомлення найбільш глибокого принципу духу, а також всезагальності й культури його осмислення» [20, с. 352-353].

Враховуючи такі міркування, виникає питання щодо істинності твердження про природну рівність людей та, відповідно, її проекцію в праві. Тому, за нашим глибоким переконанням, у правовому вимірі категорії «рівність» слід використовувати термін «рівноправність».

Доцільність диференційованого підходу у застосуванні цих понять визначається й науковими позиціями більшості учених-правників. Так, В.О. Патюлін під рівністю розуміє фактичну наявність у людей однакових (рівних) соціальних можливостей для задоволення потреб, реалізації інтересів, досягнення мети, а рівноправність, зазначає він, – є закріплений принцип рівності громадян перед законом, тобто юридично закріплена рівність можливостей, і відсутність у законах будь-яких обмежень (чи, навпаки, привілей) відносно тих чи інших категорій громадян, за тією чи іншою соціально значущою ознакою (стать, національність, віросповідання тощо). Подібної думки дотримується й М.П. Орзіх, який переконаний, що рівність людей у конституційному (правовому) розумінні – це насамперед рівноправність, рівність прав, рівність перед законом, незалежно не лише від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних поглядів, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови, але й від будь-яких інших обставин [21].

Водночас, акцентуємо увагу на тому, що попри проголошення і гарантування рівноправності на міжнародно-правовому та національно-правовому рівнях, не можна ігнорувати той факт, що у фактичній реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання існують певні обмеження щодо окремих категорій осіб (неповнолітні, божевільні, засуджені до позбавлення волі тощо), іншими словами, правосуб'єктність та суб'єктивні права будь-якої особи не є тотожними.

У цьому контексті слушною є думка

С. Погребняка, який зазначає, що принцип рівності у праві являє собою діалектичне поєднання концепцій формальної і фактичної (реальної) рівності. Саме це дозволяє забезпечити в праві чесну (справедливу) рівність можливостей як провідну сучасну інтерпретацію ідеї рівності [22, с. 33-34].

Тому, на нашу думку, рівність як один із основоположних моральних критеріїв, у правовій площині слід розглядати як принцип рівноправності, який полягає насамперед у тому, що для всіх учасників суспільних відносин встановлюються єдині можливості та застосовуються єдині правові засоби, які становлять основу механізму правового регулювання. Іншими словами, оскільки здатність виступати учасником правовідносин щодо фактичної реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання може бути обмежена у передбачених законом випадках, то рівноправність у цьому випадку означає реальну наявність у всіх осіб однакового об'єму таких можливостей.

Аналізуючи право людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання з позиції природно-правової концепції праворозуміння, А.А. Аносенков визначає, що вони мають загальний характер. Адже за його словами, стаття 33 Конституції України гарантує ці права і свободи кожному, тобто і громадянину України, й іноземцеві, й особі без громадянства. І це також впливає зі змісту статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, прийнятого і відкритого для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї від 16 грудня 1966 р., ратифікованого Україною 19 жовтня 1973 р., де записано, що «Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у місцях цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання; кожна людина має право залишити будь-яку країну, включаючи свою власну» [23, с. 145-146].

Завдяки природно-правовій концепції в національній правовій доктрині утвер-

дилася думка й про універсальність прав людини, у тому числі й на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Так, за словами С. Максимова, права людини є універсальними за своєю природою. У трансцендентальному аспекті – це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору та історичного часу [24, с. 115].

На користь того, що права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання носять універсальний характер, неподільні, взаємопов'язані, взаємообумовлені та є надбанням кожної людини свідчить думка А.А. Аносенкова, який підкреслює, що вони «належать індивідові внаслідок того, що він є людиною. Вони співвідносяться з широким континуумом цінностей, що універсальні за своїм характером і в деяких значеннях однаково притаманні всім людським істотам» [25, с. 146].

Отже, завдяки розкриттю юридичної природи та властивостей прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання з аксіологічної позиції, а саме, крізь призму природно-правового підходу, стало можливим їх оцінювання та розуміння як таких, що невід'ємні від людини; ґрунтуються на засадах свободи і рівності всіх людей; носять загальний та універсальний характер; не залежать від волі держави, а лише визнаються, гарантуються та забезпечуються державою. Усі ці властивості дозволяють класифікувати права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання як особисті (природні) права.

Такі права, за словами Є.О. Романюка, надаються природою, засновані на загальнолюдських цінностях обсягу загальносоціального та правового статусу людини, який є необхідним, невід'ємним та притаманним її існуванню [26, с. 130], а на думку Ф.В. Веніславського, свободу пересування та вільний вибір місця проживання необхідно визначати як природне право людини, як невід'ємну складову соціальної свободи [27, с. 211].

Водночас, на наш погляд, в сучасних правових реаліях панування позитивного

(писаного) права розвиток прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання виключно у рамках природно-правової концепції є неможливим.

Не випадково, більш ніж десятиліття тому вітчизняний теоретик права Ю.С. Шемшученко звернув увагу на це питання та вказав оптимальний, на нашу думку, вектор наукових пошуків у цьому напрямі, зазначивши, що для сучасного праворозуміння становить інтерес не природне право як таке, а лише його морально-гуманістичний аспект. Утілюючи етичні постулати й моральні імперативи у тканину позитивного права, можна домогтися його «оприроднення», більшої, так би мовити, «людяності» цього права. Але саме природне право, яким би гуманістичним воно не було, не може замінити позитивного права як загальнообов'язкового засобу регулювання суспільних відносин [28, с. 41].

У науковій літературі більшість дослідників дотримуються думки, що позитивізм став найвпливовішою доктриною другої половини XIX століття, яка заповонила різноманітні напрями людської думки, як західноєвропейської, так і російської, в тому числі й правової. М.Е. Казмер, В.С. Нерсисянц, Ю.В. Павленко підкреслюють, що на суспільствознавство XIX ст. (у тому числі, на науку про державу і право) суттєвий вплив мали ідеї О. Конта про необхідність для дослідника опиратися у наукових розробках на факти, виявляти закономірності історичного процесу, вивчати соціальні інститути та структури [29, с. 41-42].

Із точки зору юридичного позитивізму, який, до речі, досить довгий час був парадигмою вітчизняного правового світогляду, право розглядається як факт, що не потребує ціннісного пояснення, право є творінням держави і отожднюється із законом. Існує лише позитивне право (сукупність норм, що приймаються державою), а все інше становить моральну оцінку чинного позитивного права [30, с. 75].

Розглядаючи позитивістську концепцію праворозуміння, вітчизняні дослід-

ники О. Іваненко та К.С. Ємельяненко зосереджують увагу як на його позитивних, так і негативних рисах. До позитивних характеристик позитивізму, на їх думку, можна віднести те, що нормативне розуміння права, безумовно, сприяє забезпеченню безпеки суб'єктів права через створення певного нормативного каркасу, на якому вибудовується вся система юридичного права. Іншого шляху для регламентації та ефективного регулювання суспільних відносин не існує. Негативною ж рисою позитивізму є залежність права від державної волі, що може передбачати можливість використовувати право як інструмент політичного тиску, оскільки його закріплення у законодавстві безпосередньо залежить від тих, хто в певний історичний проміжок часу знаходиться при владі. Окрім того, відношення до права як до державно-владного інструменту, спрямованого на досягнення порядку у суспільстві, повністю виключає його власну, органічно властиву йому цінність [31, с. 2].

Поділяючи думку української дослідниці С.І. Алаїс про те, що чіткі поняття про належну поведінку та засоби захисту її носіїв, що втілюють норми позитивного права, є тією формальною основою, яка допомагає людині почувати себе впевнено і безпечно [32, с. 12], ми вважаємо, що нормативне закріплення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у законодавстві України є незаперечним та дійсно потрібним. Оцінюючи національне законодавство та міжнародно-правові акти у сфері прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, навіть неможливо собі уявити сучасне правове життя без такої розгалуженої системи позитивного права, яка виробили своєрідний правовий фарватер розвитку прав людини у цілому та прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання зокрема.

Водночас ми солідарні й з іншою думкою С.І. Алаїс, яка зазначає, що неможливо погодитися з ієрархією цінностей позитивного права, за якої не людина визнається первинним носієм прав, а держава

«обдаровує» її природними правами, які може і відібрати. За її словами, призначення держави полягає не в створенні природних прав людини (інакше б вони від нього залежали і не були невід'ємними), а у їх констатації і захисті [33, с. 12].

Дійсно, надмірна абсолютизація державної волі та державного примусу як основної властивості права, а також повне ігнорування аксіологічної складової права, що характерні для позитивізму, з нашої точки зору, є небезпечним, оскільки містить у собі потенційну можливість потурання прав людини, приклади якого можна віднайти в історії розвитку прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні. Варто лише згадати періоди перебування українських земель у складі Московського царства, Російської імперії, радянську добу, коли природне право людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання залежало від політичної волі правлячої еліти чи взагалі йшло врозріз з цивілізаційним розвитком людства. Адже, результат, який досягається засобами позитивного права, не може замінити внутрішні властивості та сутність права, оскільки вони є визначальними у його зовнішньому змістовному наповненні.

Ключовою категорією соціологічної концепції праворозуміння є «живе право», як таке, що відображає складений порядок життя суспільства. Її прихильники надають пріоритет «живому праву», а не системі офіційних норм. Недаремно окремі українські дослідники соціологічну школу права вважають спорідненою природному праву в зв'язку з притаманним їй глибоким розумінням права, яке у своїй цілісності є поняттям соціологічним, а не юридичним [34, с. 251-252].

Таким чином, як відмічають окремі дослідники, соціологічна теорія права пропонує принципово відмінний від позитивістського підхід до дослідження та розкриття властивостей правової норми. Вважається, що основним завданням права є вирішення проблем «соціального синтезу (синергії) суспільства як комунікативного (соціального) простору». Даний синтез

досягається завдяки додержанню принципу соціальної обумовленості права, тобто право має бути зорієнтоване на узгодження численних соціальних потреб та інтересів. Якщо право є творінням людським, то усвідомлення його сутності та цінності неможливе без розуміння природи та потреб людини у всіх її проявах [35, с. 68].

Із наведеного, на наш погляд, очевидним стає висновок про те, що основною тезою соціологічного підходу до права є твердження про взаємообумовленість права й уявлень людини про нього, іншими словами, право повинно сприйматись як соціальна цінність. Однак, як слушно зазначає вітчизняний дослідник О.В. Іваненко, соціологічний тип праворозуміння, як і два попередні, не є унікальним, тому також має певні недоліки, до яких, зокрема, належать відсутність чіткого розмежування між правом та мораллю або іншими явищами соціальної дійсності [36, с. 14-15].

На нашу думку, очевидним здобутком соціологічної концепції праворозуміння є відкриття нових горизонтів можливостей науково- методологічних підходів до дослідження правової матерії, зокрема прав людини та свободи пересування та вільний вибір місця проживання. Адже, необхідність визнання, проголошення та гарантування прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання обумовлені, перш за все, реаліями її соціального буття, оскільки включають у себе не лише реалізацію самого по собі означеного права, а пов'язані з забезпеченням інших прав людини на навчання, на працю, свободу віросповідання тощо.

Окрім того, саме у рамках соціологічної теорії права вперше була здійснена спроба застосування інтегральних (інтегративних) підходів до з'ясування сутнісних характеристик права. Так, австрійський правознавець Є. Ерліх, зазначав: «щоб розкрити суть права, правова наука повинна бути не тільки історичною, а й соціологічною» [37, с. 34], а за словами Н.В. Варламової «більшість сучасних інтегративних (некласичних) підходів до розуміння права виявляються нічим іншим як різновидом цілком традиційних

соціолого-позитивістських уявлень про право» [38].

Сучасні українські вчені-правники у своїй переважній більшості єдині у визнанні потреби використання комплексного науково-методологічного підходу при дослідженні правової матерії та необхідності розвитку так званої інтегральної концепції праворозуміння зокрема та інтегральної (інтегративної) юриспруденції загалом.

Так, обгрунтовуючи можливість поєднання основних типів праворозуміння та формування на їх основі єдиного інтегрального, М.І. Козюбра вважав, що у разі зосередження уваги цих концепцій на формах буття права, його розуміння як феномену, що існує в різних проявах, формах та іпостасях, безперечно, збагатиться. У цьому відношенні синтез здобутків зазначених концепцій не тільки можливий, а й необхідний [39, с. 3].

Аналогічної позиції дотримується й С.І. Алаїс, на думку якої, положення різних правових шкіл — свідчення того, якою складною є природа права; поділяючи зміст одних із них та відхиляючи інші, потрібно в кожній школі віднайти ті раціональні ідеї, які дають змогу підійти до розуміння права з позицій інтеграції. Адже тільки в межах інтеграції правових поглядів можливе окреслення шляхів пізнання права в повному обсязі; окремо взята правова концепція неспроможна дослідити сутність права цілісно, дати всебічну характеристику права [40, с. 3].

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Подковенко Т.О., Фігун Н.І. Проблеми праворозуміння в основних школах права / Т.О. Подковенко, Н.І. Фігун // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 2. – С. 261-264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/2_2016/80.pdf
3. Кістяківський Б.О. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія «Українські мислителі» / Б.О. Кістяківський. – К., 1996. – 371 с.
4. Луцький А.І. Аналіз науково-практичного потенціалу типів право розуміння / А.І. Луцький // Науково-інформаційний вісник. – 2012. – № 6. Серія Право. – С. 23-28.
5. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. — 2010. – № 4. – С.10-21.
6. Нерсисянц В.С. Философия права: Учеб. для вузов по юрид. спец. / В.Нерсисянц / Ин-т гос-ва и права РАН. Академ. правовой ун-т. – М.: НОРМА, 2000. – 647 с.
7. Подковенко Т.О., Фігун Н.І. Проблеми праворозуміння в основних школах права / Т.О. Подковенко, Н.І. Фігун // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 2. – С. 261-264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/2_2016/80.pdf

Висновки

У процесі проведеного дослідження, автори дійшли до думки, що якщо використати комплексний підхід до з'ясування та розуміння юридичної природи та властивостей прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, то слід розуміти їх природними, невід'ємними від людини, загальними, універсальними та рівними для кожного, такими, що проголошуються, гарантуються та забезпечуються державою та обумовлені соціальною реальністю.

Як результат проаналізованих авторами сутнісних характеристик прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які відображають їхні властивості та юридичну природу, крізь призму інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння, можна пропонувати наступне їх авторське визначення: «Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання – правові можливості, визнані природними та невід'ємними, які обумовлені соціальною реальністю та необхідні для задоволення кожного у здійсненні своїх біологічних і соціальних потреб у вільному пересуванні та вільному виборі місця проживання з метою гармонійної організації своєї життєдіяльності, що гарантуються і забезпечуються державою на засадах загальності та рівноправності».

8. Пархоменко Н.М. Визнання природи джерел права у зв'язку з його пізнанням / Н.М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 10-15.
9. Іваненко О.В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів прав розуміння: сучасний погляд / О.В. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Серія Юридичні науки. – Випуск 3. Том 1. – С. 11-15.
10. Динько О.Ф. Зміст гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини і громадянина в Україні / О.Ф. Динько : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.Ф. Динько. – Київ, 2003. – 18 с.
11. Голубка І.І. Право на свободу пересування: окремі теоретико-правові аспекти / [Електронний ресурс] / І.І. Голубка // Порівняльно-аналітичне право, 2015.-№ 5. – С. 58-61. Режим доступу: http://www.pap.in.ua/5_2015/18.pdf
12. Анисимова М.Ф. Право на свободу передвижения и свободный выбор места жительства в Украине : история, современное состояние и перспективы развития / М.Ф. Анисимова. – Запорожье : Дикое Поле, 2005. – 207 с.
13. Аносенков А. А. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання в системі прав людини / А. А. Аносенков // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юрид. л-ра, 2007, Вип. 35. – С. 143-148.
14. Лукашева О.А. Права человека : учеб. для вузов / [Отв. редак. Е.А. Лукашева]. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – 573 с.
15. Голубка І.І. Право на свободу пересування: окремі теоретико-правові аспекти / [Електронний ресурс] / І.І. Голубка // Порівняльно-аналітичне право, 2015. – № 5. – С. 58-61. Режим доступу: http://www.pap.in.ua/5_2015/18.pdf
16. Конституційне право України. Академічний курс : Підруч. У 2 томах. Т. 2 [за ред. В.Ф. Погорілка]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 800 с.
17. Кант И. О поговорке «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» / И. Кант. Основы метафизики нравственности. – М.: Мысль, 1999. – С. 534-535.
18. Пушкіна О. Особисті права людини в конституційному законодавстві України / О. Пушкіна // Юридична Україна. – 2013. – № 5. – С. 17-24.
19. Ковінько Д.В. Історія ідей та основні етапи розвитку прав людини [Електронний ресурс] / Д.В. Ковінько // Адміністративне право і процес. – 2012. – № 2(2).
20. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – 1977. – 471 с.
21. Васильченко О.П. До питання про співвідношення категорій рівності та рівноправності / О.П. Васильченко // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 3(4) / Режим доступу: <http://lclslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/123-do-pytannia-pro-sprvivdnoshennia-katehori-rivnosti-ta-rivnopravnosti>
22. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4. – С. 31-39.
23. Аносенков А. А. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання в системі прав людини / А. А. Аносенков // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юрид. л-ра, 2007, Вип. 35. – С. 143-148.
24. Максимов С. Універсальність прав людини / С. Максимов // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 110-117.
25. Аносенков А. А. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання в системі прав людини / А. А. Аносенков // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юрид. л-ра, 2007, Вип. 35. – С. 143-148.
26. Романюк Є.О. Природні права людини як відправна ланка визначення сутності правової ідеології / Є.О. Романюк // Правова держава. – 2015 – Випуск 26. – С. 126-133.
27. Веніславський Ф. В. Конституційне право України в схемах і таблицях : навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів / Ф. В. Веніславський. – Х.: Право, 2014. – 376 с.
28. Шемшученко Ю. С. Що є право? / Ю. С. Шемшученко // Антологія української юридичної думки : в 10 т.; за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. – Т. 10 : Юридична наука незалежної України. – С. 30-46.
29. Ніколаєнко Н.В. Державно-правові погляди М.М. Ковалевського (загальнотеоретичні аспекти) дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Наталія Вікторівна Ніколаєнко. – Київ, 2011. – 215 с.
30. Радзивилло Я. Методологические расхождения правопонимания между юридическим по-

зитивизмом и юснатурализмом / Я. Радзивидло / Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского. – 2008. – №2. – С. 74-81.

31. Іваненко О.В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів прав розуміння: сучасний погляд / О.В. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Серія Юридичні науки. – Випуск 3. Том 1. – С. 11-15 (с. 13 в тексті); Ємельянов К.С. Позитивістський та соціологічний підходи до розуміння ефективності правового регулювання / К.С. Ємельянов // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 2(19). – С. 1-6.

32. Алаїс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права / автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.І. Алаїс. – Київ, 2003. – 14 с.

33. Алаїс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права / автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.І. Алаїс. – Київ, 2003. – 14 с.

34. Корчевна Л.О. Проблема різноджерельного права: Досвід порівняльного правознавства: монографія / Л.О.Корчевна. – К.: Інститут держави і права В.М. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.

35. Ємельянов К.С. Позитивістський та соціологічний підходи до розуміння ефективності правового регулювання / К.С. Ємельянов // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 2(19) – С. 1-6 (с.3 в тексті); Вардьянц Г.К. Социологическая теория права / Г.К. Вардьянц. – М. : Академический проект, 2007. – 439 с.

36. Іваненко О.В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів прав розуміння: сучасний погляд / О.В. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Серія Юридичні науки. – Випуск 3. Том 1. – С. 11-15.

37. Несинова С.В. Інтегральна правова концепція в дослідженні правових інститутів / С.В. Несинова // Право і суспільство. – 2014. – № 6-1 частина 2. – С. 33-39.

38. Захарцев С.И. К вопросу об интегральной юриспруденции [Электронный ресурс] / С.И. Захарцев // Мониторинг правоприменения. – 2013. – С. 33-37. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/v/k-voprosu-ob-integralnoy-yurisprudentsii>

39. Алаїс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права / автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.І. Алаїс. – Київ, 2003. – 14 с.

40. Алаїс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права / автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.І. Алаїс. – Київ, 2003. – 14 с.

УДК 342.5

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного,
конституційного та адміністративного права
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Окремі аспекти взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади: досвід Французької Республіки

У статті досліджуються питання взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади на прикладі Французької Республіки.

Ключові слова: бікамеральний парламент Французької Республіки, національні збори, сенат, законодавчий процес, прем'єр-міністр, президент, парламентський контроль.

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой международного,
конституционного и административного права
Ивано-Франковского юридического института
Национального университета
«Одесская юридическая академия»

Отдельные аспекты взаимодействия законодательной и исполнительной ветвей власти: опыт Французской Республики

В статье исследуются вопросы взаимодействия законодательной и исполнительной ветвей власти на примере Французской Республики.

Ключевые слова: бикамеральный парламент Французской Республики, национальный совет, сенат, законодательный процесс, премьер-министр, президент, парламентский контроль.

T. Frantsuz-Yakovets
PhD in Law, Decent,
Head of the Department of International,
Constitutional and Administrative Law,
Ivano-Frankivsk Law Institute
of National University «Odessa Law Academy»

Some Aspects of Interaction Between the Legislative and Executive Branches of Power: Experience of the French Republic

The article examines the interaction of the legislative and executive branches on the example of the French Republic.

Keywords: bicameral parliament of French Republic, the National assembly, Senate, legislative process, Prime Minister, President, parliamentary control.

Постановка проблеми

Досить важливим фактором, який впливає на функціонування всіх гілок влади є законодавче регулювання і практика взаємодії парламенту та уряду. Практика європейських країн в даному аспекті суттєво різниться. Провідним напрямом взаємодії уряду та парламенту є відповідальність вищого органу виконавчої влади перед парламентом за парламентської та змішаної форм правління. Але існують і інші форми взаємодії, зокрема інтерес становить сфера законотворчості. Тенденцією, яку важко не помітити, у взаємовідносинах між урядом та парламентом у зарубіжних країнах є поступове перебирання урядом на себе провідної ролі у сфері законотворчості [2, с. 7]. Дана тенденція є фактично домінуючою в європейській практиці [1, с. 300]. Парламентська статистика західноєвропейських країн свідчить, що понад 90% законопроектів, які набувають форми законів, вносяться урядом [6, с. 282].

Очевидно, що однією із сучасних тенденцій ефективного розвитку політичних механізмів є взаємодія основних інститутів влади при здійсненні ними своїх повноважень. Це спрямовує законодавчу та виконавчу гілки влади не тільки до співробітництва, але і пошуку взаємних компромісів при здійсненні влади.

Можна упевнено стверджувати, що домінування та принципи взаємодії парламенту та уряду чітко пов'язані з формою правління. Якщо мова йде про будь-яку парламентську республіку, то звісно, що потяг до домінування парламенту буде очевидним. Натомість у президентських республіках ситуація є іншою, що зумовлене відсутністю парламентської відповідальності уряду і непарламентським способом його формування. Важлива роль уряду у процесі правотворення у багатьох зарубіжних країнах зумовлена ще і встановленням обмеження (фактичного або конституційного) щодо кола питань, з яких парламент може приймати закони. Всі інші питання належать до регламентарної влади, тобто регулюються правовими актами виконавчої влади [4, с. 104].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зазначена проблематика широко досліджується як вітчизняними, так і міжнародними фахівцями. Зокрема, дослідження взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади проводять: Б. Авер'янов, М. Баглай, І. Дахова, Л. Ентін, М. Карлін, О. Керимов, Ю. Лейбо, В. Маклаков, Д. Манделькерн, В. Пігенко, Е. Рахімкулов, Ф. Решетников.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Дослідження тенденції впливу і взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади в контексті конкретної європейської країни становить інтерес не тільки у теоретичному аспекті, але і практичному значенні. Адже аналіз європейського досвіду у розбудові державності, принципів і особливостей функціонування може бути корисним для України з огляду на оптимізацію розумного використання апробованих підходів у побудові державних інститутів України. Вивчення як позитивного, так і негативного зарубіжного досвіду надає можливість скоротити період пошуку шляхів до економічної і соціальної стабільності нашої держави

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідити питання взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади на прикладі Французької Республіки.

Виклад основного матеріалу дослідження

Якщо проаналізувати законодавчу сферу, то уряд Франції має основну роль, адже 9 із 10 його проектів законів стають законами [11, с. 7].

Вищим представницьким і законодавчим органом Франції є бікамеральний парламент, існування якого має тривалу традицію. Починаючи з Великої французької революції 1789 року, однопалатний парламент існував лише протягом двох періодів: з 1790 по 1795 роки та з 1848 по 1851 рік. Громадську підтримку двопалатність отримувала на двох референдумах у 1946 і 1969 роках. Нижня палата – національні збори – розглядається як орган загальнонаціонального представництва. Верхня палата – сенат – представляє інтереси територіальних колективів. Палати фактично володіють однаковою компетенцією, відмінності стосуються лише сфери законодавчого процесу, а також сфери парламентського контролю. Глава держави володіє лише повноваженнями щодо розпуску нижньої палати. Сенат не може бути розпущений. Голова національних зборів

обирається на строк повноважень палати і займає третє місце після президента і прем'єр-міністра в посадовій ієрархії держави. Якщо посада президента стає вакантною, то голова сенату стає тимчасовим президентом країни.

Між національними зборами й урядом існує політичне погодження стосовно основних питань національної політики, а тому парламентський контроль обмежений. Варто вказати, що в окремих випадках парламент може створювати комісії з розслідування, звертатися з питаннями до міністрів, а також висловлювати урядові недовіру, прийнявши резолюцію осуду. Президент після консультацій з головами палат та прем'єр-міністром має право розпустити національні збори (так, наприклад, у 1968 р. національні збори розпустив Шарль де Голль, а в 1981 р. – Франсуа Міттеран).

Парламентський контроль за урядом у Франції обмежений, але парламент має право висловити уряду недовіру, прийнявши резолюцію осуду. Встановлена основним законом Франції організація виконавчої влади й існуюча практика свідчать про те, що президент займає місце реального глави уряду. Ст. 5 Конституції Франції визначає, що президент стежить за виконанням її норм і забезпечує нормальне функціонування державних органів. Разом із тим, Конституція Франції формально не визначає його керівної ролі в системі виконавчої влади, адже відповідно до ст. 21 така роль відведена прем'єр-міністру. Глава держави володіє правом арбітражу, а це дає йому можливість впливати на розподіл владних повноважень у державному механізмі. Офіційні засідання уряду Франції зазвичай проходять під головуванням президента, а за його дорученням на них може головувати прем'єр-міністр. На засідання ради міністрів виносять найважливіші питання, ведеться спеціальний протокол, а після закінчення приймається комюніке, що вважається документом як уряду, так і президента.

Прем'єр-міністр Франції зберігає досить широкі повноваження. Він керує діяльністю уряду, відповідає за національну

оборону, забезпечує виконання законів, здійснює так звані регламентарні повноваження, призначає на військові і цивільні посади. Роль прем'єр-міністра в системі виконавчої влади посилюється у випадках, коли він і президент репрезентують різні партійно-політичні сили [9, с.14].

Прем'єр-міністра призначає президент республіки. Затвердження його кандидатури національними зборами не потрібне.

Згідно зі ст. 34 Конституції Франції законодавча функція належить парламенту, який розглядає законопроекти і законодавчі пропозиції обома палатами з метою прийняття ідентичного тексту.

Разом із тим, конституційне право Франції відмежовує законопроекти і законодавчі пропозиції. Так, законопроекти вносяться урядом Франції, а законодавчі пропозиції – членами парламенту. Якщо в результаті розбіжностей між палатами законопроект або законодавча пропозиція не були прийняті після двох читань у кожній палаті або якщо уряд вимагатиме його термінового обговорення, то після одного читання в кожній з палат прем'єр-міністр має право скликати засідання змішаної паритетної комісії, уповноваженої запропонувати акт, що стосується положень, за яким залишаються розбіжності. Текст, вироблений змішаною комісією, може бути представленим урядом до схвалення обох палат. Жодна поправка до нього не може бути прийнята без згоди уряду. Парламент приймає проекти фінансових законів. Якщо національні збори не прийняли рішення щодо проекту в першому читанні протягом 15 днів після його внесення, уряд передає проект на розгляд сенату, який повинен прийняти рішення протягом п'ятнадцятиденного терміну. Конституція Франції докладно регламентує всі випадки відхилення законопроектів і законодавчих пропозицій.

Можна констатувати, що законодавча влада у Франції на етапі подання законопроекту є більш обмеженою, ніж виконавча.

Але навіть попри те, що уряд серед суб'єктів законодавчої ініціативи займає дещо привілейоване та домінантне ста-

новище, спостерігаємо також те, що уряд впливає на порядок денний парламенту. Згідно із ст. 48 Конституції Франції порядок денний засідань національних зборів і сенату включає у пріоритетному порядку і черговості, встановленій урядом, обговорення внесених ним законопроектів і підтриманих законодавчих пропозицій. І тільки одне засідання на місяць відводиться у пріоритетному порядку для обговорення порядку денного, встановленого кожною із палат парламенту. Тобто виконавча влада у Франції має можливість перешкоджати розгляду вищою представницькою установою тих законодавчих актів, які, на її думку, несуттєві або небажані, і нав'язувати для обговорення лише ті з них, які вважає за потрібне [4, с. 103].

Всі закони, які приймає парламент у Франції поділяють на: прості, органічні та ті, які змінюють конституцію. Усі сфери, які перебувають у віданні законодавчих повноважень парламенту Франції чітко окреслені у ст. 34 Конституції. Власне, з норм даної статті ми можемо зробити висновки щодо переліку законодавчих актів, які приймаються парламентом, інші сфери віднесені до відання виконавчих органів влади. Обмеження компетенції палат парламенту в законодавчій сфері і є його особливістю. Парламент приймає закони, які стосуються основних принципів організації національної оборони, керівництва адміністративними одиницями, їхньої компетенції та доходів, освіти, режиму власності, майнових прав, трудового права, соціального забезпечення.

Французький парламент володіє правом змінювати існуючий основний закон. Ст. 89 Конституції описує процедуру, в якій законодавча ініціатива належить членам парламенту та прем'єр-міністру. Президент формально правом такої ініціативи не володіє. Урядові законопроекти готуються відповідними службами одного чи декількох міністерств.

Окремо варто звернути увагу на виконання парламентом бюджетно-фінансових функцій. Бюджетно-фінансова функція полягає в повноваженні парламенту затверджувати державний бюджет. У розвинених

державних складання проекту державного бюджету є одним із найважливіших етапів бюджетного процесу, який починається задовго до початку нового бюджетного року (приміром, у ФРН – за 6 місяців, Франції – за 14, США – за 18). Проект бюджету розробляється органами виконавчої влади.

Бюджет зазвичай обговорюється кожною палатою парламенту (спочатку нижньою, а потім верхньою (Велика Британія); одночасно в обох палатах (США). До того ж у палатах парламенту створюються спеціальні комітети і комісії, які детально аналізують поданий проект за статтями витрат і вносять корективи. Важливе значення під час розгляду проекту бюджету в парламенті має бюджетна ініціатива, тобто право членів законодавчого органу вносити зміни до поданого урядом проекту бюджету. У Франції проект бюджету розробляє протягом дев'яти місяців міністерство економіки і фінансів з урахуванням пропозицій інших зацікавлених відомств. Слід зазначити, що окрім закону про державний бюджет на поточний рік, розглядається також закон, що містить поправки до закону про державний бюджет, який називається «додатковий бюджет» [7, с. 30]. Вважається, що з огляду на те, що протягом року можливі зміни в економіці або в урядовій політиці, внесення поправок є необхідним.

Законодавство Французької Республіки чітко окреслює граничні терміни всіх бюджетних процедур. Їх недотримання кваліфікується як надзвичайна ситуація, на усунення котрої може бути відведений максимум кілька днів. Так, парламенту надано 70 днів для розгляду і затвердження проекту закону про державний бюджет (ст. 47), асамблеї – 40 днів (перше читання). Після цього законопроект направляється до сенату, який має розглянути його протягом 20 днів. Потім збирається спільний комітет для обговорення та перегляду спірних положень тексту проекту закону (ст. 45). У разі успішного завершення цього етапу законопроект приймається [7].

Якщо ж протягом 70 днів після надання проекту закону про державний бюджет парламент його не затверджує, то це право

переходить до уряду. Парламент позбавлений бюджетної ініціативи. Парламентарії, які не є членами уряду, не можуть вносити пропозиції щодо додаткових витрат, запровадження нових податків чи змін бюджетних статей. Однак це не дає підстав для твердження про цілковиту відсутність парламентського контролю над бюджетом. Адже парламентові формально підпорядкована палата бюджетної дисципліни [3, с. 72-73].

Варто сказати, що така ситуація у сфері реалізації фінансової функції парламентів є дуже схожою і в інших державах. Парламент, перш за все, здійснює контроль за виконанням державного бюджету та приймає рішення щодо звіту про його виконання. У сучасних демократичних країнах парламенти делегують відповідальність за управління видатками виконавчій владі. Але делегування права виконавчій владі витрачати кошти не послаблює владу законодавчого органу, за умови налагодженої системи ефективного контролю. В даній сфері парламенти держав розробили різні механізми забезпечення підзвітності виконавчої влади [8].

Разом із тим, розробленим є механізм, відповідно до якого, за умови втручання парламенту в сферу адміністративної компетенції, глава виконавчої влади може вимагати проведення експертизи законодавчих актів чи застосовувати інститут контролю за конституційністю актів парламенту. Відповідно до ст. 61 Конституції Франції закони до їх промульгації передаються у конституційну раду, одним із завдань якої є стримування законодавчої влади від втручання у сферу регламентарної влади (ст. 37). Більше того, на вимогу уряду у випадку невідкладного вирішення справи конституційна рада має представити своє рішення не в місячний строк (як це передбачено звичайною процедурою розгляду), а протягом восьми днів [10, с. 35-38].

Особливої уваги заслуговує норма ст. 38 Конституції Французької Республіки, яка передбачає делегування повноважень парламенту урядові. Делегування є обмеженням у часі та за предметом делегування. В порядку делегування уряд видає

ордонанси, які стосуються питань, що відносяться до компетенції законодавця. Ордонанси уряду вступають в силу після їх опублікування, однак можуть бути визнані недійсними, якщо законопроект щодо їхнього затвердження не внесений до парламенту до закінчення терміну, визначеного делегуючим законом. Після закінчення терміну, який наданий парламентом уряду для опублікування ордонансів, вони можуть бути змінені лише шляхом видання закону. У випадку передання певної сфери регулювання до відання уряду, парламент не має права здійснювати законодавчі повноваження в даній сфері до закінчення терміну, вказаного в делегуючому законі. Дана норма не так часто застосовується на практиці. Як правило, строк делегування становить до шести місяців.

Якщо звернути увагу на протилежний процес впливу парламенту на діяльність уряду, то даний вплив зосереджений на контрольних повноваженнях. Французький парламент застосовує практично всі відомі форми контролю діяльності уряду, окрім інтерпеляції. Ст. 156 регламенту національних зборів згадує про неї, проте це право парламентаріїв має відповідати тим самим правилам, що й резолюція осуду. Всі форми контролю можна класифікувати відносно того, чи містять вони санкції. Тобто існують ті, які не мають санкцій, а лише публічний розголос, та ті, які передбачають політичну відповідальність уряду. Перша група здійснюється в обох палатах парламенту, друга – лише національними зборами.

Парламент також володіє правом петиції, яке передбачає направлення звернень головам палат. Відповіді міністрів на поставлені питання не тягнуть за собою санкції з боку палат парламенту.

Політична відповідальність уряду означає, що депутати національних зборів можуть примусити уряд піти у відставку або шляхом прийняття резолюції осуду, або відмовивши в довірі, про яку запитував уряд. Лише збори можуть вирішувати питання про політичну відповідальність.

Французький парламент характеризує значна обмеженість щодо користування

вотумом довіри і резолюцією осуду. Питання про довіру у зв'язку з прийняттям законопроекту – відкритий тиск уряду на національні збори, аби примусити його прийняти бажаний проект. Дебати в такому разі відкладаються на 24 години, щоб дати можливість депутатам внести резолюцію осуду, яка приймається із суворим дотриманням правил.

Останній абзац ст. 49 Конституції Франції визначає, що «прем'єр-міністр має право просити сенат схвалити декларацію загальної політики уряду», а ст. 39 регламенту сенату вказує, що «ця декларація стає предметом дебатов в палаті, після закінчення яких, якщо не надійшло іншої пропозиції, голова консулюється з палатою щодо такого схвалення». Випадки подібного звернення відомі, але, виходячи із діючих положень закону, доля уряду не є визначеною, адже навіть якщо сенат не погодить вказану декларацію, уряд у такому випадку не зобов'язаний іти у відставку.

Резолюція осуду є досить обмеженою низкою процесуальних застережень на користь уряду. Право внесення такої резолюції надане не окремому парламентарію, а лише групі депутатів. Окрім того, за резолюцію можна голосувати лише через 48 годин після внесення. Для прийняття резолюції потрібна абсолютна більшість голосів членів національних зборів. Останнє обмеження – заборона авторам резолюції вносити аналогічну протягом тієї самої сесії, звичайної або надзвичайної (чергової або позачергової). Заборона не поширюється на випадки, коли депутати вносять резолюцію осуду у відповідь на питання про довіру. Внаслідок цього, якщо опозиція займає понад 200 місць у національних зборах, то в період сесії може вносити 3-4 резолюції осуду.

Висновки

Таким чином, взаємодія уряду і парламенту розпочинається вже у процесі формування уряду під час реалізації парламентом своєї установчої функції. У процесі висловлення вотуму довіри уряду під час його формування великого значення має взаємна ефективна співпраця, ро-

бота задля досягнення консенсусу, тому що парламент і уряд є взаємозалежними. Парламент може висловити або не висловити вотум довіри уряду, а уряд, у відповідь може вплинути на розпуск парламенту. Крім того, великого значення набуває саме схвалення урядової програми. На наш погляд, з огляду на статті Конституції Франції, програма діяльності уряду посідає ключове місце серед інструментів державного управління через те, що діяльність голови уряду та усієї виконавчої вертикалі державної влади спрямована на її виконання. Зокрема, ст. 38 Конституції

надає уряду право для виконання власної програми, з дозволу парламенту, видавати ордонанси (акти уряду, що приймаються у порядку делегованого законодавства) протягом обмеженого часу для реалізації заходів, які віднесені до сфери закону [5, с. 89].

Невиконання урядом програми діяльності, схваленої парламентом, є підставою для актуалізації питання щодо відповідальності уряду. Адже лише уряд, що отримав довіру парламенту, через схвалення його програми може приступити до виконання своїх повноважень. Не схвалення програми уряду, як правило, призводить до його відставки.

Література

1. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. – С. 300.
2. Дахова І.І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Дахова Ірина Іванівна. – Х., 2006. – С. 7.
3. Карлін М.І. Фінансові системи країн Західної Європи / М.І. Карлін. – К.: Академія, 2009. – 320 с.
4. Керимов А.Д. Современное государство: вопросы теории / А.Д. Керимов. – М. : Норма, 2007. – С. 104.
5. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, США, Япония, Бразилия: [учеб. пособие] / Вячеслав Викторович Маклаков (сост., пер., вступ. ст.). – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 656 с.
6. Конституционное право зарубежных стран / под ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М. : НОРМА, 2000. – С. 282.
7. Конституция Французской Республики от 4 октября 1958 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=France&language=r>
8. Пігенко В., Рахімкулов Е. Парламентський контроль за бюджетом. Подібності і відмінності у практиці різних країн світу. Проект USAID «Програма сприяння парламенту України: Програма розвитку законотворчої політики» (ПСП II) завершився 31 липня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pdp.org.ua/analytics/control/866177a2>
9. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира / Ф.М. Решетников. – М., 1993.
10. Стосунки між законодавчою та виконавчою гілками влади у парламентських республіках. Дослідження здійснене Лабораторією законодавчих ініціатив на замовлення Програми сприяння Парламенту України // Створення коаліційних урядів. Права опозиції. Форми парламентського контролю. – К., 2006. – С. 35.
11. Уряд Франції. Лекції Державного Радника Уряду Франції Д. Манделькерна. – К. : Інститут державного управління і самоврядування при КМ України, 1993. – С. 7.

В.О. Веклич
кандидат юридичних наук,
заступник завідувача кафедри
конституційного права, історії
та теорії держави і права,
Навчально-науковий Інститут права
імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної Академії управління персоналом,
член Асоціації випускників Університету «КРОК»

До питання щодо особливостей правового регулювання і правозастосування при взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства у боротьбі з корупцією в Україні

У статті розглянуті особливості вітчизняного правового регулювання і правозастосування при взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства у боротьбі з корупцією в Україні. Здійснено аналіз існуючого розуміння сутності механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством, визначено його структуру та надано характеристику складових елементів цього механізму. Розглянуто проблеми, які можуть виникати у цій сфері, а також враховано деякі сучасні аспекти боротьби з корупцією в Україні, які відзначаються варіативним характером. Викладено пропозиції щодо опрацювання системи зазначеної взаємодії з урахуванням функціонального і практико-орієнтованого підходів.

Ключові слова: механізм, взаємодія, органи державної влади, громадянське суспільство, правове регулювання, правозастосування, боротьба з корупцією.

В.А. Веклич
кандидат юридических наук,
заместитель заведующего кафедрой
конституционного права, истории
и теории государства и права,
Учебно-научный институт права
имени князя Владимира Великого
Межрегиональной Академии управления персоналом,
член Ассоциации выпускников Университета «КРОК»

К вопросу об особенностях правового регулирования и правоприменения при взаимодействии органов государственной власти и гражданского общества в ходе борьбы с коррупцией в Украине

В статье рассмотрены особенности отечественного правового регулирования и правоприменения при взаимодействии органов государственной власти и гражданского общества в ходе

борьбы с коррупцией в Украине. Осуществлен анализ существующего понимания сущности механизма правового регулирования и правоприменения при взаимодействии институтов государства с гражданским обществом, определена его структура и дана характеристика составляющих элементов этого механизма. Рассмотрены проблемы, которые могут возникать в этой сфере, а также учтены некоторые современные аспекты борьбы с коррупцией в Украине, которые отмечаются вариативным характером. Изложены предложения по обработке системы указанного взаимодействия с учетом функционального и практико-ориентированного подходов.

Ключевые слова: механизм, взаимодействие, органы государственной власти, гражданское общество, правовое регулирование, правоприменение, борьба с коррупцией.

V.O. Veklych

Candidate of sciences (law),

Vice-head of the Department of Constitutional Law,

History and Theory of State and Law

Prince Volodymyr the Great Educational

and Scientific Institute of Law

Interregional Academy of Personnel Management

“KROK” University Alumni Association member

On the Specific Issues of Legal Regulations and Law Application Regarding Governmental Bodies’ and Civil Society Interoperability in the View of Corruption Combating in Ukraine

National specific traits of legal regulation and law application regarding public authorities’ and civil society interaction corruption combating in Ukraine still require appropriate scientific approach. Yet special analysis was applied in order to gain adequate understanding of the current nature and mechanism of the state institutions’ and civil society’s interaction legal regulation, to determine its structure and constituent elements’ characteristics of such mechanism. Still there were observed some problems that may arise in the outlined field following modern aspects of corruption combating in Ukraine, distinguished with its variable nature. Functional and practical-oriented approaches to the outlined interaction system became theoretical basis for the outlined suggestions.

Key words: civil society, corruption combating, law enforcement, legal interactions, legal regulation, state authorities, state mechanism.

Постановка проблеми

Питання організації та функціонування суспільства, визначення засобів і шляхів упорядкування суспільних відносин, визначення прийнятних варіантів взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства у запобіганні та боротьбі з корупцією є особливо актуальними для України. Зважаючи на адміністративно-інструментальний характер публічної політики, який завжди проявляється завдяки її зорієнтованості на

результат, ці питання потребують постійної уваги щодо вирішення як у теоретичному, так і практичному сенсі. Хоча існує велика кількість праць, присвячених проблематиці правового регулювання і правозастосування при взаємодії таких соціальних інститутів, як держава і громадянське суспільство, у боротьбі з корупцією, тим не менше на тепер це питання є ще мало дослідженим. Так, досі актуальною залишається проблема дієвої теоретичної моделі, за допомогою якої було б вирішено

суперечності між забюрократизованими діючими у межах владної вертикалі державними інститутами і громадянським суспільством, що функціонує за мережовим принципом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Усебічне наукове обґрунтування моделі адміністративно-правового регулювання і правозастосування при взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства у боротьбі з корупцією привертає особливу увагу не лише науковців України як країни, яка здійснює перехід від авторитаризму до демократії, але й науковців західних країн, де ґрунтовно і стало панують традиції громадянського суспільства.

Окремі теоретичні аспекти зазначеної проблематики вивчали такі вітчизняні та іноземні науковці, як: С. Алексєєв, С. Бобровник, А. Венгеров, С. Вітвіцький, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Котюк, Л. Кравченко, В. Кремень, І. Кресіна, Л. Наливайко, В. Нерсисянц, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, А. Селіванов, О. Скаун, О. Скрипнюк, О. Тихомиров, В. Ткаченко, Ю. Тодика, М. Цвік, М. Цимбалюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на суттєві наукові напрацювання, залишаються не розкритими та вимагають подальшої науково-теоретичної розробки питання підвищення ролі громадянського суспільства у процесі реалізації публічної політики щодо запобігання корупції в Україні та боротьбі з нею, вдосконалення механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства для подолання цього вкрай небезпечного явища.

Формулювання цілей статті

Метою статті є опрацювання, з урахуванням функціонального підходу, особливостей правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів

держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією в Україні, а розробка базису з напрацювання практично значущих результатів у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для досягнення поставленої мети передбачається: здійснити аналіз сутності та визначити структуру механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією в Україні; надати характеристику складових елементів механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у зазначеній сфері.

Одним із основних джерел втілення антикорупційної політики є нормативно-правове забезпечення, змістом якого є сукупність нормативно-правових актів та механізмів (стратегій) їхнього застосування. З теоретичної точки зору немає розбіжностей у тому, що головним елементом правового регулювання є правові (юридичні) засоби, сукупність яких називається механізмом правового регулювання [9, 196]. Своєю чергою «центральною елементом механізму правового регулювання є норми права (правові норми, юридичні норми), які містяться у правових актах різної юридичної сили» [3, с. 72]. Норма може розглядатися як первинний, вихідний структурний елемент системи права (зразок, масштаб, еталон), але такий, що не має ознак системності. Також норма може розглядатися і як регулюючий елемент суспільних відносин у сукупності з іншими нормами.

Тож у контексті нашого дослідження, можемо резюмувати, що «у боротьбі з корупцією найпотужнішою зброєю є верховенство закону, функціонування влади на засадах неухильного дотримання принципів законності та справедливості як підвалин свого існування. Ці принципи є вищими за неправові інтереси будь-якої особи чи групи незалежно від впливу і наявних ресурсів. Закон має розглядатися як непорушний кодекс поведінки, а повага до

нього з боку всіх членів суспільства – як їхній громадський обов'язок» [3, с. 72]. Внаслідок інтегрування норми до системи права відбувається охоплення правом суспільних відносин певної сфери з визначенням загальних правил поведінки особи, яка вступає у ці відносини. Тож, як зазначає Є. Вандін, «забезпечується рівність усіх людей між собою за одних і тих самих умов» [3, с. 72]. Такою є основа розуміння сутності механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією, яке пропонується вченими-теоретиками та вченими у галузі адміністративного права.

Однак таке бачення механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією є логічними продовженням раніше задіяних у суспільстві процесів і механізмів. Дослідники, розглядаючи відповідні процеси, вживають поняття «механізм» у різних словосполученнях. Наприклад, «механізм правового регулювання», «механізм реалізації», «механізм забезпечення реалізації» тощо. При цьому підкреслюється їхня головна риса – кожен механізм відтворює дію права і реалізацію права. При чинності об'єктивного права в суспільстві задіяні всі форми правового впливу (соціальний, інформаційний, психологічний, юридичний). Втілюються заборонні, зобов'язальні та уповноважуючі норми, регулятивна, охоронна функція та юридичні форми реалізації: додержання, виконання, використання і застосування.

У процесі реалізації суб'єктивного права, коли суб'єкт вирішує, чи задіювати механізм реалізації свого права, який включає норми та акти, юридично значущу діяльність суб'єктів і стадії реалізації суб'єктивного права, вагомим значення набуває суб'єктивна воля. Цим зумовлюється потреба у механізмі реалізації суб'єктивних прав. Реалізація норми права не тотожна реалізації суб'єктивних прав, а механізм правового регулювання не тотожний механізмі реалізації суб'єктивних прав. Реалізація суб'єктивного права пе-

редбачає втілення закріплених нормою права соціальних цінностей у практику і включає категорії забезпечення, гарантування та здійснення. Це можливо за умови єдності правових засобів. Цю єдність здатен забезпечити лише загальнодержавний механізм правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією.

Тому зазначений механізм має розглядатися як складовий елемент правового ладу і, як і правовий лад у цілому, за конкретних історичних обставин. Тож «мову про механізм правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією можна вести в будь-якій правовій державі в різні часи і за різних цивілізаційних умов. При цьому слід також враховувати і стан, в якому перебувають воля і свідомість людей, котрі здійснюють державну діяльність» [7, с. 30]. Саме з урахуванням таких рис має здійснюватися історично-правове висвітлення тенденції формування механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією. В контексті цього напруги ми зможемо достатньо чітко виокремити і основні особливості правового регулювання і правозастосування при взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства у боротьбі з корупцією в Україні.

Ці особливості пов'язані з двома основними групами взаємодіючих і взаємозумовлених правових факторів.

Перша група правових факторів – це нормативні акти, спрямовані на правове регулювання боротьби з корупцією. До них належать ті, що видаються вищими органами державної влади України і містять норми загального характеру. Це Конституція України, укази і розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення місцевих рад.

До другої групи нормативних актів на-

лежать акти відомчого характеру, а також органів місцевого самоврядування. Їхньою особливістю є більша регламентація діяльності органів державної влади щодо боротьби з корупцією та регламентування відповідної взаємодії з громадськістю у цьому напрямі [2, с.11; 15].

Перший спеціальний Закон України «Про боротьбу з корупцією» діяв 5 років (з 1995-го до 2010-го). До нього майже щороку (а саме 12 разів) вносилися зміни, в основному здійснювалося виокремлення нових суб'єктів корупції [1]. Встановлення переліку таких суб'єктів на той час було особливо актуальним. Але внаслідок того, що цим законом не визначалися ні основні засади запобігання і протидії корупції в публічній та приватній сфері, ні порядок відшкодування завданої внаслідок вчинення корупційних правопорушень збитків, ні механізм поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб, інтересів держави, вести мову про повноцінну взаємодію органів держави і громадянського суспільства у боротьбі з корупцією немає сенсу.

Зазначені недоліки було усунуто Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 року, який врахував рекомендації, надані Україні європейськими та міжнародними організаціями. Цей закон в першу чергу мав превентивну спрямованість, а репресивні заходи відходили на другий план [1]. Внаслідок його прийняття виникла потреба ремоделювати низку інших законів. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» [11] (який фактично було прийнято разом із основним антикорупційним законом) були внесені зміни до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Разом із цим було прийнято 15 підзаконних нормативних актів, які сформували базис антикорупційної інфраструктури [1]. Однак із прийняттям вказаного законодавства стан його відповідності європейським інституційним стан-

дартам правового забезпечення боротьби з корупцією був низьким. У звіті ГРЕКО Україні було рекомендовано впровадити і реалізувати суттєві правові заходи щодо боротьби з корупцією (наприклад, розмежувати адміністративну та кримінальну відповідальність за корупційні правопорушення, розробити правові норми щодо управління вилученим майном тощо) [16]. У підсумку низькою лишалася взаємодія органів держави і громадянського суспільства у боротьбі і корупцією.

З 2011-го по 2013 роки за допомогою законів «Про державні закупівлі», «Про доступ до публічної інформації», Національної антикорупційної стратегії на 2011 – 2015 рр., Державної програми про запобігання і протидію корупції на 2011 – 2015 рр. [10] були здійснені перші спроби розширити антикорупційну чинність правових засобів на формальному рівні, а саме на службові зловживання на об'єктах державної власності та у сфері прозорості діяльності публічних органів, і відтак залучити громадянське суспільство до активної взаємодії з органами державної влади у сфері боротьби з корупцією. Однак реальні механізми досягнення задекларованої цими законами мети не розроблялися і не втілювалися. В кінці 2013 року суспільство усвідомило визначальну роль реальної боротьби з корупцією в демократичній державі. Внаслідок соціального тиску на владу, політичної кризи, відмови країни від поліцентричного міжнародного статусу та перехід на цілковитий проєвропейський курс розвитку, а також погіршення рівня життя населення, економічної кризи було прийнято так званий «антикорупційний пакет». Предметом правового забезпечення було визнано сферу протидії корупції з урахуванням минулих недоопрацювань.

На цьому етапі погравилася взаємодія громадянського суспільства з органами державної влади у боротьбі з корупцією. З прийняттям Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану першочергових заходів з подолання корупції» від 02.07.2014 №647-р., нового спеціального антикорупційного Закону України

«Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII, Закону України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 – т 2017 роки» від 14.10.2014 № 1699-VII суспільство отримало орієнтири щодо дій влади щодо боротьби з корупцією, які можна проконтролювати. Зокрема: розроблено скоординовану політику, спрямовану на боротьбу з корупцією, створено спеціально уповноважені органи відповідно до стандартів ЄС; поліпшено запобігання корупції у представницьких органах влади та органах виконавчої влади; задекларовано нагальність доброчесності публічної служби; удосконалено запобігання корупції у сфері держаних закупівель; поліпшено запобігання корупції у судовій системі та органах кримінальної юстиції; стимулюється запобігання корупції у приватному секторі; спрощено процедуру доступу до інформації; створено систему правових інструментів, які мають дати можливість виявляти та розслідувати корупційні злочини, конфісковувати майно, яке було предметом злочинної діяльності або набуто внаслідок такої діяльності, притягувати до відповідальності осіб, причетних до вчинення корупційних злочинів; забезпечується нетерпимість до проявів корупції; розробляється оцінка результатів Антикорупційної стратегії.

Влада на підставі цього антикорупційного законодавства почала створювати правові механізми досягнення задекларованої мети у боротьбі з корупцією. Так, на підставі Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» створено спеціалізований державний правоохоронний орган, на який покладено попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, вчинених вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці. Згідно із Законом України «Про прокуратуру» у Генеральній прокуратурі України створено (на правах самостійного структурного підрозділу) Спеціалізовану антикорупційну прокура-

туру, яка покликана здійснювати нагляд за діяльністю Національного антикорупційного бюро.

Незважаючи на те, що Закон України «Про очищення влади» (про люстрацію) не виконує легітимної мети – захист демократичних цінностей та громадянського суспільства в майбутньому, його прийняття стало новою окремою гілкою правового забезпечення антикорупційної політики та залучення громадськості до взаємодії у боротьбі з корупцією. Важливим щодо ефективної взаємодії громадянського суспільства з органами влади у боротьбі з корупцією є і Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів», прийнятий 14 жовтня 2014 року. Цим законом визначено обов'язок приватних підприємств встановлювати інформацію про бенефіціара, регулярно її оновлювати, зберігати та надавати її державному реєстратору. І хоча цей юридичний акт не є досконалим, необхідно зауважити, що практика надання доступу до інформації про кінцевих власників активів в Україні є нововведенням навіть з урахуванням досвіду провідних країн світу.

Так, правове регулювання антикорупційної діяльності в Україні зазнало суттєвого розвитку. Нормативними актами, які віднесено нами до першої групи, закладено підґрунтя для формування механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства у боротьбі з корупцією. Однак цього недостатньо з практичної точки зору. Така взаємодія повинна відбуватися на всіх ієрархічних рівнях: а) конституційному; б) міжнародно-правовому; в) законодавчому; г) підзаконному; д) відомчому (галузевому); є) локальному [5, с.12]. Тому необхідна політична воля влади.

Для цього необхідно застосувати, як наголошує О. Кресін, «найперспективнішу – консенсусну модель взаємовідносин держави і громадянського суспільства. Її можна досягти тільки тоді, коли обидва суб'єкти будуть сильними. За такого ста-

ну речей держава зможе поділитися частиною своїх функцій з громадянським суспільством, не ослаблюючи себе і не створюючи небезпеки хаосу» [8, с. 19]. На це зорієнтована друга група правових факторів – нормативні акти, які спрямовані на правове регулювання становлення і розвитку вітчизняного громадянського суспільства взагалі, а також щодо його участі і взаємодії з органами держави у боротьбі з корупцією в Україні.

На нормативному рівні визначення громадянського суспільства у контексті боротьби і протидії корупції існує лише як розуміння категорії «громадськість», і закріплене воно лише в ч. 4 ст. 2 Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. [6], ратифікованою Україною відповідним законом від 6 липня 1999 р. [13], та п. 1.2 Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля, затвердженого Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18 грудня 2003 р. №168 [12]. Відповідно до цих документів під громадськістю розуміється наявність однієї або кількох фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднання, організації, групи, які діють згідно з чинним законодавством України або практикою.

На відміну від зазначених нормативних актів, антикорупційне законодавство не містить ні визначення громадянського суспільства, ні дефініції громадськості. Проте в п. 3 ч. 6 ст. 5 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» при визначенні суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції, закріплено подібний перелік, а саме: підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості й форм власності, їхні посадові та службові особи, а також громадяни, об'єднання громадян. Так само ч. 1 ст. 18 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» закріплює права об'єднань громадян, їхніх членів або уповноважених представників і окремих громадян, а ч. 2 ст. 18 – права

об'єднань громадян, фізичних і юридичних осіб у контексті участі громадськості в заходах щодо боротьби, запобігання і протидії корупції.

У 2016 році Україна почала реалізацію нової стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства за підтримки Координатора Проектів ОБСЄ в Україні. Останній також підтримував законопроект, що зобов'язує проводити публічні консультації стосовно важливих рішень, а також забезпечувати участь громадянського суспільства у наданні соціальних послуг, які фінансуються державою. Ці ініціативи реалізовувалися на засадах партнерства з Адміністрацією Президента, Секретаріатом Кабінету Міністрів України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, галузевими міністерствами, обласними органами влади.

Вітчизняні дослідники та громадські діячі приділяють увагу взаємодії держави та громадянського суспільства в контексті розвитку співпраці на різних напрямках і рівнях. Зокрема, «на сьогодні існує потреба в ефективному об'єднанні зусиль та запровадженні нових механізмів залучення громадськості до процесу створення стратегії розвитку держави, оскільки саме відсутність громадської участі та контролю за процесом вироблення політики є одним із найсуттєвіших недоліків українського суспільства» [4, с. 8-9].

О. Терещук у монографії «Адміністративно-правові засади громадського контролю за правоохоронною діяльністю в Україні: теорія і практика» зазначає, що «євроінтеграційні процеси, що на сьогодні мають місце в Україні, спрямовані на гармонізацію національного законодавства та приведення його до міжнародних норм та європейських стандартів. Але питання перегляду основних засад адміністративного права, які є застарілими й потребують усебічного вдосконалення, є ще актуальними. За сучасних умов лише громадський контроль може стати запорукою ефективної взаємодії інститутів громадянського суспільства та окремих громадян з органами держави» [14, с. 6-7]. Подібну позицію займають й інші відомі представники

правової науки (С.М. Алфьоров, М.Ю. Бездольний, В.Д. Гвоздецький, С.Ф. Денисюк, О.В. Джафарова, Ю.В. Ковбасюк, Ю.В. Кривицький, О.В. Ткаченко, В.Л. Федоренко, О.Х. Юлдашев та інші). Одночасно підтримується думка, що існування громадянського суспільства і правової держави є взаємно зумовленим. Громадянське суспільство зміцнює соціально-економічні засади правової держави, а остання створює можливості для розвитку громадянського суспільства. Вони визнаються як взаємозумовлені соціальні системи.

Але цієї констатації недостатньо для визначення структури механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією в Україні. У своїх дослідженнях вчені першою чергою звертають увагу на державно-правовий механізм протидії корупції, лише зачіпаючи питання взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством.

Тому сучасне розуміння механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією в Україні характеризується відсутністю єдності концептуальних підходів до його поняття, сутності та складових, їхньою фрагментарністю і непослідовністю. Загалом, це не сприяє як чіткому розумінню сутності механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством, у боротьбі з корупцією так і: встановленню логічної структури такого механізму та закономірностей функціонування його складових; виробленню оптимальних практичних рішень; формуванню науково обґрунтованих напрямів антикорупційної політики, характер якої безпо-

середньо зумовлюється сутністю та змістом базової діяльності органів державної влади і їхньої взаємодії з громадянським суспільством.

Висновки

Адміністративно-правовий механізм регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією в Україні слід розглядати крізь призму спеціальних теоретичних напрацювань щодо правового регулювання у цій сфері, і зокрема концепції зобов'язання.

Ефективна боротьба проти корупції в Україні, крім політичної волі, вимагає належного законодавчого забезпечення, формування дієвої системи державних органів, забезпечення належної координації формування та реалізації антикорупційної політики, превентивних заходів запобігання корупції, а також її подолання. Побудова такої інституційної системи повинна відповідати міжнародним стандартам (зокрема спеціальним конвенціям, а також рекомендаціям ГРЕКО та Стамбульського плану дій антикорупційної мережі ОЕСР) і передовій світовій практиці, враховувати особливості правової системи.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що структура адміністративно-правового механізму правового регулювання і правозастосування при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією в Україні складається з таких елементів: а) норми адміністративного права; б) адміністративно-правові відносини; в) акти реалізації прав та обов'язків інститутів держави та організацій громадянського суспільства, що виражаються у втіленні приписів норм адміністративного права при взаємодії інститутів держави з громадянським суспільством у боротьбі з корупцією.

Література

1. Антикорупційна інфраструктура // Громадська організація Інститут прикладних гуманітарних досліджень. – 2012. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.iahr.com.ua/files/works_docs/122.pdf
2. Бездольний М.Ю. Адміністративно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо протидії корупції : Автореф. на дис. канд. юрид. наук. – 12.00.07. – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2009. – 20 с.

3. Вандін Є. Правове регулювання антикорупційної діяльності в Україні / Є. Вандін // *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. – 2016. – №6. – С. 72-76.
4. Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства: Монографія. – К.: Генеза, 2007. – 400 с.
5. Завгородній В.А. Адміністративно-правове регулювання взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.А. Завгородній. – Дніпропетровськ, 2010. – 19 с.
6. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25 червня 1998 р. // Верховна Рада України. – 2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_015
7. Костенко О.М. Людський фактор у праві (дослідження з позиції соціального натуралізму) / О.М. Костенко // *Вісник Академії правових наук України*. – 2005. – №3. – С. 20-30.
8. Кресін О. Громадянське суспільство і держава: шлях до порозуміння і співпраці (з методологічного семінару) / О. Кресін // *Право України*. – 2004. – № 3. – С. 18-21.
9. Мінченко Р.М. Проблеми взаємодії державної влади і громадянського суспільства / Р.М. Мінченко // *Актуальні проблеми держави і права*. – 2006. – Вип. 29. – С. 195-202.
10. Кріммер Р. Потенціал застосування новітніх інформаційних технологій у посиленні антикорупційних журналістських розслідувань в Україні: Аналітична записка Українського інституту публічної політики / Роберт Кріммер, Ольга Львова, Юлій Селянко. – К.: Український інститут публічної політики; Таллінський технічний університет, 2015. – 34 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://static1.squarespace.com/static/547f3f62e4b0f0d437d8dba8/t/553514d9e4b07041cd97e445/1429542105710/ICT+anti-corruption+tools.pdf>
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 07.04.2011 №3207-VI // *Відомості Верховної Ради України*. – 2011. – № 41. – Ст. 414.
12. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18 грудня 2003 р. №168 // Верховна Рада України. – 2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04>
13. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Закон України від 6 липня 1999 р. № 832- XIV // *Відомості Верховної Ради України*. – 1999. – №34. – Ст. 296.
14. Терещук О.Д. Адміністративно-правові засади громадського контролю за правоохоронною діяльністю в Україні: теорія і практика: Монографія / О.Д. Терещук. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал»», 2016. – 460 с.
15. Тучак Р.М. Адміністративно-правові засади боротьби з корупцією: Дис.... канд. юрид. наук. – 12.00.07. – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2007. – 198 с.
16. Joint First and Second Evaluation Rounds. Evaluation report on Ukraine. Adopted by GRECO at its 32nd Session, Strasbourg 19-23 March 2007.– Strasbourg: GRECO, 2007. – 50 p. [Electronic source]. – Access link: [http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round2/GrecoEval1-2\(2006\)2_Ukraine_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round2/GrecoEval1-2(2006)2_Ukraine_EN.pdf)

УДК 342.951:351.746.3 (477)

В.Ю. Горєлова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Поняття приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні

Стаття присвячена проблемам визначення поняття приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні, досліджуються підходи до розуміння зазначеного поняття та пропонується авторське його трактування.

Ключові слова: приватна детективна діяльність, розшукова діяльність, професійна діяльність.

В.Ю. Горєлова
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственного-правовых наук,
Университет экономики и права «КРОК»

Понятие частной детективной (розыскной) деятельности

Статья посвящена проблемам определения понятия частной детективной (розыскной) деятельности в Украине, исследуются подходы к пониманию данного понятия и предлагается его авторская трактовка.

Ключевые слова: частная детективная деятельность, розыскная деятельность, профессиональная деятельность.

V. Horielova
PhD in Law,
Docent of the Department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University

Concept of Private Detective (Search) Activity

The article is sanctified to the problems of determination of concept of private detective (search) activity in Ukraine, going is investigated near understanding of this concept and his authorial interpretation is offered.

Keywords: private detective activity, search activity, professional activity

Постановка проблеми

На сучасному етапі майже всі розвинуті країни світу стикаються з такою діаметральною реальністю, як: тенденцією зростання рівня злочинності, з одного боку, та посиленням забезпечення прав

та законних інтересів особи – з іншого, що є наслідком суттєвого навантаження на правоохоронну, правозахисну та судову систему. З метою захисту прав людини та громадянина, забезпечення приватної та економічної безпеки громадян та під-

приємств більшість країн легалізувала та впорядкувала систему приватної детективної діяльності, чим було вирішено вагомий відсоток проблем, що стосується гарантування безпеки громадян, захисту від шантажу, вимагання, промислової конкуренції, промислового шпигунства, пошуку зниклих осіб, збору інформації про ненадійних партнерів, пошуку інформації з кримінальних, цивільних, господарських справ тощо.

Для України необхідність прийняття відповідного закону, який регулював би діяльність приватної детективної діяльності, вже визнана суспільством. Спираючись на зарубіжний досвід, можна з упевненістю сказати, що діяльність приватних детективів суттєво підвищить рівень захисту громадян від неправомірних посягань, полегшить досягання законних бажань, звільнить посадових осіб правоохоронних органів від необхідності виконання різноманітних незначних та особливо невластивих їм функцій, що неодмінно сприятиме зниженню рівня криміногенної ситуації, загальному оздоровленню суспільства від незаконних проявів та тенденцій. Втім, навіть і після прийняття закону, залишиться багато не визначених та спірних питань на шляху вдосконалення приватної детективної (розшукової) діяльності як складової системи захисту особи та її законних прав та свобод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

28 грудня 2015 року народними депутатами М.П. Паламарчуком, А.А. Кожем'якіним, О.П. Продан, А.А. Тетеруком та іншими було зареєстровано новий проект закону «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» (№ 3726), який 19 квітня 2016 року з другої спроби було прийнято у першому читанні. Водночас у монографічних та дисертаційних роботах приватній детективній діяльності присвячені лише окремі параграфи в межах загального дослідження суб'єктів недержавної правоохоронної діяльності. Окремим організаційно-правовим питанням приватної детективної діяльності присвятили

у своїх наукових здобутках В.Т. Нор, А.В. Старушкевич, Г.К. Кожевніков, О.О. Пунда, С.С. Юрко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на потужний внесок науковців та політиків у розробку проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», залишається ще багато питань, які вимагають уточнення. Багатогранність та складність проблеми впровадження цього закону в життя залишає дискусійними низку питань, серед яких потребує уточнення визначення поняття приватної детективної (розшукової) діяльності та її структурних елементів.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поняття приватної детективної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняття «приватна детективна (розшукова) діяльність» складається з кількох категорій. Так, слово «детектив» перекладається з англ. detective як «агент розшуку», а з лат. detectio – «розкриття». У законопроекті № 3726 поняття «приватний детектив» пропонується визначити як «фізична особа, яка здійснює приватну детективну (розшукову) діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом» [1]. Практикуючими приватними детективами було запропоновано інше трактування цього поняття, а саме: «приватний детектив – це фізична особа, яка здійснює приватну детективну діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах приватного детективного підприємства» [2].

Можна помітити, що в обох визначеннях фігурує категорія «приватний», що своєю чергою застосовується для вираження права детектива на автономію в його діяльності та права на захист втручання сторонніх осіб у цю діяльність. Таким чином, можна сказати, що «приватність» детектива означає його професійний простір, який він структурує і заповнює на власний розсуд необхідними форма-

ми та проявами діяльності, орієнтуючись на законні інтереси та потреби особи, що звернулася за допомогою. «Приватність» детектива означає також автономію в його роботі та право на захист від свавільного вторгнення сторонніх осіб (громадян, підприємств, державних органів та посадових осіб тощо). Також «приватність» тісно пов'язана з приватним володінням, господарюванням, індивідуальними чи груповими відносинами, а також із самореалізацією та саморозвитком детектива.

У даному питанні не можливо обійти таку категорію, як «діяльність», яка розкривається у філософії як специфічний людський спосіб ставлення до світу та як процес, в ході якого людина відтворює та творчо перетворює природу, роблячи себе, таким чином, діяльним суб'єктом, а освоювані нею явища природи – об'єктом своєї діяльності [3, с. 108].

Загальновідомо, що діяльність – основна умова і спосіб розвитку суспільства, є основою становлення і розвитку людини. Як і будь-яка діяльність, приватна детективна включає в себе мету, засіб та сам процес діяльності. Основною характеристикою діяльності детектива, можна з упевненістю сказати, повинна бути її усвідомленість.

Детективна діяльність проявляється обов'язково в активній формі і завжди спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей. Можна з упевненістю сказати, що діяльність детектива – це дуже специфічна форма відносин. По-перше, детективна діяльність – це відношення, що регулюється усвідомлюваною метою як ідеальним чином майбутнього результату. Мета в детективній діяльності виступає в якості головного критерію для визначення її змісту та структури. При цьому зміст детективної діяльності визначається не лише потребами особи (замовника послуги), а саме метою (знаходження певного об'єкта чи суб'єкта, отримання певних відомостей, знань тощо). По-друге, детективна діяльність – це відношення у вигляді освоєння юридичних, технічних та інших знань, умінь, різних форм соціального досвіду. По-третє, детективна ді-

яльність завжди знаходиться на межі розбіжності бажань, мотивів окремих осіб з безпосередніми цілями та вимогами, що пред'являються детективній діяльності.

Специфіка детективної діяльності проявляється також в тому, що в ній поєднані вже зазначені основні властивості активності, результативності, свідомості, соціальної обумовленості. Всі вони є суттю детективної діяльності як такої. Окрім того, існують і такі найважливіші властивості детективної діяльності, як: предметність (спрямованість діяльності на предмет своєї активності); адаптивність (здібності діяльності до гнучкості і трансформації за зміни зовнішніх і внутрішніх умов її реалізації); системність (організована цілісність детективної діяльності, що саме й обумовлює існування двох її основних чинників – зовнішнього (предметно-дієвого) і внутрішнього (морального, етичного).

Відповідно до ч. 2 ст. 1 проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» приватну детективну (розшукову) діяльність пропонується визначити як дозволену органами Національної поліції України незалежну професійну діяльність приватних детективів або приватних детективних підприємств (агентств) щодо надання клієнтам на платній договірній основі детективних послуг з метою захисту їхніх законних прав та інтересів на підставах та в порядку, передбачених цим законопроектом [1]. Тут справедливим вбачається зауваження науковців з приводу нелогічного визначення Національної поліції України в якості регулятора приватної детективної діяльності, оскільки остання є підприємницькою діяльністю і не передбачає можливості проведення оперативно-розшукових заходів. З приводу цього на засіданнях робочої групи при відповідному Комітеті Верховної Ради України народними депутатами було запропоновано введення такого органу, як «кваліфікаційно-дисциплінарна комісія приватних детективів», яка формувалася б із представників Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України та осіб, делегованих громадськими об'єднаннями приватних

детективів [2]. Також, не погоджуючись зі згаданим у законопроекті № 3726 визначенням поняття приватної детективної діяльності, С.С. Юрко пропонує досить широке трактування, визнавши приватну детективну діяльність як незалежну професійну діяльність, що становить систему пошукових заходів, які здійснюються приватними детективами на договірних засадах із приводу надання детективних послуг та із застосуванням технічних засобів [4, с. 9].

У всіх вище наведених визначень приватної детективної діяльності наголос ставиться на словосполученні «професійна діяльність». Відповідно до частини 3 Класифікатора професій: професія – це здатність виконувати подібні роботи, які вимагають від особи певної кваліфікації [5]. Поняття ж «професійна діяльність» на сьогодні в жодному нормативному документі не зазначене. Виходячи зі змісту ст. 5 законопроекту № 3726, професійна діяльність детектива має на увазі особу – громадянина України, який «володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту, пройшов спеціальну підготовку з метою здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності чи має стаж роботи в оперативних підрозділах або органах досудового розслідування не менше трьох років та отримав у встановленому порядку свідоцтво про право на заняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю» [1]. Втім, така вимога, як обов'язкова вища юридична освіта, вбачається сумнівною для професійної діяльності приватного детектива, оскільки ним можуть також бути журналісти, спеціалісти в галузі техніки або комп'ютерних технологій тощо. Цілком можна погодитися з Українським співтовариством приватних детективів, яке, орієнтуючись на законодавство інших розвинутих країн, що мають досвід розвитку приватної детективної діяльності, вважає, що для зайняття приватною детективною діяльністю обов'язковою має бути лише додаткова спеціальна підготовка будь-якої особи, яка має вищу освіту та бажає вести виказану діяльність [2].

Питання професійної діяльності при-

ватного детектива торкається також розуміння економіко-правового становища цієї діяльності. На сьогодні детективна діяльність лаконічно вкладається в межі діючого Класифікатора видів економічної діяльності «проведення розслідувань» (код 80.30) [6]. Згідно зі ст. 5 законопроекту № 3726 приватний детектив має право «займатися детективною (розшуковою) діяльністю індивідуально як самозайнята особа або суб'єкт підприємницької діяльності» [1]. Відповідно до п. 14.1.226 ст. 14 Податкового кодексу законодавець наводить невичерпний перелік діяльності, що визнається такою, як «незалежна професійна діяльність» з умовою, що особа, яка нею займається, не є працівником або фізичною особою-підприємцем та використовує найману працю не більш як чотирьох фізичних осіб. Також встановлено, що «самозайнята особа – це платник податку, який є фізичною особою-підприємцем або проводить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником в межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності» [7]. Отже, незалежна професійна діяльність не визнається підприємницькою, а приватний детектив не може бути «самозайнятою особою».

Таким чином, охарактеризувати приватну детективну діяльність можна наступним чином:

- детективна діяльність є самостійною, професійною, не державною діяльністю щодо надання послуг громадянам, підприємствам, організаціям на договірних засадах з метою захисту їхніх прав та законних інтересів;

- детективна діяльність може здійснюватися в будь-яких організаційних формах, визначених законами України, на вибір детектива (у тому числі без створення організації);

- відповідно до принципу вільного вибору виду детективної діяльності детективи мають право здійснювати самостійно будь-яку діяльність в межах віднесеної до їхньої компетенції та відповідно до потреб особи, з якою укладено договір на надання послуг, на власний розсуд та прийма-

ючи відповідні самостійні рішення, що не суперечать законодавству та загально-визначеним нормам моралі;

- детективна діяльність здійснюється на добровільних засадах, тобто жоден державний орган або недержавна організація чи посадова особа не можуть примусити до зайняття детективною діяльністю;

- детективна діяльність є систематичною діяльністю (однак без чітких кількісних критеріїв систематичності);

- детективна діяльність здійснюється на власний ризик.

Висновки

Приватна детективна діяльність в широкому розумінні – це виконання та застосування різноманітних професійних дій, які тягнуть за собою відповідні наслідки. Приватна детективна діяльність є професійною діяльністю, а це означає, що така діяльність відображає її інтелектуальну

сторону, адже для специфіка роботи виявляє необхідність у спеціальній підготовці, прикладанні зусиль для досягненні поставлених цілей. Тобто приватну детективну діяльність можна розглядати як таку, що наділена якісними та кількісними ознаками, які відображають її інтелектуальну сторону та виявляють процес виконання певних дозволених дій в межах наданого статусу, який є необхідним для реалізації та застосування його професійних знань та умінь. Окрім зазначеного, така діяльність на шляху вирішення поставлених завдань обов'язково має відображатися у площині моральних та правових норм.

У вузькому значенні приватна детективна діяльність – це професійна не державна діяльність, що виконується на договірних засадах, метою якої є дозволений законом пошук інформації для встановлення істини та направлений на захист прав та законних інтересів громадян, підприємств, організацій.

Література

1. Проект Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» № 3726 від 28.12.2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580
2. Пропозиції до законопроекту № 3726 від 28.12.2015 року // Офіційний сайт ВГО «Всеукраїнська Асоціація Приватних Детективів» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://aupd.com.ua/zakon-2016-uapd/>
3. Краткий философский словарь / под ред. М. Розенталя ; П. Юдина. – 4-е изд., доп. и испр. – М. : Изд-во полит. лит., 1954. – 703 с.
4. Юрко С.С. Недержавна охоронна і правоохоронна діяльність в Україні: дис. кандидата юрид.наук: 12.00.10 / Сегрій Сергійович Юрко- Одеса, 2017. – 252 с.
5. Класифікатор професій ДК 003:2010 : затв. наказом Держспоживстандарту України від 28 липня 2010 р. № 327 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dovidnyk.in.ua/directories/profesii>
6. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010 [Електронний ресурс] // Державна фіскальна служба України : [сайт]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/dovidniki--reestri--perelik/pereliki-/128651.html>
7. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13 (08.04.2011), № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.

М.В. Григорчук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Порівняльно-правові аспекти засобів і форм захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів права

Стаття присвячена вивченню ефективності застосування засобів і форм захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів права, які використовуються учасниками правовідносин у контексті дотримання конституційного порядку, а також у легітимній діяльності держави щодо забезпечення верховенства права.

Ключові слова: порівняльно-правові аспекти, засоби захисту, способи захисту, форми захисту, суб'єкт права, суд, конституційний правопорядок, верховенство права.

М.В. Григорчук
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

Сравнительно-правовые аспекты средств и форм защиты прав и охраняемых законом интересов субъектов права

Статья посвящена изучению эффективности применения средств и форм защиты прав и охраняемых законом интересов субъектов права, которые используются участниками правоотношений в контексте утверждения конституционного правопорядка, а также в легитимной деятельности государства по обеспечению верховенства права.

Ключевые слова: сравнительно-правовые аспекты, средства защиты, способы защиты, формы защиты, субъект права, суд, конституционный правопорядок, верховенство права.

М. Hryhorchuk
PhD in Law,
Docent of the Department of State and Legal Disciplines
“KROK” University

Comparative and Legal Aspects of Means and Forms of Protection of Rights and Protected by Law of Interests of Subjects of Right

The article is devoted to the study of the effectiveness of the use of means and forms of protection of rights and legally protected interests of subjects of law that are used by participants in legal relations in the context of the establishment of constitutional law and order, and in the course of legitimate activities of the state to ensure the rule of law.

Keywords: *comparative and legal aspects, means of protection, methods of protection, forms of protection, subject of law, court, constitutional law and order, rule of law.*

Постановка проблеми

Розгляд питання щодо засобів і форм захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів права має в основі розв'язання триєдиного завдання, формалізованим узагальненням якого є ефективність впливу державних інститутів примусу на забезпечення встановленого Конституцією України правопорядку.

З огляду на сучасний рівень дотримання гарантованих державою соціально-економічних прав і свобод, на порядку денному постають проблеми практичного відновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу. Це однаковою мірою стосується всіх галузей права, оскільки обраний курс на нівелювання ролі всіх державних інституцій і недовіра до них людей є тим каталізатором, який прискорює процеси звернення суб'єктів права за захистом саме до судових органів. Практика засвідчує, що значна частина рішень уповноважених державних органів в кінцевому результаті скасовується, а отже ініціатор звернення за захистом свого порушеного права чи охоронюваного законом інтересу, втративши час і засоби, змушений звернутися до суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню правової природи засобів і форм захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів права присвятили науковий доробок відомі науковці, серед яких В.Б. Авер'янов, С.С. Алексєєв, О.Ф. Андрійко, Г.В. Атаманчук, О.М. Бандурка, О.А. Беляневич, О.С. Віханський, Л.К. Воронова, О.В. Зайчук, Я.П. Зейкан, Л.В. Коваль, Ю.В. Копейчиков, А.П. Коренєв, Н.М. Оніщенко, В.Ф. Опришко, О.І. Остапенко, О.П. Подцерковний, Д.С. Птащенко, А.І. Пригожина, М.А. Рожкова, Л.А. Савченко, В.К. Шкарупа, В.А. Юсупов, Ц.А. Ямпольська та інші. Щоправда, вчені не досліджували порівняльно-правові аспекти засобів і форм захисту прав і охоро-

нюваних законом інтересів суб'єктів права як окремий напрям, а розглядали цю проблематику в сукупності з іншими складовими правових відносин, в основному – як реалізацію суб'єктивного права на захист у межах загальних конституційних взаємин «держава – особа».

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Теперішній стан соціально-економічного правопорядку в державі кидає суб'єктам права виклик щодо обрання найбільш дієвих засобів і форм захисту їхнього порушеного права чи охоронюваного законом інтересу.

Реалізуючи право на захист, суб'єкти правовідносин стають перед вибором легітимних інструментів відновлення гарантованих державою умов комфортного співіснування з іншими учасниками, поведінка яких виходить за межі нормативно встановленого порядку. За таких умов набуває вирішального значення обрання лінії захисту порушених прав із урахуванням впливу конкретних державно-правових механізмів у межах усього правовідновлювального циклу.

З іншого боку, набуває особливої уваги наукове обґрунтування правової гегемонії нормативно означених засобів і форм захисту з позиції дослідження окремих аспектів їхнього впливу на конкретні типи правовідносин. Як інструмент вивчення глибинних процесів легітимного впливу обраних правових засобів пропонується обрати порівняльно-правовий метод наукового дослідження, з використанням якого вирізнити правові аспекти захисту суб'єктів права і розглянути їх у порівнянні на прикладі застосування в цивільному і господарському праві.

Формулювання цілей статті

Метою статті є здійснення порівняльного аналізу ефективності правових засобів і форм захисту суб'єктів права в процесі реалізації ними конституційних гарантій на захист свого порушеного права чи

охоронюваного законом інтересу. Таким рішенням наближається логічне обґрунтування необхідності детального вивчення напрямів нормативно впорядкованої діяльності учасників правовідносин з позицій повноти розв'язання головної проблеми – забезпечення верховенства права в усіх сферах життя суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження

Гарантії щодо безпечного проживання і провадження підприємницької діяльності надаються відповідними положеннями Конституції України. Так, наприклад, відповідно до статті 13 Основного Закону держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом [1]. У даному контексті, на нашу думку, поняття «усі суб'єкти права власності і господарювання» слід розуміти як «суб'єкти права».

Проаналізувавши сучасні тенденції в царині виконання правозабезпечувальної діяльності, варто визнати, що задекларована позиція держави не забезпечує на практиці повноти верховенства права в усіх сферах життєдіяльності суспільства і залишає за суб'єктом права тільки гарантовану можливість звернутися до суду для оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Коментуючи положення статті 55 Основного Закону, необхідно вказати, що законодавством не визначено вичерпного переліку засобів і форм захисту права чи охоронюваного законом інтересу суб'єктами права. Таке судження законодавець закладає в зміст однієї з частин цієї статті Конституції, зазначаючи, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

У разі виявлення суб'єктом правовідносин загрози порушення чи ознак порушення його права чи охоронюваного зако-

ном інтересу настає момент необхідності звернення до суду й обрання найбільш ефективних легітимних форм і засобів захисту. Зрозуміло, що конкретні інструменти відстоювання (поновлення) права чи законного інтересу різнитимуться за змістом у зв'язку зі статусом учасника таких подій. Ідеться про входження в судові процеси різних категорій суб'єктів права (фізичних осіб чи суб'єктів господарювання) й апелювання до положень Цивільного процесуального або Господарського процесуального кодексів. Але в будь-якому разі кожному конституційно гарантується право на відстоювання і захист своїх прав чи охоронюваних законом інтересів з огляду на наявність доведених порушень норм матеріального права.

Обраний підхід до розв'язання цього питання кореспондується з науковими поглядами науковців, зокрема О.В. Зайчука, на думку якого порівняльне правознавство дедалі більше стає дієвим інструментом усебічного дослідження проблематики будь-якої галузевої чи спеціальної юридичної науки, обов'язковим критерієм його обґрунтованості і належної якості [2].

Ґрунтуючись на положеннях порівняльно-правового методу дослідження, доцільним виступає обрання способу пізнання засобів і форм захисту, що наведені у відповідних положеннях Цивільного і Господарського кодексів України.

Так, наприклад, із аналізу практики господарських судів виокремлюються певні підходи до визначення способів захисту порушеного права. Зокрема, Вищий господарський суд України листом від 14 грудня 2007 р. № 01-8/974 «Про практику застосування господарськими судами законодавства про захист прав на об'єкти інтелектуальної власності» запропонував певні критерії визначення належного способу захисту порушеного права.

Обрання способу захисту порушеного права здійснює позивач, але господарський суд, приймаючи рішення зі справи, має перевірити відповідність обраного способу законів та призначенню судового захисту. Перевірка відповідності цього способу наявному порушенню і меті судо-

вого розгляду є обов'язком суду, який має приймати рішення зі справи в межах позовних вимог і з урахуванням фактичних обставин конкретної справи, беручи до уваги як можливість у той чи інший спосіб захистити порушене право (за наявності підстав для цього), так і необхідність подальшого виконання прийнятого судом рішення [3].

Поряд із висловленою офіційною позицією Вищого господарського суду України щодо ролі учасників процесу і суду при визначенні засобів і форм захисту, існують наукові бачення шляхів визначення цих проблемних питань. У цьому зв'язку Подцерковний О.П. зазначає, що через неоднозначність у формулюваннях способів захисту, визначених у законі, господарські суди мають гнучко, у відповідності з призначенням судового розгляду тлумачити норми законодавства про встановлення способів захисту порушеного права. Це має й негативний бік – розсуд судді, який намагається цілком слушно відшукати шляхи вирішення правового конфлікту, які не завжди узгоджуються з чіткими межами закону на встановлення порушеного права [4].

Досліджуючи ефективність застосування господарськими судами засобів захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання в сфері земельних відносин, науковець висловлює думку, що суди, в багатьох випадках, зайняли позицію спостерігача щодо таких прогалин, не вирішуючи спір по суті, а користуючись обмеженістю способів захисту порушеного права передбачених ст. 20 ГК України та ст. 16 ЦК України, уникають вирішення конфлікту [5].

Згідно з положеннями ст. 16 (Захист цивільних прав та інтересів судом) ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [6].

Положення зазначеної статті кореспондуються зі ст. 20 (Захист прав суб'єктів господарювання та споживачів) Господарського кодексу України, згідно з якою держава забезпечує захист прав і законних

інтересів суб'єктів господарювання та споживачів [7].

Як показує аналіз, наведені статті Цивільного і Господарського кодексів України містять неузгодженості, якими вносятся плутанина під час зведення до певних спільних множин окремих видів передбачених законом дій, спрямованих на реалізацію суб'єктами господарської діяльності свого права на захист свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права.

Так, ч. 2 ст. 16 ЦК України вказуються «способи» захисту цивільних прав та інтересів, і перелічені заходи входять в обсяг цього поняття.

Водночас ч. 2 ст. 20 Господарського кодексу об'єднує поняття, яке вміщувало би всі перелічені способи захисту, взагалі не використовується. Натомість вживається невиправдано широке формулювання, в якому відсутні будь-які узагальнюючі ознаки, яким є «права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом...».

Якщо погодитися з тим, що вживана в ч. 2 ст. 16 ЦК категорія «способи» може ототожнюватися з поняттям «засоби», то застосована форма узагальнення таких видів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання у Господарському кодексі дуже віддалено кореспондується з поняттям «засоби захисту».

На думку В. Щербини, порівняльний аналіз норм ст. 16 ЦК України, що встановлюють способи захисту цивільних прав та інтересів, і ст. 20 ГК України, що визначають шляхи (способи) захисту прав суб'єктів господарювання, свідчить про те, що: а) обидва кодекси містять невичерпний перелік способів захисту порушених прав та інтересів; б) встановлені обома кодексами способи захисту прав та інтересів відрізняються за обсягом, змістом і назвами [8].

На думку Рожкової М.А., спосіб захисту прав втілює безпосередню мету, якої прагне досягти суб'єкт захисту, вважаючи, що таким чином буде припинене порушення (чи оспорювання) його прав, він компенсує витрати, що виникли у зв'язку

з порушенням його прав, або в інший спосіб нівелює негативні наслідки порушення його прав [9].

Корабльова М.С. вважає, що спосіб захисту – це засоби, які випливають із закону і за допомогою яких через юрисдикційний орган здійснюється вплив на правопорушника, чим відновлюється стан, який існував до правопорушення [10].

Вітрянський В.В. вказує, що під способом захисту права маються на увазі засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті: припинення, неприпустимість, усунення порушення права, його відновлення та/або компенсація шкоди, завданої правопорушенням [11].

Дослідивши наукові погляди на сутність способу захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів права, а також передбачені законом інструменти, які можуть бути запроваджені судом для відновлення порушеного права чи охоронюваного законом інтересу, доцільно звернутися до зарубіжних джерел, які офіційно розв'язують це питання.

Так, Конституція ФРН, наприклад, закріпила положення, відповідно до якого судді пов'язані «законом і правом». У рішеннях Федерального Верховного суду ФРН стало звичайним підкреслювати, що право ширше за законодавство. Федеральний Верховний суд і Федеральний Конституційний суд ФРН у серії рішень встановили, що конституційне право не обмежене текстом Основного закону, а включає «деякі загальні принципи, які законодавець не конкретизував у позитивній формі».

У деяких країнах, що належать до романо-германського типу правової системи, загальні принципи права прямо закріплені в законі як джерело права у разі наявності прогалин, наприклад, у цивільних кодексах (Австрія, Греція, Іспанія, Італія). Також судова влада ФРН дозволила суддям розробляти принципи рішення, уточнювати положення закону таким чином, що народжуються нові норми, так звані правоположення судової практики. Отже, романо-германський тип правової системи припускає і пошук кожним юристом у конкретному питанні рішен-

ня, що відповідає принципу справедливості [12].

Романов А.К., розглядаючи правову систему Англії, зазначає, що найбільш важливою рисою способів судового захисту в загальній системі права, які надаються правом справедливості, є те, що вони застосовуються за розсудом суду [13].

Отже, зарубіжні правові системи цілком легально уповноважують юристів і суд вишукувати ті способи захисту, які повинні найбільш повно забезпечити відновлення порушеного права чи охоронюваного законом інтересу і відповідати єдиному критерієві – принципу справедливості.

Водночас вітчизняним судочинством не напрацьовано єдиних підходів до оцінки правових явищ, якими є засоби і способи захисту суб'єктами права свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права. Це означає, що при розв'язанні спорів суд має керуватися суб'єктивними переконаннями, оскільки ані законодавство, ані судова практика не дають чітких схем оцінки стану взаємовідносин сторін конфлікту на момент звернення до суду.

Досліджуючи проблеми порівняльно-правових аспектів засобів та форм захисту в їх застосуванні суб'єктами права, необхідно вказати на ще одне поняття, яке породило обґрунтовану дискусію серед науковців. Ідеться про «форму захисту» прав і охоронюваних законом інтересів. Ця категорія посідає одне з чільних місць у системі нормативно-означених інструментів, завданнями яких є відновлення порушеного, оспорюваного, невизнаного права чи охоронюваного законом інтересу.

На думку Тимченка Г.П., під формою захисту слід розуміти чітко визначену законом діяльність щодо захисту права, що здійснюється спеціально уповноваженими органами; тобто форма захисту – це комплекс внутрішньо узгоджених організаційних засобів захисту суб'єктивного права, що здійснюється в межах єдиного правового режиму [14]. Приблизно такої ж думки притримуються В.В. Бутнев [15] і М.К. Треушников [16].

Інші автори, як, наприклад, М.І. Брагінський і О.О. Красавчиков, не вбачають

різниці між поняттями «форма» і «спосіб» захисту. Вони вважають ці два поняття синонімами і виокремлюють такі форми захисту, як: а) визнання права; б) відновлення становища, яке існувало до порушення права і попередження дій, які його порушують; в) присудження до виконання обов'язку в натурі; г) припинення чи зміна правовідношення; д) стягнення з особи, яка порушила право, завданих збитків; е) звернення до компетентного органу, наділеного владними повноваженнями [17,18].

Дуже складно погодитися з судженнями про відсутність різниці між поняттями «форма» і «спосіб» захисту. Якщо дотримуватися думки М.І. Брагінського і О.О. Красавчикова, то потрібно визнати, що ці два поняття є синонімами. Тому, звертаючись до Академічного тлумачного словника української мови, отримаємо компетентні роз'яснення сутності даних понять. Так, поняття «спосіб» означає певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [19]. У той же час поняття «форма» означає обриси, контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд [20].

Отже, як видно з наведених тлумачень, обидва терміни означають різні якісні характеристики явищ матеріального світу.

Так, поняття «спосіб» є збірним поняттям до певних дій, спрямованих на предмет, а «форма» виступає межовим орієнтиром у просторі для будь-якого предмета. З огляду на наявні відмінності в семантичній природі даних понять вони не можуть бути синонімами в мові, а отже не мають природної здатності бути рівнозначним вираженням тих процесів, які охоплюються юридичними категоріями «спосіб захисту» і «форма захисту».

Висновки

З огляду на наведені вище аргументи розуміння порівняльно-правових аспектів засобів і форм захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів права має закладатися в нормативно врегульовані межі судового процесу. Водночас надто широке тлумачення офіційно визнаних інструментів захисту порушеного права чи охоронюваного законом інтересу управленими суб'єктами права (судом), посиляючись до внутрішнього переконання, не може бути достатнім обґрунтуванням якісного застосування легітимних інструментів розв'язання спорів, а також гарантувати всім учасникам правовідносин забезпечення з боку держави дотримання задекларованого конституційного принципу про верховенство права.

Література

1. Конституція України Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
2. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
3. Лист Вишого господарського суду України від 14 грудня 2007 р. № 01-8/974 «Про практику застосування господарськими судами законодавства про захист прав на об'єкти інтелектуальної власності» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v_974600-07.
4. Подцерковний О.П. Способи захисту прав у земельних відносинах / Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 5. – С. 30-345. Подцерковний О.П. В земельних відносинах суб'єкти господарювання потребують реального захисту, а не казуїстичного відмахування судів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hozpravo.com.ua/conferences/arhiv/uchastnik>.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. (з подальшими змінами) // ВВР України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
7. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18; 19-20; 20-21. – Ст. 144.
8. В. Щербина. Проблеми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання / Журнал Українське комерційне право. – 2007. – № 8. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuvipar.gov.ua/nub/ukp/2007_8.pdf.

9. Рожкова М.А. Средства и способы правовой защиты сторон коммерческого спора / М.А. Рожкова. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 416 с.
10. Кораблёва М.С. Гражданско-правовые способы защиты прав предпринимателей : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.. 2002. – С. 27.
11. Витрянский В.В. Проблемы арбитражно-судейской защиты гражданских прав участников имущественного оборота: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 1996. – 23 с.
12. Конспект лекції «Теорія держави і права» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://readbookz.com/books/176.html>.
13. Романов А.К. Правовая система Англии : [учеб. пособие] / А.К. Романов. – М., 2000. – 344 с.
14. Тимченко Г.П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Харків, 2002. – 21 с.
15. Бутнев В.В. К понятию механизма защиты субъективных прав // Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. – Владивосток, 1989. – С. 10.
16. Треушников М.К. Судебная защита гражданских прав // Учебник гражданского процесса. – М., 1996. – С. 20.
17. Брагинский М.И. Осуществление и защита гражданских прав. Сделки. Представительство. Доверенность. Исковая давность // Вестник ВАС РФ. – 1995. – № 7. – С. 101.
18. Красавчиков О.А. Советское гражданское право: Уч. в 2-х томах / Т. 1, изд. 3, испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1985. – С. 95-97.
19. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://sum.in.ua/s/sposib>.
20. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/forma>.

УДК 342.7

О.В. Кривов'яз
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та
історії держави та права,
Університет економіки та права «КРОК»

Захист прав дитини в умовах збройного конфлікту

*У статті досліджено питання захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту. Нада-
но пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з метою захисту прав дітей, які по-
страждали внаслідок збройного конфлікту.*

Ключові слова: права дитини, збройний конфлікт, захист прав дитини.

О.В. Кривовяз
кандидат юридических наук,
доцент кафедры теории
и истории государства и права,
Университет экономики и права «КРОК»

Защита прав ребенка в условиях вооруженного конфликта

*В статье исследован вопрос защиты прав ребенка в условиях вооруженного конфликта.
Сформулированы предложения по совершенствованию действующего законодательства в целях
защиты прав детей, пострадавших в результате вооруженного конфликта.*

Ключевые слова: права ребенка, вооруженный конфликт, защита прав ребенка.

O. Kryvoviaz
Ph.D. in Law,
Docent of the Department of Theory
and History of State and Law,
“KROK” University

Protection of the Rights of Child in Conditions of Armed Conflict

*The protection of the rights of the child in conditions of armed conflict is examined in the article.
Proposals for the improvement of the current legislation are provided in order to protect the rights of
children who have suffered as a result of armed conflict.*

Keywords: child rights, armed conflict, protection of child's rights.

Постановка проблеми

Захист прав дитини – одне з найважли-
віших та першочергових завдань людства,
оскільки саме діти є особливо вразливими

внаслідок своєї фізичної та психічної не-
сформованості, що значно ускладнюється
в умовах кризових ситуацій, зокрема під
час збройних конфліктів. Діти – це осо-

блива категорія людей, які мають здатність рости і дорослішати. При цьому вони повинні мати умови для повного та всебічного розвитку їхньої особистості. Забезпечення цих умов має бути своєчасним і не може чекати кращих часів [8].

Вивчення теоретичних та практичних проблем захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту є одним із найважливіших кроків на шляху трансформації всіх сторін суспільного життя в Україні. Активний рух нашої держави до європейського суспільства тільки підсилює увагу до питання захисту прав дитини в Україні, особливо в умовах проведення АТО на Сході країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загальнотеоретичні засади та проблеми захисту прав дітей в Україні, створення механізму для їх реалізації опрацьовувалися вченими та науковцями різних галузей права. Зокрема, зазначені питання досліджували: В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, О.І. Анатолієва, Н. М. Оніщенко, О.Ф. Скакун, Ю.С. Шемшученко, Н.М. Крестовська, В.В. Кулапов, В.С. Нерсисянц, Л.М. Зілковська, О.І. Карпенко, К.Г. Волинка, С.С. Алексєєв, С.В. Несинова, М.І. Матузов, М.П. Орзіх, О.В. Зайчук, Т.Ю. Смолова, С.М. Тимченко, М.І. Хавронюк, П.М. Рабінович, Р.А. Калюжний, С.П. Коталейчук, О.П. Семітко та інші вітчизняні й зарубіжні науковці. Дослідженню проблем захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів присвятили свої праці Л.С. Волинець, О.О. Кочемировська та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на гостроту зазначеної проблеми, на сьогодні у вітчизняній юридичній науці недостатньо досліджень, присвячених загальнотеоретичним аспектам забезпечення та захисту прав дитини. Поза увагою вчених залишилися питання захисту прав дитини, що постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є концептуальне обґрун-

тування захисту прав дітей, що постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні та пошук шляхів їх забезпечення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до Конвенції про права дитини, яка була ратифікована Постановою ВРУ № 789-ХІІ від 27.02.91 року, «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку» [3]. На нашу думку, *права дитини* можна визначити як систему можливостей дитини, що стосуються її гармонійного розвитку і росту в певних соціальних, економічних і духовних умовах, що відповідають вимогам часу і простору. Цікавим також є поняття свобод дитини. Отже, права, свободи дитини є досить близькими поняттями, проте їхнє розмежування дає змогу краще висвітлити питання. *Свободи дитини* – це законодавчо закріплена та гарантована система можливостей дитини реалізовувати особисті потреби та інтереси, зумовлені її віковими особливостями фізичного, інтелектуального, культурного розвитку. Законний інтерес дитини, згідно з існуючою правовою доктриною, – це інтерес, який охороняється державою та суспільством. Своєю чергою під *захистом прав дитини* можна розуміти комплексну систему заходів, що застосовуються для забезпечення вільної та належної реалізації її суб'єктивних прав, що включає судовий захист, законодавчі, економічні, організаційно-технічні та інші засоби та заходи, а також самозахист цивільних прав. В умовах збройного конфлікту права та свободи дитини зазнають численних порушень, що мають особливі суспільно небезпечні наслідки.

Проблема захисту прав неповнолітніх потребує вирішення на рівні як міжнародного права, так і національного. Світова спільнота підтвердила бажання захистити права неповнолітніх. Результатом цього стали такі документи, як Женевська декларація прав дитини (1924 р.), Декларація прав дитини (1959 р.), Декларація про захист жінок та дітей у надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів (1978р.), Конвенція про права дитини (1989р.).

Отже, першим міжнародним документом, який окреслив проблему прав неповнолітніх, була Женевська декларація 1923 р. [1]. Уперше в історії людства було сформульовано право дитини на створення умов, що забезпечують її нормальний фізичний і психічний розвиток. Однак цей документ мав лише декларативний характер, і тому реальний правовий захист був можливий через створення норм національного права на основі прийняття державами міжнародних договорів. Першим таким документом стала Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Саме в ній були зафіксовані основи захисту прав дітей.

20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла та відкрила для підписання Конвенцію про права дитини (резолюція A/44/736), яка 27 лютого 1991 р. була ратифікована нашою державою. Цей найбільш послідовний та вичерпний документ про права дитини не тільки визначає політичні, економічні, соціальні, культурні права дітей до 18 років, але й проголошує право дитини на її захист та обов'язковість створення для цього необхідних умов. Ратифікувавши Конвенцію, держави (в тому числі й Україна) взяли на себе обов'язок захищати дітей від дискримінації, сексуальної, комерційної експлуатації, насильства й особливо піклуватися про дітей-сиріт та біженців.

З моменту проголошення незалежності Україна відчутно просунулася у справі вдосконалення нормативно-правової бази, покликаної забезпечити виконання положень Конвенції ООН про права дитини. Дійсно, сьогодні в Україні діє розгалужена система нормативно-правових актів, які безпосередньо закріплюють юридичний механізм забезпечення, охорони та захисту прав дитини в Україні. Слід зазначити, що вказаний механізм в цілому відповідає міжнародним стандартам у сфері прав дитини, що закріплені у відповідних конвенціях. Наприклад, в Україні на конституційному рівні закріплено права дитини. Конституція, зокрема, проголошує рівність прав дітей (статті 24, 52), охорону дитин-

ства (ст. 51), заборону насильства над дитиною та її експлуатації (ст. 52), право на життя (ст. 27), захист та допомогу держави дитині, позбавленій сімейного оточення (ст. 52), право на освіту (ст. 53) [5].

Основні положення Конвенції знайшли відображення і в Законі України «Про охорону дитинства» від 7 березня 2001 р., який визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та всебічного розвитку встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Крім того, права дитини виділені окремими статтями Сімейного, Цивільного, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, а також регулюються такими законами, як «Про оздоровлення та відпочинок дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» тощо. Різні державні інституції та міністерства покликані відповідати за дотримання прав дитини в Україні. Багато зусиль також докладають громадські організації, які працюють у сфері захисту прав дитини, щоб кожна дитина почувала себе повноцінним членом суспільства. В Україні зараз існує понад 400 громадських організацій, які працюють для дітей і разом із дітьми. Окрім того, в Україні діють інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини. В 2013 році Україна вперше стала членом Європейської мережі омбудсменів з прав дітей (ENOC).

Історія вчить, що в часи серйозних соціальних потрясінь найбільше страждають діти. Це стосується і сьогоднішньої ситуації в Україні. Швидке реформування суспільства, загострення проблем зайнятості, різке падіння життєвого рівня більшої частини населення, негативні сторони суцільної комерціалізації, екологічне неблагополуччя – далеко не повний перелік чинників, що згубно позначаються на дітях.

Крім вище перелічених факторів, що

впливають на стан захисту прав дитини, не можна оминати увагою і ситуацію, що склалася на Сході України. Військові дії тільки посилюють і без того складне становище з правами дітей в Україні. Будь-яка форма участі дітей у збройних конфліктах є абсолютно неприпустимою як з гуманістичних міркувань, так і з огляду на міжнародне та національне право.

Незахищеність прав та свобод дітей при збройному конфлікті на Сході України – новий, суттєвий виклик для України. Часто діти гинуть не лише внаслідок боїв, а й через недоїдання та хвороби, спричинені або загострені конфліктом. Діти утримуються як заручники, піддані сексуальній експлуатації. Особливо вражає той факт, що діти часто беруть участь у конфліктах в якості солдатів.

Залучення дітей у збройні сили й угруповання може призвести до багатьох негативних наслідків, серед яких фізичні та психологічні травми. Це негативно впливає на дітей і в момент збройного конфлікту, і в їхньому подальшому дорослому житті та є потенційною загрозою виникнення нових конфліктів у майбутньому. Що й казати про рівень освіти та медичного обслуговування в умовах війни чи збройного конфлікту.

Основними міжнародними актами, що регулюють питання забезпечення та захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту є: Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (ратифікований Україною 23.06.2004 р.), Римський статут Міжнародного кримінального суду (підписаний від імені України 20.01.2000 р.), Конвенція міжнародної організації праці №182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (ратифікована Україною 05.10.2000 р.), 17 Резолюцій Ради безпеки ООН (приймалися з 1999 р), остання S/RES/2143 (2014) – видана 07.03.2014 р. та стосується захисту та реабілітації дітей, яких зачіпає військовий конфлікт; Паризькі зобов'язання щодо захисту дітей від незаконного вербування чи використання збройними силами або озброєними групами;

Паризькі принципи та керівні вказівки щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами чи озброєними угрупованнями (підписані Україною у 2007 році).

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах передбачає, що держави-учасниці зобов'язуються вжити «всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх збройних сил, які не досягли 18-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях» [7]. Крім того, Факультативний протокол також зобов'язує держав-учасниць вживати всіх можливих заходів з метою попередження вербування і використання у воєнних діях осіб, які не досягли 18-річного віку, озброєними групами, відмінними від збройних сил держави. Такі заходи повинні включати прийняття правових заходів, необхідних для заборони і криміналізації такої практики.

Варто наголосити, що Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини та є стороною Факультативного протоколу до цієї конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах, тим самим узяла на себе зобов'язання вживати усіх заходів для недопущення залучення дітей до воєнних дій. Отже Факультативний протокол є частиною національного законодавства, але не визначено, чи є його норми нормами прямої дії. У національному законодавстві відсутнє тлумачення його положень, як відсутні норми, що регулюють становище дітей, постраждалих від збройного конфлікту на території України.

На даний час Урядом України були зроблені певні кроки для приведення національного законодавства у відповідність до положень Факультативного протоколу. Так, ст. 30 Закону України «Про охорону дитинства» прямо вказує на заборону в Україні участі дітей у воєнних діях, збройних конфліктах, створення дитячих воєнізованих організацій та формувань, пропаганди серед дітей війни і насильства. У січні 2016 року Верховною Радою України був прийнятий Закон про внесення змін до деяких законів України, що стосуються посилення захисту дітей та підтримки

сімей з дітьми, в якому є визначення дітей, які постраждали від воєнних дій, і класифіковано дію – залучення дітей до воєнних дій. Внесеними змінами визначено, що «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, – це дитина, яка внаслідок воєнних дій або збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичне, психологічне насильство, була вивезена за межі України, залучалася до участі в військових формуваннях або незаконно утримувалася в полоні».

5 квітня 2017 року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову №268 «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», метою якої є фіксування відповідними органами факту, що дитина постраждала саме від воєнних дій та збройного конфлікту. Надалі, у відповідності до вимог міжнародного законодавства з питань захисту прав дітей, планується розробка механізму, який передбачатиме низку соціальних заходів та підльг для цієї категорії дітей.

Однак у чинному законодавстві є низка прогалин, які необхідно усувати якнайшвидше. Наприклад, міжнародне законодавство містить вимоги про те, що дії із залучення дітей до воєнних конфліктів мають бути криміналізовані. Така кримінальна відповідальність на сьогодні законодавством України не передбачена, а тому Кримінальний Кодекс України не містить чіткого визначення терміна «втягнення дітей у збройні сили/угруповання» і не визнає кримінально караною діяльність з вербування, залучення та інших форм використання дітей у збройних силах або збройних угрупованнях. Варто звернути увагу, що в міжнародному праві поняття «залучення дитини у збройний конфлікт» не обмежене прямою участю у бойових діях, а відноситься до будь-якого використання дітей збройними силами або угрупованнями. Ст. 149 КК України визначає покарання за торгівлю людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так саме вербування, переміщення, переховування, передача або

одержання людини, вчинені з метою експлуатації, під якою розуміється, зокрема, використання у збройних конфліктах. Крім цього, дана стаття встановлює відповідальність за здійснення протизаконних дій щодо неповнолітніх та малолітніх. Важливим моментом є те, що кримінальне законодавство України не передбачає застосування екстра територіальної юрисдикції за злочини відповідно до Факультативного протоколу. Своєю чергою ст. 8 КК України містить норму, відповідно до якої іноземці можуть бути притягнуті до відповідальності за скоєння тяжких злочинів та злочинів, передбачених міжнародними договорами України [7].

Крім того, Україні слід привести усі військові кодекси, посібники, стандарти, операційні процедури та інші військові документи і директиви відповідно до положень Факультативного протоколу.

Вплив державних органів на бойовиків на Сході України та на їхні дії щодо залучення дітей до участі у незаконних збройних формуваннях обмежений, а то й просто неможливий. Однак факти залучення дітей до бойових дій на непідконтрольній Уряду України території мають бути обов'язково зафіксовані правоохоронними органами. Після завершення конфлікту мають бути порушені і належним чином розслідувані кримінальні справи за такими фактами, а винні – притягнуті до кримінальної відповідальності.

Висновки

Отже, захист прав дитини в умовах збройного конфлікту – нове нагальне завдання, що постало перед Україною та потребує комплексного підходу до її вирішення. Навіть за найсприятливіших умов розвитку подій на Сході України, коли збройний конфлікт буде зупинений, українське суспільство ще довго відчуватиме на собі всі можливі несприятливі наслідки збройного протистояння. Особливо це стосується найбільш вразливої та незахищеної верстви населення – дітей.

Ефективність правового регулювання відносин у сфері захисту прав дитини в Україні здебільшого залежить від запози-

чення відповідних стандартів у зарубіжних країнах, насамперед європейських. Дотримання норм міжнародного права та удосконалення національного законодавства у сфері захисту прав дітей у збройних конфліктах є, зокрема, запорукою та важливою передумовою інтеграції до європейської спільноти та дотримання загальнолюдських цінностей. Особливо нам слід поспішати у цьому напрямі діяльності, якщо взяти до уваги, що вже у вересні 2018 року Уряд України повинен надати

періодичний звіт про реалізацію Конвенції ООН про права дитини та Факультативного протоколу. Наприклад, у законодавчій сфері слід посилити відповідальність за військові злочини проти дітей; визначити Факультативний протокол нормою прямої дії в межах національної системи з метою його повної імплементації в законодавство України; передбачити в Кримінальному кодексі чітку заборону вербування та залучення дітей до військових конфліктів; спрямувати всі сили на врегулювання постконфліктної ситуації.

Література

1. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года (995_151, 995_152, 995_153, 995_154) и Дополнительные протоколы (995_199, 995_200) к ним. – 2-е изд., испр. – М.: Международный Комитет Красного Креста, 2001. – 344 с. – С. 149-331.
2. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_384
3. Конвенція про права дитини (995_021) // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 205.
4. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі у збройних конфліктах від 01 січня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_795
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (зі змінами) // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
6. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
8. Буров Ю.О. Права дитини в Україні / Ю.О. Буров // Правовий статус особи / [за ред. М.Л. Головки]. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 16.

М.В. Вайнагій
аспірант,
Університет економіки та права «КРОК»,
керівник відділу міжнародного
правового співробітництва
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

Конфлікт як одна з передумов початку переговорного процесу (поняття, класифікація, характерні особливості)

У статті висвітлюється поняття конфлікту та його основні ознаки. Вказуються можливі критерії для здійснення класифікації конфліктів. Виокремлено характерні особливості конфлікту. Також проводиться паралель між конфліктом та переговорами, переговорним процесом.

Ключові слова: конфлікт; ознаки, сторони, класифікація, характерні особливості конфліктів; переговори, переговорний процес, соціальна взаємодія.

М.В. Вайнагий
аспірант,
Университет экономики и права «КРОК»,
руководитель отдела международно-
правового сотрудничества
Высшего специализированного суда Украины
по рассмотрению гражданских и уголовных дел

Конфликт как одно из предусловий начала переговорного процесса (понятие, классификация, характерные особенности)

В статье освещается понятие конфликта и его основные признаки. Указываются возможные критерии для проведения классификации конфликтов. Выделены характерные особенности конфликта. Также проводится параллель между конфликтом и переговорами, переговорным процессом.

Ключевые слова: конфликт; признаки, стороны, классификация, характерные особенности конфликтов; переговоры, переговорный процесс, социальное взаимодействие.

M.V. Vainagii
postgraduate student,
“KROK” University
Head of Division for International and Legal Cooperation
of the High Specialized Court of Ukraine
for Civil and Criminal Cases

Conflict as One of Preconditions to Start Negotiation Process (Notion, Classification, Peculiarities)

This article highlights notion of conflict and its main features. There are indicated possible criteria to classify conflicts. It is singled out peculiarities of a conflict. There is also made a parallel between a conflict and negotiations, negotiation process.

Key words: conflict, features, parties, classification, peculiarities of conflicts, negotiations, negotiation process, social interaction.

Постановка проблеми

Переговори, переговорний процес можуть починатися з метою обміну думками, досвідом чи налагодження контактів, співпраці у тій чи іншій сфері різними ініціаторами в залежності від обставин ситуації. У даній статті автор розглядає конфлікт як одну з передумов початку переговорного процесу. Тобто наявність конфлікту, непорозуміння, різного бачення ситуації є поштовхом для сторін, щоб почати перемовини. Разом з тим планується дослідити та висвітлити поняття конфлікту, ознаки для його класифікацій та характерні особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Поняття конфлікту та переговорів, переговорного процесу як методу врегулювання, вирішення конфлікту були предметом дослідження багатьох учених. Такими дослідженнями займалися як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Теоретичною основою дослідження правового конфлікту слугували праці вчених-юристів, які певною мірою торкалися цих проблем. Мова йде про наукові ідеї, зокрема А. Авер'янова, С. Бобровник, Н. Гришіної, В. Жимірова, Д. Керімова, М. Козюбри, Ю. Оборотова, О. Петришина, А. Полякова, П. Ра-

біновича, М. Цюрупи. Разом з тим дослідження поняття конфлікту та шляхів його розв'язання тривають і набирають нової якості.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Поняття конфлікту та переговорного процесу досить часто досліджується науковцями, теоретиками, практиками. Однак ці поняття можна вивчати під різними кутами, акцентуючи увагу на тих чи інших особливостях, що їх прагнуть дослідити різні автори. У даному випадку основний фокус зосереджений на тому, щоб підкреслити: конфлікт є однією з передумов початку переговорного процесу, і це впливає з проведеного дослідження поняття конфлікту, його класифікації та характерних особливостей. Також висвітлені авторське розуміння та аналіз цих понять.

Формулювання цілей статті

1. Проаналізувати існуючі поняття конфлікту, узагальнити інформацію та доповнити власним баченням;
2. Проаналізувати існуючі критерії класифікації конфліктів, узагальнити інформацію та доповнити власним баченням;
3. Виокремити характерні особливості поняття конфлікту, узагальнити інформацію та доповнити власними баченням.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняття конфлікту та його ознаки

Для початку переговорного процесу є кілька передумов. Однією з них є наявність конфлікту, протиріччя, суперечки, іншими словами – наявність різних підходів до розуміння чи вирішення ситуації. Не випадково до проблем виникнення і ефективного вирішення конфліктів, проведення переговорів і пошуку взаємоприйнятних рішень виявляють неабиякий інтерес дипломати, політики, психологи, соціологи, керівники, педагоги, соціальні працівники – словом, усі ті, хто у практичній діяльності пов'язаний із проблемами взаємодії між людьми.

Поняття конфлікту використовується як у науці, так і повсякденному житті. Кожен із нас інтуїтивно розуміє, що таке конфлікт, однак від цього визначення його змісту не стає легшим.

У повсякденній мові слово «конфлікт» використовується на означення широкого кола явищ – від збройних сутичок і протистояння різних соціальних груп до службових чи подружніх розбіжностей. Конфліктом можна назвати сімейну сварку, військові дії, дискусії в парламенті, зіткнення внутрішніх мотивів, боротьбу між власними бажаннями і почуттям обов'язку, ще чимало іншого.

Богдан Леко та Галина Чуйко визначають конфлікт як зіткнення інтересів, реальних, уявних чи приписуваних іншій стороні, загроза якого є реальною чи може виникнути в майбутньому [4, с. 15].

На думку Е. Шострома, «конфлікт виникає через різницю потреб і цілей різних людей, які вступають у взаємодію. Для того, що уникнути конфліктних ситуацій, потрібно як дві краплі води бути схожими один на одного... конфлікт в людських стосунках неминучий і необхідний» [4, с. 15]. Якщо комусь вдається не допустити зовнішнього прояву конфлікту, це обертається поглибленням внутрішнього конфлікту. Хоча за будь-якого випадку, конфлікт перш за все походить із внутрішнього світу людини.

Л. Козеру належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності та претензії на певний статус, владу та ресурси; боротьби, у якій цілями є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення суперника [4, с. 16].

Конфлікт – це граничне загострення протиріч між учасниками взаємодії, що проявляється в їхньому протиборстві.

Американський соціолог К.-Є. Боулдінг у праці «Конфлікт і захист: загальна теорія» стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати та регулювати його [4, с. 16].

Конфлікт є ситуацією, за якої сторони розуміють несумісність власних позицій і намагаються випередити одна одну в своїх діях. Основою всіх конфліктів є протиріччя [4, с. 15-16].

Практично будь-який конфлікт – це завжди взаємодія соціальних суб'єктів. Однак не всяка взаємодія є конфліктом.

З'ясувавши сутність конфлікту, можна говорити про те, що конфлікт – це явище соціальне, у ньому діють свідомі суб'єкти, що переслідують свої цілі й інтереси. Звідси також виходить, що конфлікт часто набуває тимчасового характеру, оскільки цілі й інтереси мають здатність мінятися, хоч і не завжди.

За С. Ожеговим, конфлікт буквально означає зіткнення протилежних поглядів, серйозну розбіжність, суперечку, спір [9, с. 10].

Конфлікт – це зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, дій, поглядів і цілей окремих осіб, соціальних груп або спільнот, політичних партій чи організацій, держав або їх спілок, різних соціальних (політичних, економічних) систем (соціополітична інтерпретація).

Конфлікт – це найбільш гострий засіб розв'язання значних суперечностей, що виникають у процесі взаємодії, яка полягає у протидії між суб'єктами конфлікту та зазвичай супроводжується негативними емоціями (соціопсихологічна інтерпретація) [9, с. 10-11].

У навчальному посібнику з конфліктології (м. Київ, 2006 рік) М.В. Примуш роз'яснює, що поняття «конфлікт» спочатку трактувалося як «бійка, бій, боротьба» – тобто фізичне протистояння між сторонами. Потім це значення розширилося, включивши в себе «різку розбіжність чи протиставлення інтересів, ідей і т.п.».

Найбільш поширені два підходи до розуміння конфлікту. За одного з них, конфлікт визначається як зіткнення сторін, думок, сил, тобто дуже широко. Інший підхід полягає в розумінні конфлікту як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії.

Конфлікти виникають тільки за соціальної взаємодії.

Сутність конфлікту полягає не стільки у виникненні протиріччя, зіткненні інтересів, скільки у способі розв'язання протиріччя, яке створилося, у протидії суб'єктів соціальної взаємодії.

Таким чином, під конфліктом розуміється і як найбільш гострий спосіб розв'язання важливих протиріч, які виникають у процесі взаємодії, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту і зазвичай супроводжується негативними емоціями, так і, власне, імовірне розв'язання протиріч. Чому імовірне? Тому що сторони не завжди можуть прийти до взаємоприйнятого варіанта його розв'язання, принаймні одразу. Отже, розв'язання конфлікту може входити і до власне визначення поняття конфлікту.

Протидія суб'єктів конфлікту може розгортатися у трьох сферах: спілкуванні, поведінці, діяльності [6, с. 57-59].

Г.І. Луцишин підкреслює, що слово «конфлікт» має такі значення: стан відкритої, часто затяжної боротьби; стан дисгармонії у відносинах між людьми, ідеями або інтересами; зіткнення протилежних поглядів; психологічна боротьба, що виникає як результат одночасного функціонування взаємно протилежних імпульсів, бажань або тенденцій [5, с. 36].

Загальний синонімічний ряд поняття «конфлікт» містить такі категорії, як: суперечка, суперництво, протиборство, бо-

ротьба. Незмінним компонентом значення поняття «конфлікт» є зіткнення протилежних (опозиційних) сторін, позицій, поглядів, найчастіше – двох [5, с. 36].

Протилежність конфлікту – це згода, мир, єдність, інтеграція, співробітництво, згуртованість тощо [9, с. 11].

Т.П. Яхно та І.О. Куревіна у навчальному посібнику «Конфліктологія та теорія переговорів» (м. Київ, 2012 рік) наголошують, що термін конфлікт може трактуватися по-різному. Наприклад, у філософії – це категорія, яка відображає стадію, тобто фазу і форму розвитку категорії «суперечність», коли існуючі в суперечності протилежності перетворюються на крайні протилежності (полярність, антагонізм), досягаючи моменту взаємного відштовхування і повного зняття суперечливості.

У той час як у суспільних науках (соціологія, психологія, історія, політологія) – це процес розвитку і вирішення суперечливості цілей, відносин і дій людей, який пояснюється об'єктивними і суб'єктивними причинами та відбувається у двох взаємозалежних формах – суперечливих психологічних станів і відкритих суперечливих дій сторін на індивідуальному і груповому рівнях.

Узагальнюючи вище наведене, конфлікт можна визначити як граничне загострення суперечностей, при цьому слід наголосити, що таке протиріччя пов'язане з гострими емоційними переживаннями. Переважно він викликаний суперечливими цілями, способами поведінки, установками людей, в умовах їхнього прагнення до досягнення будь-яких цілей. Визначальним у походженні конфліктів є відповідне поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів [8, с. 92].

Т.В. Дуткевич виділяє основні значення слова «конфлікт»:

- стан відкритої боротьби, війна, битва;
- дисгармонія у відносинах людей, зіткнення протилежностей;
- психічна боротьба між взаємовиключними можливостями;
- протиборство героїв у творах художньої літератури, кіно;
- емоційна напруга внаслідок непри-

миренності внутрішніх настанов з вимогами ситуації.

Узагальнює ці семантичні нюанси значення «зіткнення протилежних опозиційних сторін» (найчастіше двох) [2, с. 7].

Проаналізувавши низку визначень терміна «конфлікт», Т.В. Дуткевич приходить до синтезованого визначення конфлікту як різних видів протидій, протистояння осіб і груп з приводу неузгоджених істотно значущих для них цілей, інтересів, цінностей, установок, а також усвідомленої практичної діяльності щодо подолання цих суперечностей [2, с. 12].

Е. Гідденс вказує: «Під конфліктом я розумію реальну боротьбу між діючими людьми чи групами, незалежно від того, які витoki цієї боротьби, її засоби, ресурси, що мобілізовані кожною зі сторін». У цьому визначенні англійський соціолог, як і Геракліт дві з половиною тисячі років тому, ототожнює конфлікт з боротьбою. Разом з тим ігнорується природа реальних конфліктів. Від правильного розуміння природи конфлікту, способів взаємодії складових частин залежить розробка практичних підходів до вирішення конфлікту. Конфлікт – це зіткнення двох або більшої кількості різноспрямованих сил, мотивів, позицій сторін з метою реалізації їхніх корінних інтересів в умовах протидії з боку кожної зі сторін [7, с. 42-43, 45].

Таким чином, поняття конфлікту містить у собі різні форми й способи протистояння, напруження у відносинах, прихованої та явної боротьби. В основі конфлікту – протилежності позицій сторін та суперечності у поглядах, зіткнення різноспрямованих дій. Конфлікт знаходить форму свого прояву у боротьбі та суперництві, конкуренції та розбраті, кризі відносин. Конфлікт має багато форм проявів, тому його можна вивчати із загальнофілософських чи соціологічних позицій, з точки зору політичних чи економічних інтересів, психології чи ділових відносин або різних ділових культур [7, с. 42-43, 45].

Отже, проаналізувавши низку вище наведених визначень поняття «конфлікт», можна виокремити такі характерні озна-

ки конфлікту, або наявність підґрунтя для конфлікту, чи конфліктних ситуацій:

1. зіткнення, протиріччя, протиставлення, суперечка, спір, протистояння, протидія, протистояння, боротьба між сторонами конфлікту;

2. розбіжність, несумісність, різні інтереси, позиції, погляди, ідеї, цінності, потреби, цілі, переконання сторін конфлікту;

3. наявність сторін конфлікту, чий інтереси відрізняються (від двох і більше);

4. існування загрози сторонам конфлікту в теперішньому або майбутньому часі;

5. взаємне бажання сторін конфлікту випередити одна одну в своїх діях, завдати шкоди, удару, знищити іншу сторону;

6. наявність соціальної взаємодії між сторонами конфлікту, чий інтереси відрізняються;

7. дисгармонія відносин між сторонами конфлікту, негативні емоції, переживання, психологічна боротьба, напруга.

Таким чином, за наявності всіх або більшості з цих факторів можна говорити про існування конфлікту або передконфліктних чи конфліктних ситуацій.

Узагальнивши вище наведені поняття, фактори і ознаки, конфлікт можна визначити як стан зіткнення та боротьби різнобічних і несумісних потреб двох або більше сторін, які вбачають для себе загрозу, намагаються випередити одна одну у своїх взаємно негативних діях за наявності негативних емоцій та психологічної напруги.

Класифікація (типи/види) конфліктів

Конфлікти об'єднують значну кількість різноманітних соціально-психологічних явищ, які досить виразно розрізняються між собою. Необхідно враховувати типологію конфліктів, щоб правильно аналізувати та ефективно долати їх.

Типи конфліктів вирізняються за багатьма ознаками.

1. За кількістю суб'єктів-носіїв суперечності: внутрішньоособистісні (інтраперсональні) і міжособистісні (інтерперсональні) або діадичні; конфлікт між особою та групою або локальний; загальні – весь колектив; міжгрупові.

2. За мотивацією учасників: прагматичні, спрямовані на подолання перешкод

спільної діяльності; особисті, які переслідують корисні егоїстичні інтереси.

3. За статусом учасників: горизонтальні; вертикальні знизу; вертикальні зверху.

4. За наявністю насильства (враховуються наступні ознаки): є чи немає насильства; його міра; роль учасників у розгортанні насильства; масштаб поширення насильницького конфлікту в суспільстві.

5. За детермінованістю: закономірні; необхідні; вимушені; невинуваті.

6. За наслідками: конструктивні; деструктивні.

7. За поширеністю: особисті; групові; суспільні.

8. За емоційністю: високо емоційні; низько емоційні.

9. За динамікою, відповідно до її етапів:

1) виникнення: стихійні; заплановані;
2) розвитку: короточасні; тривалі; затяжні;

3) усунення: керовані; погано керовані; некеровані;

4) згасання: спонтанно припиняються; під впливом самих учасників; вирішуються за втручання ззовні.

10. За тактичною корисністю: виправдані; невинуваті.

11. За етичністю форм прояву: соціально прийнятні; соціально неприйнятні [2, с. 42-43].

12. За предметом конфлікту поділяються на: економічні; політичні; національні; етнічні; сімейні; трудові; психологічні; емоційні; моральні.

13. В залежності від зони поширення конфлікту розрізняють локальні, регіональні й глобальні конфлікти.

14. В залежності від «знака» конфлікту розрізняють: конфлікти «плюс-плюс», вирішення яких пов'язане з двома сприятливими (позитивними) альтернативами; конфлікти «мінус-мінус», вирішення яких пов'язане лише з негативними альтернативами; конфлікти «плюс-мінус», які передбачають і позитивний, і негативний варіант вирішення проблеми.

15. В залежності від ступеня реальності конфлікту розрізняють: хибний; потенційний; справжній; конструктивний; ви-

падковий; зміщений; неправильно визначений; емоційний [5, с. 49-50].

Варто пригадати, що найпоширеніші класифікації конфліктів засновані на таких критеріях, як:

1) сторони конфлікту;

2) характер потреб, обмеження яких викликало конфлікт;

3) спрямованість конфлікту;

4) тимчасові параметри конфлікту;

5) результативність конфліктів [4, с. 22].

Одними з істотних ознак конфлікту є характер і особливості сторін, що беруть участь у ньому. Від того, ким представлені конфліктуючі сторони, вирішальним чином залежать характеристики конфлікту. З огляду на це, базова типологія конфліктів виглядає так (див. рисунок).

Характерні особливості конфліктів

Опрацювавши низку підходів до класифікації конфліктів, можна дійти до висновку, що в залежності від критеріїв та ознак, розрізняють різні класифікації конфліктів. Варто зробити акцент на класифікації конфліктів за ознакою масштабності конфлікту, коли сторонами конфлікту стають держави або навіть коаліції держав, тобто міжнародні конфлікти. Такі конфлікти являють собою найвищий рівень масштабності, і, відповідно, потребують найнеординарніших підходів до їхнього розв'язання (особисті дані, психологічна стійкість, фахова підготовка, інформаційна підтримка, міжнародні фактори, ресурси тощо).

Проаналізувавши поняття конфлікту та їхні класифікації, можна прийти до висновку, що наявність конфлікту є однією з передумов для початку переговорного процесу. Адже, саме існування конфлікту свідчить про наявність у сторін розбіжностей, різних позицій, підходів, бачення, а відповідно для їх узгодження необхідно починати переговорний процес між зацікавленими сторонами, які прагнуть досягнути максимальної згоди.

Переговори, переговорний процес являють собою підготовку до завершення конфлікту, адже перебування в стані конфлікту не є комфортним для сторін, воно виснажує їх, надмірно використовуються

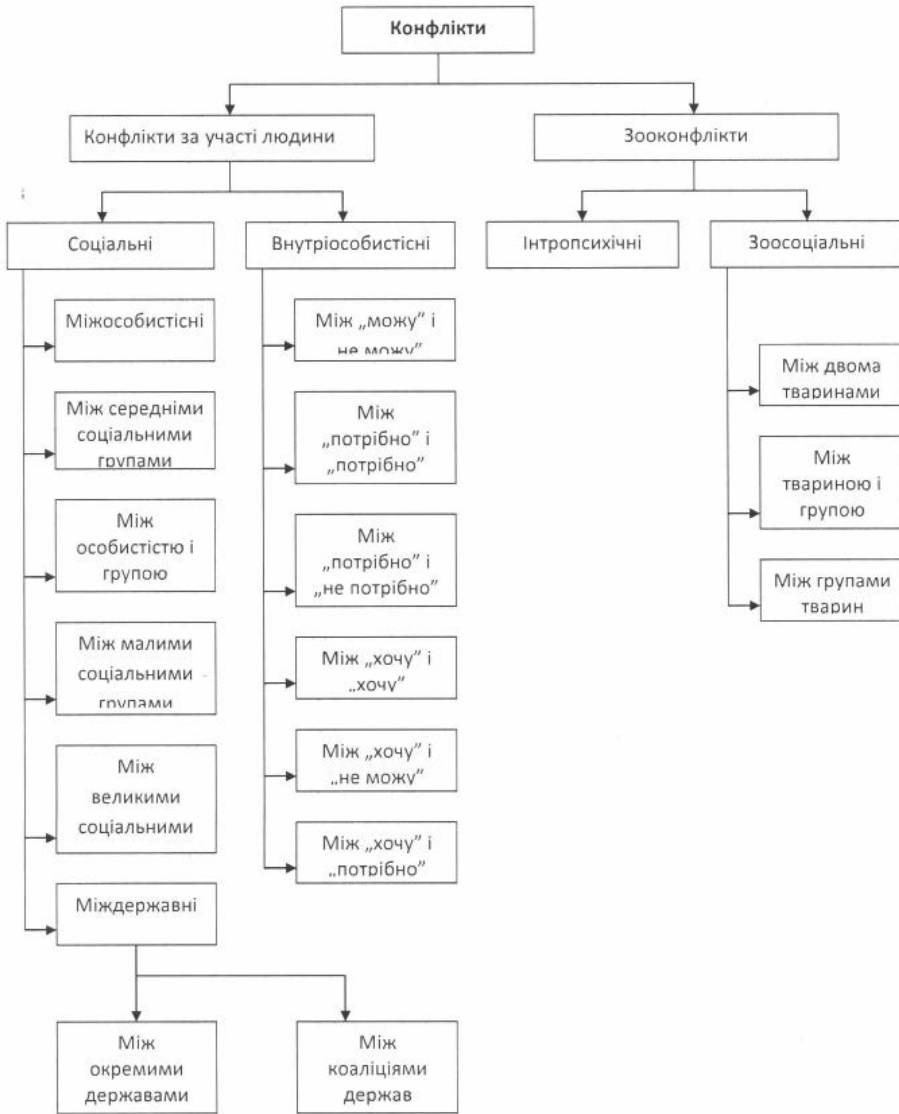

Рисунок [6, с. 92-93]

ресурси, накладається психологічна втома та емоційна напруженість. Особливо актуальним стає процес переговорів тоді, коли потенціал, сили сторін вирівнюються або вони стають однаково виснаженими.

Враховуючи той факт, що конфлікти мають переважно соціальний характер, необхідно чітко розуміти роль людського фактора, як у процесі розвитку конфлікту, так і процесі його вирішення на етапі переговорів.

Поділяючи конфлікти на соціальні і

внутрішньо особистісні, варто також зазначити про необхідність існування гармонії між внутрішньо особистим світом і соціальним, оскільки відбувається взаємний вплив та обмін емоціями.

Висновки

Отже, конфлікт і переговори – це дві логічні послідовності, які характеризуються спільними ознаками та мають низку притаманних їм особливостей. Лише добре занурившись у корінь, першопричини

конфлікту, можна розраховувати на реальний успіх переговорного процесу. І цей успіх у руках тих, хто веде переговори.

Тому наявність сильного бажання, прагнення досягнути ефективного результату може призвести до успішного завершення цього логічного послідовного ряду.

Література

1. Бобровник С.В. Конфлікт і компроміс у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу / С.В. Бобровник // Монографія / Київ, Юридична думка, 2011. – 383 с;
2. Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління / Т.В. Дуткевич // Навч. посібник / Київ, Центр навчальної літератури, 2005. – 456 с;
3. Грішина Н.В. Психологія конфлікту. 2-е видання / Н.В. Грішина // Навч. посібник / Санкт-Петербург, Питер Пресс, 2008. – 533 с.
4. Леко Б., Чуйко Г. Медіація / Б. Леко, Г. Чуйко // Підручник / Чернівці, Книги – ХХІ, 2011. – 462 с;
5. Луцишин Г.І. Конфліктологія та теорія переговорів / Г.І. Луцишин // Навч. посібник / Львів, Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 200 с;
6. Примуш М.В. Конфліктологія / М.В. Примуш // Навч. посібник / Київ, Професіонал, 2006. – 282 с;
7. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів / М.В. Цюрупа // Навч. посібник / Київ, Кондор, 2004. – 172 с;
8. Яхно Т.П., Куревіна І.О. Конфліктологія та теорія переговорів / Т.П. Яхно, І.О. Куревіна // Навч. посібник / Київ, Центр учбової літератури, 2012. – 176 с;
9. Конфліктологія // Підручник / За ред. Л.М. Герасіної та М.І. Панова / Харків, Право, 2002. – 254 с.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 341+327 (477 + 479.24)

Д.І. Ткач
*доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
Університет економіки та права «КРОК»*

Введення візового режиму з Росією, політико-правовий аспект

У статті аналізується політико-правовий аспект введення візового режиму з Росією. Зазначається, що за роки незалежності Україна та Росія створили низку міжнародно-правових документів, які дозволили забезпечити безвізові поїздки громадян обох країн один до одного. Однак анексія АРК, війна на Донбасі суттєво погіршили українсько-російські відносини, що вплинуло і на порядок перетину кордону. Звернено увагу на те, що особливо ця проблема загострилась весною 2016 року. Саме тоді у Верховній Раді України було внесено проект Постанови Верховної Ради «Про звернення до Кабінету Міністрів України щодо припинення дії Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про безвізові поїздки громадян України і Російської Федерації». Розглядаються позитивні та негативні наслідки введення Україною візового режиму для громадян РФ.

Ключові слова: Україна, Росія, візовий режим, політико-правовий аспект введення візового режиму з Росією.

Д.И. Ткач
*доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Введение визового режима с Россией, политико-правовой аспект

В статье анализируется политико-правовой аспект введения визового режима с Россией. Отмечается, что за годы независимости Украина и Россия создали ряд международно-правовых документов, которые позволили обеспечить безвизовых поездках граждан обеих стран друг к

другу. Однак аннексія АРК, війна в Донбасі суттєво ухилили українсько-російські відносини, вплинуло і на порядок перетинання кордону. Звернуто увагу на те, що особливо ця проблема обострилась весною 2016 року. Саме тоді в Верховній Раді України був внесений проект Постанови Верховної Ради «Про звернення до Кабінету Міністрів України про припинення дії Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про безвізові поїздки громадян України і Російської Федерації». Розглядаються позитивні та негативні наслідки впровадження Україною візового режиму для громадян РФ.

Ключові слова: Україна, Росія, візовий режим, політико-правовий аспект впровадження візового режиму з Росією.

D. Tkach

*Professor, Doctor of Political Sciences,
Vice-rector for International Affairs
“KROK” University*

Introduction of the Visa Regime with Russia, Political and Legal Aspect

The article analyzes the political and legal aspect of the introduction of the visa regime with Russia. It is noted that over the years of independence Ukraine and Russia created a number of international legal documents that allowed visa-free travel of citizens of both countries to each other. However, the annexation of the Crimea and war at Donbas region significantly weakened the Ukrainian-Russian relations, that also affected the order of the border crossing. The focus is made on the fact that this problem became especially acute in spring 2016. It was then that Verkhovna Rada of Ukraine introduced the draft of Resolution “Appeal to the Cabinet of Ministers of Ukraine on termination of the Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Russian Federation on visa-free travel of citizens of Ukraine and the Russian Federation”. Positive and negative consequences of Ukraine’s introduction of visa regime for citizens of the Russian Federation are considered.

Key words: Ukraine, Russia, visa regime, political and legal aspect of the introduction of the visa regime with Russia.

Постановка проблеми

Спочатку розглянемо юридичний бік цього питання. 16 січня 1997 року була підписана Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про безвізові поїздки громадян України і Російської Федерації. 30 січня 2015 року КМУ прийняв постанову №23, згідно з якою громадян Російської Федерації було позбавлено можливості в’їжджати, прямувати транзитом, перебувати і пересуватися територією України на підставі внутрішнього паспорта громадянина РФ[1].

Це означало, що російські громадяни повинні відвідувати Україну за закордонним паспортом та відповідним запрошенням від українських юридичних чи фізичних осіб.

Після затримання в Москві україн-

ського журналіста Романа Сущенка в жовтні 2016 року спікер Верховної Ради Андрій Парубій запропонував ввести візовий режим для громадян Росії, а також посилити санкції відносно РФ. У лютому 2016 року дев’ятнадцять депутатів зареєстрували проект Постанови Верховної Ради «Про звернення до Кабінету Міністрів України щодо припинення дії Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про безвізові поїздки громадян України і Російської Федерації» [2].

Але за відсутності консенсусу в парламенті з цього питання воно до сьогоднішнього дня у сесійній залі розглянуто не було. Однак, відповідно до пункту «в» частини другої статті 24 Закону України «Про міжнародні договори України» припинення дії безвізового режиму з РФ зна-

ходитьсь винятково у компетенції Кабінету Міністрів України[3]. Таким чином, Уряд у будь-який момент може прийняти відповідне рішення, але для цього потрібна політична воля та бажання вирішити це питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській науковій літературі практично відсутні дослідження присвячені темі введення візового режиму з Росією. Головним чином у ЗМІ друкуються повідомлення інформаційного характеру. Виняток складають наступні публікації: Введення візового режиму з Росією. наслідки для України [4]; Візи для росіян: безпека чи політика? [5]; Коли чекати візовий режим з РФ і як він буде працювати [6]; Введення візового режиму з Росією безпечніше, ніж заборона «В контакте», – політолог [7].

Невирішені раніше частин загальної проблеми

З вищенаведеного і випливає необхідність у проведенні дослідження політико-правового аспекту введення візового режиму з Росією. Саме з наукових позицій потрібно проаналізувати які позитивні та негативні наслідки для громадян України будуть після прийняття цього важливого рішення.

Формулювання цілей статті

Спробуємо проаналізувати, чому введення візового режиму з Росією є таким складним питанням. Дискусії стосовно того, чи потрібно приймати таке рішення, чи ні, розгорілися не тільки серед парламентарів, а й в усьому українському суспільстві – адже поряд з політичним фактором існує низка інших, насамперед гуманітарного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження

Спочатку розглянемо аргументи «За».

Перше. Введення візового режиму з Росією є ключовим елементом у забезпеченні національної безпеки і захисту національних інтересів та територіальної цілісності

України. До цього країну спонукають: військова окупація та анексія Криму, участь російських найманців і військовослужбовців у військовому протистоянні в Донецькій та Луганській областях.

Друге. На думку української влади, це ще один привід показати, що з Росією у нас все-таки «йде війна», при цьому саму війну Росії не оголошувати, справжню війну на сході України за повернення Донецька і Луганська не починати, Липецьку фабрику не закривати, бізнес-схеми з торгівлі вугіллям (у якій беруть активну участь і росіяни, і представники української влади, і сепаратисти) не перекривати. Тобто візовий режим – дуже зручний і безпечний для влади спосіб показати суспільству свою «боротьбу з державою-агресором».

Третє. Викликати відповідну реакцію Росії у вигляді введення візового режиму для українців. Це також лягає в концепцію української влади щодо мінімізації контактів українців з росіянами і Росією. А з урахуванням того, що між Україною та ЄС діє безвізовий режим, введення віз для поїздок до Росії стане вдалим приводом поміркувати про остаточний «цивілізаційний вибір», який зробила Україна.

Четверте. Введення візового режиму з РФ називають послідовним кроком після закриття низки російських сайтів та деяких соціальних мереж. Це рішення було неоднозначно прийнято в Україні, а Росія досить бурхливо виявила ставлення до того, що Москва позбавилася ще однієї можливості впливати на свідомість українських громадян. Тому введення візового режиму з РФ є наступною ланкою стратегічної боротьби з російською інформаційною агресією.

П'яте. Є і така думка, що РФ не буде вводити дзеркально візовий режим з Україною, а навпаки спрощуватиме процедуру отримання українцями російського громадянства, надаватиме різні преференції. Цим Кремль показуватиме, що «захищає» інтереси російськомовного населення тоді, коли Україна вводить обмежувальні заборонні заходи[8].

«Проти»

Перше. Москва у відповідь також може запровадити візи для українців, що стане величезною проблемою для мільйонів наших заробітчан, які працюють у РФ. Це одразу ж вдарить по авторитету української влади серед жителів Сходу і Півдня України, і насамперед Президента П.Порошенка, де й так рейтинги Президента і провладних сил досить низькі.

Друге. Забезпечити технічне впровадження візового режиму з Україною надзвичайно складно. Щорічно українсько-російський кордон перетинають щонайменше мільйон громадян РФ[9]. Більше мільйона російських громадян їздять в Україну, і щоб всім їм надати візу, потрібні технічні можливості. На сьогоднішній день в Росії консульські послуги надає українське посольство у Москві та чотири генеральних консульства, які розташовані по всій країні. Звичайно, такими силами забезпечити безперешкодне надання віз неможливо. А потрібно врахувати, що більшість росіян, які їдуть в Україну, мають тут родичів або власність, або могили рідних та близьких.

Третє. Твердження прихильників введення візового режиму з Росією про те, що це стане перепорою для проникнення російської агентури на територію України та зменшить кількість бойовиків, які з Росії прямують на окуповані території Донбасу, не відповідає дійсності. Наявність в Україні 400 кілометрів неконтрольованого кордону з РФ надає останній необмежені можливості для вищезазначених дій.

Четверте. Слід очікувати, що у відповідь Росія також введе візовий режим для українців. Адже, як інформують ЗМІ, у Росії працює до 40 % усіх трудових мігрантів з України, причому кожен п'ятий – без будь-яких правових підстав. Про це, зокрема, пише Ю. Самаєва. Разом з тим, вона звертає увагу на те, що конфлікт на сході позначився на лояльності українців до агресивного сусіда. З 2014 р. кількість наших співгромадян, які відвідують РФ, скорочується. 2013-го року понад 6 млн. українців відвідали РФ, 2015-го – уже трохи більше 4 млн.[10].

Але чотири мільйони українських заробітчан – це величезна кількість. На сьогоднішній день вони можуть отримати візову підтримку у консульському відділі посольства РФ в Києві і чотирьох генеральних консульствах, розташованих у регіонах України. Для того щоб забезпечити видачу віз, потрібно відкрити генконсульства у кожному обласному центрі, і якщо вони будуть приймати по сто чоловік п'ять разів на тиждень, то за рік 250 тисяч українських громадян отримають дозвіл на відвідання Росії. Не кажучи про те, що половина дипломатів російських консульств будуть співробітниками російської розвідки.

Окрім цього, потрібно врахувати, що у 2015 році, за даними НБУ, з Росії до нас перевели 1,2 млрд. доларів. А це - найважливіший показник кількості трудових мігрантів та їх ролі в підтримці української економіки.

П'яте. На думку представника Президента у Верховній Раді Ірини Луценко, витрати на можливе введення візового режиму між Україною та Росією можуть досягти двох мільярдів гривень, і це тільки попередні розрахунки[11].

Шосте. Введення візового режиму з Росією значно ускладнить життя кримчанам, яких Росія змусила отримати російські паспорти. Їм у цьому випадку потрібно буде отримувати візи, для того щоб відвідати Україну, і навпаки українські громадяни, які мають у Криму родичів, майно, могили рідних та близьких, вимушені будуть стояти у чергах до російських консульських установ, щоб отримати візи.

Сьоме. Експерти зазначають, що введення візового режиму з РФ не є більш пріоритетним питанням порівняно з іншими, тому що все-таки це більше вдарить по звичайних громадянах і, відповідно, створить для них певні проблеми. У той же час, потрібно піднімати питання співпраці з Росією не пересічних громадян, а насамперед політиків, великих бізнесменів тощо. Ні для кого не секрет, що у нас досі діють дипломатичні відносини, вони не розірвані. Далі - ми якимось чином не припиняємо повністю економічне співробітництво з Росією, ціла низка російських

установ, фірм продовжують свою роботу на території України. Таким чином, велика кількість російського капіталу присутня в українській економіці, при цьому гроші, які тут заробляються, вивозяться в Росію і роблять країну-агресора сильнішою.

Також є величезний вплив російського капіталу на українські медіа, зокрема на частину провідних телеканалів. Значний вплив російських грошей на українську політику, тобто це фінансування окремих політичних сил росіянами напряду чи опосередковано через гранти, чи через себто благодійні пожертви.

Тут слід згадати російські банки, яких у нас більше, ніж достатньо. І таких прикладів можна наводити безліч¹²].

Восьме. Введенням віз для українців з боку РФ боляче вдарить по жителям невизнаних «ДНР» і «ЛНР». Більшість із них мають українські паспорти, а вільне пересування через кордон з Росією є для них важливим фактором виживання. У разі введення візового режиму Росії доведеться відкривати консульства на окупованих територіях, що призведе до дипломатичного скандалу^[13].

Мінські домовленості

Серед інших ризиків після введення візового режиму ще називають: максимальне ускладнення Росією процедури отримання віз для українців, соціальне напруження серед жителів прикордонних територій через неможливість поїздок до РФ, активізація російської пропаганди, безрезультативність у плані безпеки (наявність неконтрольованих ділянок кордону), великі грошові витрати (необхідно буде збільшити штати дипломатичних та консульських представництв, збільшити фінансування та матеріально-технічне забезпечення для опрацювання значної кількості візових клопотань громадян РФ^[14].

Як вже було сказано вище, в 2015 році відбулися суттєві зміни щодо умов перетину кордону України росіянами. Щоб кожен громадянин РФ міг абсолютно безперешкодно відвідати Україну, для цього необхідна наявність закордонного паспорта, а також вагомі підстави. До них можна віднести:

- смерть близького родича;
- запрошення від людини або певної компанії;
- посвідчення про тимчасове проживання в Україні;
- запрошення від організацій, що виконують державну функцію;
- транзит.

Зазначимо, що Росія у відповідь не змінила умови перетину свого кордону українцями, що дає надію на те, що у разі введення візового режиму з РФ остання не запровадить аналогічні заходи для громадян України.

Цікавими є результати соціологічного опитування на тему введення Україною візового режиму з РФ, проведене у вересні 2016 р. Центром Разумкова. Проти запровадження віз росіянам виступає 52,1 % українців. При цьому кількість тих, хто підтримує запровадження віз для громадян РФ, у порівнянні з березнем 2015 р., зменшилася з 46,7 % до 29 %. Найбільше ідею запровадження візового режиму з Росією підтримують жителі заходу і не підтримують більшість жителів сходу та півдня України. У центральних регіонах країни прибічників запровадження віз для росіян більше, але і тут вони в меншості^[15].

Ми спробували зважити всі «за» та «проти» запровадження Україною віз для громадян РФ, проблема ця не проста і тут, на наш погляд, не потрібно поспішати. Треба прорахувати всі можливі наслідки цього рішення української влади, порадитися з українським загалом, а вже потім зробити відповідні кроки у цій царині.

Тепер щодо політичної складової введення візового режиму з Росією. Тут є суттєві розбіжності у Верховній Раді, як у самій коаліції, так і серед опозиційних груп. Потрібно зазначити, що Голова Верховної Ради А. Парубій є палким прихильником прийняття цієї Постанови. За його словами, відповідну Постанову Верховної Ради ще навесні цього року схвалив профільний комітет парламенту.

Щодо різних парламентських фракцій та груп, то тут ситуація виглядає таким чином. 12 квітня цього року голова парламентської фракції «Народний фронт»

Максим Бурбак закликав Раду внести до порядку денного законопроект щодо запровадження віз для росіян. Головним аргументом депутата-фронтовика було те, що після того, як Україна отримала безвізовий режим у країни ЄС, потрібно ввести візовий режим для громадян Російської Федерації, щоб убезпечити Європу від навали російських шпигунів.

Однак 22 травня ц.р. стало відомо, зі слів заступника голови фракції Олексія Гончаренка, що більшість членів Блоку Петра Порошенка в парламенті не підтримали цю ініціативу.

Народний депутат від «Батьківщини» І. Луценко наголосив, що через затримання журналіста Р. Суценка потрібно не тільки запровадити візовий режим, а й розірвати дипломатичні відносини з Росією. На його переконання, варто повернутися до зареєстрованого у Верховній Раді проекту про розрив дипломатичних відносин з Росією. Це було б адекватним кроком у відповідь на недружню позицію Росії. «Візовий режим має глибоко вторинне значення з точки зору дипломатичних відносин у відповідь на певні дії або бездіяльність російської влади», – повідомив І. Луценко.

У фракції «Самопоміч» також заявили, що підтримують ідею запровадження візового режиму з Росією, але вважають це маленькою частиною дій, які повинна зробити Україна. Про це заявила представник фракції О. Сироїд. «Введення візового режиму з РФ буде вигідним для України, тому що ми повинні захистити свою безпеку і своїх громадян. «Самопоміч» вважає, що введення візового режиму лише маленька частина кроку, який треба зробити Україні. Нам треба визнати Росію окупантом, а не просто вводити візовий режим».

Щодо МЗС України, то відомство підтримує запровадження візового режиму з Росією і технічно готове реалізовувати це рішення, якщо воно буде ухвалене Радою. Так, речниця вітчизняного дипломатичного відомства Мар'яна Беца, повідомила, що Міністерство підтримує введення віз з Російською Федерацією, оскільки це країна-агресор, з якою потрібно посилю-

вати контроль на кордоні. Вона наголосила, що до цього питання потрібно підходити виважено і виходити з нашої стратегії та розуміти такі фактори:

- Перше – це та кількість громадян України (3-4 мільйони), які перебувають у Росії. Треба розуміти, як це може зачепити їхні права та інтереси, як це ускладнить їхнє життя. Про це теж не треба забувати, це громадяни України. Ми також ними опікуємося;

- Друге – це питання Криму. Якщо Росія вводить дзеркальні заходи, тобто вводить візовий режим, як буде відбуватися в'їзд на територію Криму, який є суверенною територією України, тимчасово окупованою Росією, і виїзд з території Криму. Ми не можемо в'їжджати з візами на власну територію, якщо Росія запровадить візовий режим. Це потребує дуже зваженого підходу для того, як вирішити цю проблему;

- Третє питання – це питання неконтрольованої ділянки кордону, яка є між Росією та Україною, якою Російська Федерація постачає і найманців, і зброю, і техніку на окупований Донбас.

У випадку якщо буде ухвалено політичне рішення про запровадження візового режиму з Росією Верховною Радою, то МЗС буде готово технічно і технологічно до введення такого режиму.

Також МЗС виступає за більш жорсткі заходи перетину кордону з Росією, ніж просто введення візового режиму, а саме введення в'їзду і виїзду за біометричними паспортами для росіян, плюс візовий режим, плюс реєстрація або в органах Міграційної служби, або через відповідні Інтернет-служби[16].

У той же час Міністр юстиції України Павло Петренко у свою чергу заявив, що юридичний механізм запровадження візового режиму з Росією готовий абсолютно.

1 червня цього року секретар Ради національної безпеки та оборони Олександр Турчинов висловився також за введення візового режиму з РФ.

На його думку, це питання не просто назріло, а перезріло, воно потребує якнайшвидшої реалізації. За словами секретаря

РНБО, на сході України необхідно вбудовувати кордон, «який захистить цивілізацію від агресії Російської Федерації, від проникнення гібридних провокаційних технологій РФ на Захід».

Висновки

Таким чином, підбиваючи підсумок аналізу політико-правового аспекту вве-

діння візового режиму з Росією, можна стверджувати, що ця зовнішньополітична проблема є складною та неоднозначною. Тому найближчим часом очікувати її вирішення не варто. Однак у разі загострення українсько-російських стосунків ця тема знову стане актуальною як для Верховної Ради України, так і для українського політикуму.

Література

1. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/23-2015-%D0%BF>– Назва з екрану.
2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58085– Назва з екрану.
3. ЗАКОН УКРАЇНИ Про міжнародні договори України (*Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 50, ст.540*)
4. Введення візового режиму з Росією. наслідки для України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/vvedenie-vizovogo-rezhima-rossiye-posledstviya-1475747530.html> – Назва з екрану.
5. Візи для росіян: безпека чи політика? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-40003069> – Назва з екрану.
6. Коли чекати візовий режим з РФ і як він буде працювати. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ukr.media/politics/306742/> – Назва з екрану.
7. Введення візового режиму з Росією безпечніше, ніж заборона «Вконтакте», – політолог. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.anews.com.ua/p/69291966-vvedennya-vizovoho-rezhimu-z-rosiyeu-bezpechnishe-nizh-zaborona-vkontakte-politolog/>– Назва з екрану.
8. Візовий режим з Росією: боротьба з агресором чи символічний крок? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukr.net/news/politika.html>– Назва з екрану.
9. Візовий режим з Росією: боротьба з агресором чи символічний крок? [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://24tv.ua/vizoviy_rezhim_z_rosiyeu_2017_naslidki_v_ukrayini_n820875– Назва з екрану.
10. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://style.rbc.ua/ukr/zhizn/v-golove-ukladyvaetsya-stalo-izvestno-skolko-1475935554.html>– Назва з екрану.
11. На візовий режим з Росією знадобиться до 2 млрд.грн. – Луценко [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/14766392-na_v_zoviy_rezhim_z_ros_yu_znadobitsya_do_2_mlrld_grn_lutsenko.htm– Назва з екрану.
12. В. Кудрик. Популізм чи війна: чому Клімкін згадав про візи для росіян МЗС України працює над форматом візового режиму з Росією [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2016-12-22/populizm-ili-voyna-pochemu-klimkin-vspomnil-o-vizah-dlya-rossiyan/9070>– Назва з екрану.
13. Від візового режиму з РФ найбільше постраждають заробітчани [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ukranews.com/ua/news/452595-vid-vizovogo-rezhimu-z-rf-naybilshe-postrazhdayut-zarobitchany>– Назва з екрану.
14. Потіха А. Імовірність запровадження візового режиму з Росією [Електронний ресурс] / А. Потіха // Україна: події, факти, коментарі. – 2016. – № 20. – С. 32–38. – Режим доступу: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr20.pdf>. – Назва з екрану.
15. Чи скасує Київ безвізовий режим з Росією [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/чи-скасує-київ-безвізовий-режим-з-росією/a-35954552>– Назва з екрану.
16. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.5.ua/polityka/try-problemni-pytannia-u-mzs-utochnily-pozytisiiu-shchodo-vizovoho-rezhimu-z-rf-149008.html>. – Назва з екрану.

УДК: 342.72/.73

С.І. Бояркіна
*здобувач ступеня вищої освіти «Магістр»,
Університет економіки та права «КРОК»*
*Науковий керівник: Корольова В.В., к.ю.н., доцент,
Університет економіки та права «КРОК»*

Перспективи розвитку українського законодавства у сфері забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я

У статті досліджено перспективи розвитку українського законодавства у сфері забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я. Автор статті окремо виділила проблеми існуючої системи охорони здоров'я та наголосила на необхідності прийняття спеціального законодавчого акту, який би регулював права та обов'язки як пацієнтів, так і працівників сфери охорони здоров'я.

Ключові слова: охорона здоров'я, медична реформа, система охорони здоров'я, право на охорону здоров'я.

С.И. Бояркина
*соискатель степени высшего образования «Магистр»,
Университет экономики и права «КРОК»*
*Научный руководитель: Королева В.В., к.ю.н., доцент,
Университет экономики и права «КРОК»*

Перспективы развития украинского законодательства в сфере обеспечения и реализации права на охрану здоровья

В статье исследованы перспективы развития украинского законодательства в сфере обеспечения и реализации права на охрану здоровья. Автор статьи отдельно выделила проблемы существующей системы здравоохранения и подчеркнула необходимость принятия специального законодательного акта, который регулировал бы права и обязанности как пациентов, так и работников сферы здравоохранения.

Ключевые слова: здравоохранение, медицинская реформа, система здравоохранения, право на охрану здоровья.

S.I. Boiarkina
Graduate Student,
“KROK” University

Dissertation advisor: V. Koroleva, PhD in Law, Docent,
“KROK” University

Prospects for the Development of Ukrainian Legislation in the Field of Protection and Realization of the Right to Health Care

The article examines the prospects of the development of Ukrainian legislation in the field of protection and realization of the right to health care. The author of the article separately highlighted the problems of the existing system of health care and stressed the necessity to create a normative legal act that would regulate the rights and responsibilities of both patients and healthcare workers.

Keywords: health care, medical reform, health care system, right to health care.

Постановка проблеми

Стратегічна дорадча група з питань реформування системи охорони здоров'я розробила в 2015 році Національну стратегію реформування системи охорони здоров'я в Україні. Стратегія, яку протягом 2014–2015 років розробляли провідні міжнародні та українські експерти, мала на меті докорінно змінити пострадянську систему охорони здоров'я на сучасну, яка зможе забезпечити якісну медицину для пацієнтів нашої держави. В Стратегії були виділені основні проблемні моменти системи охорони здоров'я, визначені головні точки зростання і наведене стратегічне бачення вирішення основних проблем відповідно до фінансових можливостей у перспективі до 2020 року.

Незважаючи на те, що Стратегія не була офіційно прийнята, більшість її норм знаходять своє відображення в медичній реформі, яка здійснюється в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В основу написання статті покладено аналіз норм національного законодавства, а також результати наукових пошуків таких учених, як О.В. Любінець, І.Я. Сенюта, Н.Б. Болотіна, Р.А. Майданик, Г.В. Стеценко.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У період реформування системи охорони здоров'я актуальним є вивчення проблем системи охорони здоров'я в Україні, шляхів їх вирішення та перспектив розвитку українського законодавства у сфері забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я. Важливим є вдосконалення чинного законодавства у медичній сфері, прийняття нормативно-правового акту, який регулював би права та обов'язки як пацієнтів, так і працівників у сфері охорони здоров'я. Тому автор статті запропонувала заходи щодо вдосконалення законодавства у сфері охорони здоров'я.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження перспектив розвитку українського законодавства у сфері забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання законодавчого забезпечення охорони здоров'я та охорони здоров'я громадян в Україні розглядаються державою в якості найважливіших пріоритетів, що зумовлює подальший характер управлінських рішень, які приймаються органами державної влади у формі законів та інших

нормативно-правових актів. При цьому стратегічними правовими орієнтирами для вдосконалення законодавства у сфері охорони здоров'я є положення ст. 49 Конституції України, згідно з якою кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [1]. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм та ст. 3 Конституції України, яка закріплює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. При цьому права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Сучасне українське законодавство про охорону здоров'я, орієнтуючись на норми та принципи міжнародного права, закріплює в нормативно-правових актах вироблену державою політику в сфері охорони здоров'я громадян, забезпечуючи тим самим її легальність та гарантії реалізації. Правове регулювання законодавчого забезпечення охорони здоров'я та охорони здоров'я громадян в Україні представлено декількома рівнями: Конституція України і акти міжнародного права, що визначають стандарти в галузі забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу; закони України, що регулюють різні види відносин у сфері охорони здоров'я, в тому числі з питань організації та забезпечення охорони здоров'я і медичної допомоги; підзаконні нормативно-правові акти.

Органи державної влади України, використовуючи існуючу практику міжнародного регулювання, а також накопичений досвід створення законодавства, яке регулює відносини з охорони здоров'я громадян, формують загальну стратегію механізмів державного управління у сфері охорони здоров'я і визначають оптимальні напрями для їх законодавчого регулювання. Системності даному процесу надають концептуальні правові акти – стратегії, концепції та програми соціально-економічного розвитку України.

Стратегічна дорадча група з питань реформування системи охорони здоров'я розробила в 2015 році Національну стратегію реформування системи охорони здоров'я в Україні. Стратегія, яку протягом 2014-2015 років розробляли провідні міжнародні та українські експерти, мала на меті докорінну зміну пострадянської системи охорони здоров'я на сучасну, яка зможе забезпечити якісну медицину для пацієнтів нашої держави. Ініціаторами створення такої групи та розробки стратегії, яка була б узятя за основу українською владою, виступили Уряд України, Міжнародний фонд «Відродження» та Благодійний фонд «Пацієнти України». У Стратегії були виділені основні проблемні моменти системи охорони здоров'я, визначені головні точки зростання і наведене стратегічне бачення вирішення основних проблем відповідно до фінансових можливостей, у перспективі до 2020 року [2].

Розробка Стратегії здійснювалася відповідно до Конституції України, законів і інших нормативно-правових актів України, загальнозовизнаних принципів та норм міжнародного права, в галузі охорони здоров'я та з урахуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду. На думку розробників, з метою забезпечення сталого соціально-економічного розвитку України, одним із пріоритетів державної політики має бути збереження і зміцнення здоров'я населення на основі формування здорового способу життя та підвищення доступності і якості медичної допомоги [3, с. 23]. Аналіз стану охорони здоров'я в Україні, а також основні цілі, завдання та способи його вдосконалення, запропоновані в Стратегії, визначили основні системоутворюючі чинники ефективного функціонування системи охорони здоров'я. До них, крім іншого, увійшло вдосконалення організаційної системи, що дає можливість забезпечити надання якісної медичної допомоги всім громадянам України, а також розвиток інфраструктури та ресурсного забезпечення системи охорони здоров'я [3, с. 25]. Зазначимо, що незважаючи на те, що Стратегія не була офіційно прийнята, більшість її норм знаходять своє

відображення в медичній реформі, яка здійснюється в Україні.

Щодо ресурсного забезпечення охорони здоров'я варто наголосити, що існуючий рівень фінансування охорони здоров'я не задовольняє потреб галузі. При цьому в Україні частка витрат на охорону здоров'я у ВВП (трохи більше 2,8%, 2017 рік) є найнижчою не лише для країн Західної Європи, а й Центральної та Східної Європи. Фахівці вказують, що раніше планувалося збільшити витрати на охорону здоров'я до 2020 року до 3,9% ВВП, що істотно нижче рівня, рекомендованого Всесвітньою організацією охорони здоров'я (5-6% ВВП), але Кабінет Міністрів України у зв'язку з політичною та фінансовою нестабільністю в країні змушений відійти від принципу поступового збільшення видатків на охорону здоров'я.

Незважаючи на безперечну актуальність питань фінансового забезпечення охорони здоров'я, більшість фахівців визнають, що проблеми вітчизняної системи охорони здоров'я не можуть бути вирішені тільки за рахунок збільшення фінансування з бюджету. По-перше, необхідні серйозні зміни у сфері законодавчого регулювання охорони здоров'я, без цього, на думку аналітиків, будь-які вкладені кошти будуть витрачені неефективно. З огляду на цю точку зору, необхідно не тільки видавати нові законодавчі акти у сфері охорони здоров'я, а й удосконалювати чинне законодавство, і ці завдання повинно виконувати поетапно.

З метою створення громадянам України умов для реалізації права на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування пропонувалося і пропонується розробити та прийняти низку законів: «Про обов'язкове медичне страхування»; «Про захист прав пацієнта»; «Про обов'язкове страхування професійної відповідальності медичних працівників»; «Про регулювання приватної медичної діяльності»; внесення суттєвих змін до Закону України «Про лікарські засоби», а також розробити і впровадити Медичний кодекс України як один із інструментів реалізації державної політики охорони здоров'я. [4,

5, 6]. Загалом же проблеми системи охорони здоров'я в Україні пов'язані з низькою якістю медичної допомоги та лікарських засобів, нерівними можливостями для різних соціальних груп щодо отримання кваліфікованої медичної допомоги, незадовільним станом профілактики захворюваності та формування здорового способу життя, із забезпеченням прав пацієнтів та лікарів, неефективністю фінансування сфери охорони здоров'я, низьким рівнем заробітної плати медичних працівників і т.п.

Результати моніторингу правозастосовної практики у сфері охорони здоров'я дають можливість виявити актуальні проблеми правового регулювання охорони здоров'я населення та запропонувати заходи щодо його вдосконалення на державному рівні.

Згідно з позицією Харківської міської ради основними недоліками у сфері охорони здоров'я є наявність застарілих законодавчих норм, а також відсутність спеціальних законів щодо забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я.

Чернігівська міська рада визначає такі основні недоліки у сфері охорони здоров'я:

- відсутність чітко позначених цілей;
- постійний перегляд стратегій реформування галузі, неповну концептуальну розробку та обґрунтованість фундаментального блоку – актів, що визначають правові основи діяльності національної системи охорони здоров'я.

На думку більшості законодавців, які надали пропозиції Верховній Раді України, основні перспективи розвитку вітчизняного законодавства у сфері охорони здоров'я повинні спрямовуватися на подальше системне вдосконалення законодавства в цій галузі. Першою чергою, на розробку та модернізацію базових нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини з питань організації та забезпечення охорони здоров'я, з метою подальшого забезпечення і реалізації конституційних прав громадян на охорону здоров'я і медичну допомогу.

Ми вважаємо, що основним пріорите-

том антикризових і модернізаційних процесів повинна стати підтримка соціальної стабільності та забезпечення повноцінного соціального захисту населення. В межах розвитку людського капіталу з метою підвищення доступності та якості медичної допомоги необхідно реалізувати заходи щодо вдосконалення законодавства у сфері охорони здоров'я, в тому числі:

- створити механізми для підвищення прозорості та фінансово-господарської самостійності закладів охорони здоров'я в умовах зміни законодавства про організаційно-правові форми закладів охорони здоров'я;

- сформувати базу для переходу на переважно одноканальне фінансування витрат на медичну допомогу через систему органів медичного страхування, включаючи єдині правила нарахування та сплати страхових внесків на обов'язкове медичне страхування непрацюючого населення;

- удосконалити державне регулювання цін на необхідні й найважливіші лікарські засоби з метою підвищення їх доступності для населення.

На нашу думку, одним із важливих напрямів реформування законодавства у сфері охорони здоров'я, з огляду на забезпечення та розвиток процесів реалізації конституційного права на охорону здоров'я й медичну допомогу в Україні, є необхідність розробки та прийняття Закону «Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності медичних організацій перед пацієнтами». Страхування професійної відповідальності медичних працівників вкрай необхідне для побудови цивілізованих правовідносин. Європейські країни ще з середини 1980-х років почали впроваджувати страхування професійної відповідальності медичних працівників. Так, у Фінляндії діє концепція відповідальності без вини, а в Англії держава власним коштом страхує медичних працівників, які працюють у державному секторі.

Запровадження страхування професійної відповідальності медичних організацій в Україні сприятиме зміцненню почуття захищеності кожного громадянина, в тому числі лікаря та пацієнта.

За оцінками незалежних експертів, щорічно смерть пацієнтів у результаті помилкових дій медичних працівників в Україні настає у 20-25 тис. випадків. Зауважимо, що офіційна статистика лікарських помилок у нас майже закрыта, лише окремі випадки стають відомими громадськості. Вітчизняна судова практика з цієї категорії справ не оприлюднюється. Співвідношення їхньої кількості до чисельності населення нашої країни перевищує показники інших країн. Наприклад, у США 98 тис. випадків на 282,4 млн чол., 1999 р.; у Німеччині – 25 тис. випадків на 82, 4 млн чол., 2005 р.; у Нідерландах – до 6 тис. випадків на 16,2 млн чол., 2003 р.

З метою забезпечення механізмів захисту права на охорону здоров'я і медичну допомогу при відшкодуванні шкоди, заподіяної життю або здоров'ю пацієнта під час отримання медичної допомоги в медичних установах Законом «Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності медичних організацій перед пацієнтами» повинні визначатися правові, економічні та організаційні основи обов'язкового страхування цивільної відповідальності медичних організацій перед пацієнтами.

Основними принципами обов'язкового страхування повинні бути: гарантія відшкодування шкоди, заподіяної життю або здоров'ю потерпілих; загальність та обов'язковість страхування цивільної відповідальності медичними організаціями; неприпустимість здійснення медичної діяльності на території України особами, які не виконали зобов'язання зі страхування своєї цивільної відповідальності; економічна зацікавленість медичних організацій у підвищенні якості та безпеки медичних послуг. Необхідно передбачити обов'язкове страхування ризику цивільної відповідальності медичних установ, яка може виникнути внаслідок нанесення шкоди життю або здоров'ю пацієнтів у результаті дефекту надання медичної допомоги, в разі смерті пацієнта або погіршення його здоров'я. Необхідно ввести у правовий обіг поняття «дефект надання медичної допомоги» і встановити види допущених медичною установою пору-

шень якості або безпеки наданої медичної послуги, інших недоліків, незалежно від провини такої медичної установи та її працівників.

Визначаючи перспективи розвитку українського законодавства у сфері забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я слід зазначити, що викликає особливе занепокоєння відсутність правових актів, присвячених питанням правового статусу медичних і фармацевтичних працівників.

На сьогодні ці питання врегульовані в Основах законодавства України про охорону здоров'я [7, ст.ст. 77, 78], частково окремі аспекти регламентовані у спеціальних законах (Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» [8, ст.ст. 11, 20], Закон України «Про психіатричну допомогу» [9, ст. 27] тощо) і в підзаконних актах, що є неприпустимим. Перманентні економічні проблеми, політичні трансформації, настрій деморалізації, що панують у суспільстві, не змогли не позначитися на охороні здоров'я, у тому числі і на медичних працівниках. Як підкреслює Л. Пиріг, «...наші медики піддаються зневірі, їх охоплює байдужість, розчарування, знеохочення. Виникає небезпека втрати почуття професійного обов'язку... Частина наших колег, на жаль, деморалізується, скочується до корумпованості».

Численними є випадки порушення прав медичних і фармацевтичних працівників, що можна проілюструвати конкретними прикладами з реального життя. В одному з райцентрів Київщини у пологовому будинку під загрозою інфікування ВІЛ опинилися медичні працівники, які приймали пологи у пацієнтки, яка приховала, що вона є носієм вірусу імунодефіциту людини. За даними Державної установи «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України», ситуація з ВІЛ-інфекцією залишається загрозливою. Загалом від початку епідемії (з 1987 р.) і до листопада 2017 р. зареєстровано 313634 ВІЛ-інфікованих [10, с. 11]. Ще

один наочний приклад – це випадок, що стався у реанімаційному відділі Менської центральної районної лікарні з медичною сестрою, яка, доглядаючи за пацієнтом, отримала удар в обличчя ногою хворого, внаслідок чого стався перелом вилиці та виникла загроза втрати ока [11, с. 3].

Усі ці випадки та багато інших, що трапляються на практиці, свідчать про гостру необхідність у прийнятті закону, який закріпив би права, обов'язки, вимоги до медичних і фармацевтичних працівників, їхню відповідальність тощо. Такий закон може стати добрим підґрунтям, з одного боку, для пацієнтів, під час реалізації ними свого конституційного права на охорону здоров'я, а з іншого – для самих медиків і фармацевтів, які отримають гідну опору і гарантію під час виконання своїх обов'язків, з вимогою здійснювати їх на належному рівні з дотриманням усіх стандартів у сфері охорони здоров'я.

З огляду на вище вказане, повинен бути прийнятий закон, що регулюватиме правовий статус та гарантії діяльності медичних і фармацевтичних працівників.

Серед шляхів удосконалення і подолання проблемних ситуацій у сфері забезпечення і реалізації права на охорону здоров'я пропонуємо такі основоположні заходи:

– визначити ключові принципи законодавчої діяльності у сфері охорони здоров'я. З цього питання ми погоджуємося з думкою Сілуянової І.В., яка запропонувала наступні принципи: розуміння охорони здоров'я як однієї з головних умов забезпечення національної безпеки; пріоритет прав і законних інтересів громадян у сфері охорони здоров'я; забезпечення гарантій з боку держави щодо надання безоплатної медичної допомоги у державних і комунальних закладах охорони здоров'я; наступність у законодавчій роботі, яка полягає у тому, що кожні п'ять років з оновленням складу Верховної Ради «нові» законодавці не змінюватимуть з тих чи інших міркувань план роботи законодавчого органу, в тому числі й пріоритети законотворчості. Адже дуже важливо, щоб витримувалася певна спрямованість у законопроектній і законодавчій діяльності,

щоб воця робота була позбавлена політичного забарвлення й азарту передвиборчих баталій, а діяльність новообраних депутатів спрямована на продовження певної виробленої законотворчої стратегії, у тому числі й у сфері охорони здоров'я [12, с. ініціювати розроблення і прийняття законів, які регламентували б охорону здоров'я;

– створити базовий документ – Медичний кодекс України, який зможе комплексно врегулювати всі аспекти охорони здоров'я, зокрема надання медичної допомоги [13, с. 49].

Висновки

З урахуванням проведеного вище аналізу, необхідно зробити висновок щодо основних тенденцій розвитку і вдосконалення законодавства України у сфері забезпечення та реалізації конституційного права на охорону здоров'я та медичну допомогу. Вдосконалення законодавства у сфері охорони здоров'я в Україні перед-

бачає наявність системного підходу до систематизації законодавства, підвищення якості новоприйнятих законів, усунення протиріч у законодавстві різних рівнів, а також узгодження з нормами інших галузей законодавства. Ці принципи закріплені в концептуальних правових актах і визначають стратегічні орієнтири вдосконалення механізмів та інструментів правотворчості й правозастосування, що здійснюються з метою забезпечення конституційних прав громадян на охорону здоров'я та медичну допомогу.

Основні перспективи розвитку законодавства України у сфері охорони здоров'я спрямовані на створення ефективних механізмів для реалізації даного права, в тому числі на забезпечення рівних можливостей при отриманні доступу до умов, необхідних для формування здорового способу життя та своєчасне забезпечення профілактичних, лікувальних і реабілітаційних заходів, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141.
 2. Національна стратегія реформування системи охорони здоров'я в Україні на період 2015-2020 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moz.gov.ua/uploads/0/691-strategiya.pdf>.
 3. Авіксу А. Національна стратегія реформування системи охорони здоров'я України на період 2015-2020 років / А. Авіксу, Думенко Т., Дюрана А. та ін. – К., 2015. – 41 с.
 4. Любінець О.В. Медичний кодекс як основа в реформуванні охорони здоров'я України / О.В. Любінець, І.Я. Сенюта // Український медичний часопис, 2006. – № 3. – С. 5-10.
 5. Болотіна Н.Б. Медичне право в системі права України / Н.Б. Болотіна // Право України, 1999. – № 1 – С. 116-121.
 6. Майданик Р. Законодавство України в сфері охорони здоров'я: система і систематизація / Р. Майданик // Медичне право. – 2013. – № 2. – С. 63-74.
 7. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. // Відомості Верховної Ради України, 1993. – № 4. – Ст. 19.
 8. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ: Закон України від 12.12.1991р. // Відомості Верховної Ради України, 1992. – №11. – Ст. 152.
 9. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р. // Відомості Верховної Ради України, 2000 – №19. – Ст. 143.
 10. Статистичні довідки ВІЛ/СНІД Державної установи «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://phc.org.ua/pages/diseases/hiv_aids/statistics/hiv-aids-treatment.
 11. Хавронюк Н.И. Категории преступлений и санкции Особенной части УК Украины: научные исследования и некоторые выводы / Н.И. Хавронюк // Уголовный кодекс Украины: от 5 апр. 2001 г. Комментарий отдельных положений / сост.: Н.И. Мельник, Н.И. Хавронюк. – К.: АСК, 2001. – 304 с.
 12. Силуянова И.В. Биозтика в России: ценности и законы / И.В. Силуянова. – М., 2001. – 177 с.
 13. Стеценко Г.В. Медичне право України / Г.В. Стеценко, І.Я. Сенюта // «Правова єдність», 2008. – 507 с.
- 91];

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК: 343.121

І.В. Тарасова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Питання підвищення ефективності інституту затримання особи у кримінальному процесі України

Стаття присвячена питанням удосконалення кримінального процесуального законодавства України з метою підвищення ефективності застосування затримання особи (в порядку ст. 208 КПК України) уповноваженою особою без ухвали слідчого судді, суду під час здійснення кримінального провадження.

Ключові слова: затриманий, підозрюваний, запобіжні заходи, затримання.

И.В. Тарасова
к.ю.н., доцент кафедри
государственно-правовых дисциплин
Университет экономики и права «КРОК»

Вопросы повышения эффективности института задержания лица в уголовном процессе Украины

В статье уделено внимание вопросам усовершенствования уголовного процессуального законодательства Украины с целью повышения эффективности применения задержания лица (в порядке статьи 208 УПК Украины) уполномоченным лицом без определения следственного судьи, суда в ходе уголовного производства.

Ключевые слова: задержанный, подозреваемый, меры пресечения, задержание.

Irina Tarasova
Ph. Doctor of law,
associate professor of department
of state-legal disciplines,
“KROK” University

The issue of raising the effectiveness of the institution of detention of a person in the criminal process of Ukraine

The article is devoted to the improvement of the criminal procedural legislation of Ukraine with the purpose of increasing the effectiveness of the application of the person's detention (in the procedure of Article 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine) by an authorized person without the definition of an investigating judge or court during the criminal proceedings.

Key words: detained, suspect, preventive measures, detention.

Постановка проблеми

Реформування системи правосуддя в Україні, в тому числі і системи кримінального судочинства, завжди пов'язане із загостренням питання щодо збереження балансу між дотриманням прав і свобод людини і громадянина та досягненням мети правосуддя. Враховуючи, що справедливе й ефективне кримінальне правосуддя є необхідною умовою існування будь-якої демократичної держави, заснованої на принципі верховенства права, важливим є дотримання законності та обґрунтованості у застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, в тому числі і запобіжних заходів, особливо коли здійснюється затримання особи уповноваженою особою без ухвали слідчого судді, суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню інституту затримання особи у кримінальному процесі присвячено багато праць науковців як вітчизняних, так і закордонних. Цю тематику досліджували, зокрема, О.В. Баулін, О.П. Кучинська, Ю.В. Лук'яненко, О.С. Мазур та інші науковці. Водночас у наукових працях майже не розглядаються комплексні питання, які пов'язані як з проблемами практичного застосування, так і станом сучасного нормативного регулювання затримання особи в кримінальному процесі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Правові аспекти застосування запобіжних заходів є центральною тематикою під час обговорення питань дотримання прав людини у кримінальному процесі, але більшість наукових праць зосереджена на дослідженні порушень прав особи. Дійсно, найчастіше порушення прав людини відбувається з боку співробітників правоохоронних органів під час фактичного затримання, а саме необґрунтоване застосування надмірного фізичного та/або психічного насильства. Однак при обговоренні питань, пов'язаних з застосуванням затримання особи-правопорушника, випадає з поля зору, що задля ефективної реалізації завдань кримінального процесу даний інститут є важливим засобом у боротьбі зі злочинністю та протидією продовження злочинної діяльності.

Прогалини у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України та/або різне тлумачення прокурорами і судами норм Кримінального процесуального кодексу перешкоджають ефективному здійсненню правосуддя, що призводить до того, що підозрюваний, обвинувачений, їхні захисники користуються цим для ухилення від кримінальної відповідальності. Таким чином, незважаючи на те, що питанням дотримання прав особи під час

затримання приділяється забагато уваги, тим не менше залишаються неврегульованими питання ефективності застосування затримання як заходу забезпечення здійснення правосуддя.

Формулювання цілей статті

На даному етапі реформування правоохоронних органів в Україні не має сумніву у необхідності імплементації у національне законодавство міжнародних стандартів застосування заходів державного примусу. Подальша розбудова правової держави серед іншого вимагає підвищеної уваги до законності та обґрунтованості застосування примусу під час здійснення кримінального провадження. Однак, як уже зазначалося вище, на сьогодні науковці наголошують саме на посиленні «захисту прав особи від свавілля держави», але не розглядають питання необхідності подальшого вдосконалення законодавчої регламентації порядку застосування запобіжних заходів.

Таким чином, метою даної статті є визначення проблем сучасного нормативно-правового регулювання діяльності уповноважених осіб, пов'язаної із затриманням особи у кримінальному процесі, та способів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження

При розгляді правових аспектів вдосконалення інституту затримання у кримінальному процесі питання дотримання прав людини, беззаперечно, є пріоритетними. Положення п. 1 ст. 5 Конвенції Про захист прав людини і основоположних свобод наголошує передусім на тому, щоб позбавлення волі було «законним». У цьому контексті Конвенція містить посилення на національне законодавство та встановлює зобов'язання держави забезпечувати дотримання матеріально-правових та процесуальних норм законодавства, вимагаючи при цьому, щоб за будь-якого позбавлення волі «забезпечувалася мета ст. 5 Конвенції, а саме – захист прав особи від свавілля держави» [4]. При цьому міжнародна спільнота допускає викорис-

тання затримання особи як «санкцію», за порушення законодавства держави. Так, п. (b), ч.1 ст. 5 Конвенції вказує, що одним із видів *законного* затримання є: «затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом» [5]. Міжнародна спільнота визначає, що «законний арешт або затримання особи – це здійснене тримання особи з метою доставляння її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення» [5].

Слід враховувати, що, здійснюючи затримання особи, метою співробітників правоохоронних органів України є не порушення прав людини, а досягнення мети правосуддя шляхом застосування превентивних примусових заходів, що перешкоджатиме злочинцю можливості ухилитися від слідства та суду задля швидкого та повного розслідування кримінального провадження.

Як слушно вказано у Звіті за результатами дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб»: «Перелік цілей затримання у КПК України не зазначається, однак з аналізу статей 177, 183 Глави 18 «Запобіжні заходи, затримання особи» можна дійти висновку про те, що метою затримання особи є забезпечення виконання завдань кримінального провадження, а саме:

- привід до суду (слідчого судді);
- перевірка наявної підозри особи у вчиненні нею кримінального правопорушення, а також отримання інформації про злочини, що готуються або вчиняються;
- припинення вчинення злочину;
- забезпечення виконання підозрюваним (обвинуваченим) покладених на нього процесуальних обов'язків;
- запобігання переховуванню підозрюваного (обвинуваченого) від органів досудового розслідування чи суду» [4].

Враховуючи важливість даного інституту та підвищену увагу до нього, необхідність існування інституту кримінально-

го процесуального права очевидна. Однак застосування затримання особи як тимчасового запобіжного заходу має на практиці багато складних моментів. Надмірна увага спільноти саме до дотримання процесуальної форми кримінального провадження та особливості правового становища особи підозрюваного (обвинуваченого) є характерною особливістю кримінального процесу України ще з часів дії радянського кримінального процесу. Іноді така надмірна увага шкодить зоровому глузду, оскільки забувається про права потерпілих на своєчасне правосуддя. Тому, на мою думку, під час вирішення проблем нормативного регулювання порядку та процедури застосування затримання в Україні слід приділяти найбільшій уваги не формалізації способів та прийомів, а підвищенню рівня професіоналізму та правової свідомості працівників органів правопорядку, котрі здійснюють застосування запобіжних заходів.

Чинним Кримінальним процесуальним кодексом України передбачено два види затримання: затримання особи без ухвали слідчого судді, суду (ст.ст. 207, 208 КПК України) та затримання з метою приводу до суду для вирішення питання про обрання запобіжного заходу – тримання під вартою (ст.ст. 187 – 191 КПК) [1]. Але норма ст. 208 КПК виписана так, що на практиці застосування її надто обмежене. Саме тому практичні працівники органів правопорядку наголошують на необхідності внесення змін до нормативного регулювання здійснення затримання уповноваженою особою для підвищення ефективності здійснення кримінального провадження.

Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу було обумовлене викликами часу та необхідністю побудови нової «філософії» здійснення правосуддя в Україні, але деякі положення старого законодавства, на наш погляд, можна запозичити з огляду на їхню перевірену ефективність. Пропонуємо формулювання частини першої ст. 208 КПК змінити з використанням деяких положень Кримінально-процесуального кодексу України

від 1960р., а саме: *«Уповноважена особа має право затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, лише при наявності однієї з таких підстав:*

1) коли цю особу застали при вчиненні злочину або замаху на нього або безпосередньо після його вчинення;

2) коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вказують на дану особу, що саме вона вчинила злочин або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа вчинила злочин;

Затримання уповноваженою особою без ухвали слідчого судді може бути застосовано, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину.

Особливості затримання окремої категорії осіб визначаються главою 37 цього Кодексу».

Таким чином, уповноважена особа матиме змогу затримати особу після вчинення злочину без обмеження терміном «безпосередньо після» та «щойно», що підвищить ефективність розслідування.

Як зазначалося вище, Конвенція Про захист прав людини і основоположних свобод допускає застосування затримання особи за порушення законних вимог уповноваженою особою, в тому числі в межах здійснення кримінального провадження. Таким чином, треба надати право слідчому, прокурору здійснювати затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину будь-якої тяжкості, а не лише за вчинення корупційного злочину, якщо є фактичні дані, що особа ухиляється (намагається ухилятися) від слідства та суду.

Крім цього, можемо погодитися з думками науковців щодо правомірності затримання особи до внесення даних до ЄРДР та початку досудового розслідування кримінального провадження. Так, як справедливо наголошують О. Баулін, О. Мазур: «На практиці затримання особи за підозрою у вчиненні злочину може збігатися в часі з моментом надходження до

прокурора, слідчого, оперативного працівника повідомлення про злочин або самостійного виявлення ними злочинних дій. Це вказує на необхідність *доповнення ч. 3 ст. 214 чинного КПК України згадкою про можливість застосування затримання до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Для внесення відповідних даних до Реєстру слід окремо визначити час, наприклад, протягом трьох годин з моменту фактичного затримання підозрюваного уповноваженою службовою особою»* [2, с. 24].

Ми розуміємо, що розширення можливостей у використанні уповноваженою особою застосування затримання та законодавче закріплення додаткових засобів, котрі направлені на підвищення ефективності застосування даного інституту, не буде дієвим без надійного механізму стримання свавілля працівників органів правопорядку. Одним з ефективних елементів даного механізму має стати реальне забезпечення права особи на захист від необґрунтованого та/або незаконного затримання та механізм відповідальності держави за незаконне здійснення затримання.

Незважаючи на доволі чітко регламентовані підстави та порядок оформлення затримання особи уповноваженою особою без ухвали слідчого судді, в чинній редакції КПК відсутній закріплений процесуальний порядок оскарження затримання особи її захисником, законним представником. Такий порядок речей у Кримінальному процесуальному кодексі України протирічить філософії захисту прав людини та основоположних свобод та є неприпустимим. Як слушно зауважує Винокуров О.В., «відтворивши у ч. 1 ст. 12 Кримінального процесуального кодексу України конституційне положення про недопустимість незаконного затримання у кримінальному провадженні, законодавець не закріпив у КПК можливості особи, затриманої за підозрою у вчиненні злочину, чи її захисника, на ефективне оскарження затримання в судовому порядку» [3].

Спираючись на конституційне поло-

ження про право особи на оскарження затримання та п. 4 ст. 5 Конвенції Про захист прав людини та основоположних свобод, науковці неодноразово наголошували на необхідності усунення прогалин у законодавстві України щодо процедури оскарження законності затримання особи [3, с. 19] та потребі чітко сформулювати процесуальний порядок оскарження, а саме: визначення строку дії права на оскарження, суб'єктів оскарження та наслідки визнання затримання неправомірним.

Спираючись на загальне правило, що підозрюваний має право оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому цим Кодексом (ч.1 ст. 24; п.16, ст.42 КПК [1]), можемо зробити висновок щодо необхідності застосування положень кримінального процесуального законодавства у даному випадку за аналогією — спираючись за загальні положення. Таким чином, під час затримання особи, крім дотримання прав людини щодо забезпечення поваги до людської гідності, прав і свобод кожної особи, також службовим особам, які здійснюють затримання, слід спиратися на положення ст. 12 КПК, яка закріплює правило: «кожен, кого затримано ... повинен бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання...». Під час судового засідання щодо вирішення питання про обрання запобіжного заходу слідчий суддя має розглядати не лише доводи слідчого, прокурора щодо необхідності застосування до затриманого в подальшому запобіжного заходу, але і зробити правовий висновок щодо правомірності затримання та дотримання прав людини під час фактичного затримання.

Саме тому слід внести зміни до положень ст. 210 КПК «Доставлення до органу досудового розслідування». По-перше, привести у відповідність до загальних положень Кримінально процесуального кодексу, а саме ст. 12 КПК, в якій зазначено, що затримана особа доставляється до слідчого судді, а не до органу досудового розслідування, та визначити назву статті

як «Доставлення до уповноваженого органу».

По-друге, хоча п. 6 ст. 42 КПК містить положення, яким закріплене право підозрюваного «вимагати перевірки обґрунтованості затримання» [1], проте не вказано на обов'язок слідчого, прокурора роз'яснювати порядок реалізації цього права, тому пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 210 КПК наступним положенням: «особі має бути роз'яснено право на оскарження законності затримання в судовому порядку». Крім того, викласти останнє речення ч. 2 ст. 12 КПК в такій редакції: «Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручене вмотивоване судові рішення про *правомірність здійснення затримання* та про застосування тримання під вартою».

Висновки

Розглянуті в статті аспекти правового забезпечення застосування затримання особи, в тому числі і без ухвали слідчого судді, не є вичерпними, але існуючі обмеження підстав для застосування даного запобіжного заходу насправді обмежують можливості слідчих, прокурорів на швидке розслідування та порушують права потерпілих на правосуддя.

На наш погляд, розширення підстав для застосування затримання особи має відбуватися разом із законодавчою регламентацією процедури оскарження законності затримання, що дасть змогу зберегти баланс між застосуванням превентивних заходів примусу в кримінальному провадженні та захистом прав та свобод людини, яку затримали, але вина якої у вчиненні кримінального правопорушення ще не доведена.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
2. Баулін О. Сучасні проблеми правової регламентації затримання особи у кримінальному процесі / О. Баулін, О. Мазур // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2016. – № 2. – Ч. 1. – С. 19-27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chasopysnapu.gr.gov.ua/chasopys/ua/pdf/10-2016/01/baulin.pdf>
3. Винокуров О.В. Оскарження незаконного затримання: проблеми теорії та практики / О.В. Винокуров // Вісник кримінального судочинства. 2016. – № 2. – С. 19-23.
4. Права людини за зачиненими дверима / Звіт за результатами дослідження «Процесуальні гарантії затриманих осіб» // [Електронний ресурс] – Режим доступу: file:///C:/Users/admin/Desktop/%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F/UA_Inside_Police_Custody_in_Ukrainian.pdf
5. Конвенція Про захист прав людини і основоположних свобод від 1950р., ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97р. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

УДК 342.9+343.2

В.В. Комлик
аспірант,
Університет економіки та права «КРОК»,
голова Адвокатського об'єднання «Едвайс»

Методологія аналізу категорії «склад правопорушення»

У статті досліджено основні аспекти пізнання складу правопорушення з позиції його дихотомічного поділу на публічне та приватне.

Ключові слова: правопорушення, склад правопорушення, метод, публічне право, приватне право.

В.В. Комлик
аспірант,
Университет экономики и права «КРОК»,
председатель Адвокатского объединения «Эдвайс»

Методология анализа категории «состав правонарушения»

В статье исследованы основные аспекты познание состава правонарушения с позиции его дихотомического деление на публичное и частное право.

Ключевые слова: правонарушение, состав правонарушения, метод, публичное право, частное право.

V. Komlyk
Postgraduate student,
“KROK” University,
Head of Advocacy Association “Edwais”

Methodology of analysis of the category “composition of the offense”

This article explores the main aspects of the study of the offense from his position dichotomous division between public and private.

Keywords: offense, offense composition, method, public law, private law.

Постановка проблеми

Проблеми, пов'язані з теорією складу правопорушення, в основному розглядалися в ході загального розвитку тих чи інших концепцій праворозуміння і не розроблялися в окремий предмет наукового дослідження. При цьому в науковій та навчальній юридичній літературі пробле-

матика теоретичного розуміння категорії «склад правопорушення» висвітлюється в традиційно-легістичному контексті. Нові конструктивно прийняті та адекватно, категоріально закріплені теорії складу правопорушення в даний час відсутні. За такого стану речей наукова література не містить аналізу складу правопорушен-

ня, здійсненого в контексті окремої наукової позиції. Як правило, розділи підручників при визначенні категорії «склад правопорушення» за межі переліку ознак суб'єктивної та об'єктивної сторін – не виходять. З урахуванням чого доцільно звернутися до методологічних витоків теоретичного осмислення правопорушення та, відповідно, його складу як окремого інституту права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вказаній проблематиці присвячено праці Р.А. Ромашова, Н.М. Пархоменко, В.М. Субботіна, О.В. Філонова.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Більш детальному вивченню підлягає категорія «склад правопорушення» як універсального правового інституту, що слугує єдиною правовою підставою для притягнення суб'єкта права до, в тому числі, юридичної відповідальності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання комплексного методологічного пізнання категорії «склад правопорушення».

Виклад основного матеріалу дослідження

Методологія і питання, що з нею тісно пов'язані, є одними з найважливіших і складних проблем науки, у тому числі юридичної. Це пояснюється тим, що методологічні аспекти науки є багатоплановим утворенням, де, зокрема, переплітаються ідеологічні, гносеологічні й онтологічні складові пізнавального процесу [1, с. 25]. При цьому варто зауважити, що методологічний підхід є одним із основних компонентів парадигми і розглядається як сукупність взаємозалежних наукових методів [2, с. 76]. Під методологією ми розуміємо вчення про правила мислення при створенні теорії науки [3, с. 56].

Найявне детермінантне визначення складу правопорушення в залежності від змісту конкретної дефініції можна об'єднати у дві великі методологічні групи, а саме: 1) традиційне (догматичне) розуміння складу правопорушення та 2) сучасне (новітнє). До першої групи ми відносимо науковців,

які дотримуються усталених поглядів в теорії права, відповідно до яких склад правопорушення є нічим іншим як сукупністю його об'єктивних та суб'єктивних ознак, що своєю чергою веде до ототожнення між поняттям предмета та його ознаками. Ця точка зору бере початок, очевидно, з моменту зародження теорії держави і права як навчальної дисципліни. І як ми можемо спостерігати, докорінних змін в термінологічному розумінні складу правопорушення з моменту його виникнення і до сьогодні не зазнав, тобто традиційне розуміння складу правопорушення є нібито своєрідним науковим постулатом, у методологічних рамках якого здійснюються всі подальші наукові викладки.

Сучасне ж розуміння складу правопорушення, на протигагу традиційному, методологічно являє собою цілком новий підхід до оцінки самої природи складу правопорушення. Передумовою виникнення відповідного наукового напрямку є школа реалістичного права, за якою існування держави, в тому числі й інституту юридичної відповідальності/складу правопорушення, є звичайним законом, велінням розуму [4, с. 70]. Відзначимо, що аналіз навчальної та наукової літератури дає достатні підстави дійти висновку про те, що на сьогодні в Україні практично немає теоретиків права, які категорію «склад правопорушення» визнавали б з іншої точки зору, ніж його традиційне розуміння.

Належить також визнати як даність те, що більшість елементів понятійного апарату теорії права дійсно перебуває у статистичному стані. До таких понять можна, наприклад, віднести поняття «функції права», «джерела права», «норми права» і тому подібне. Дещо протилежна ситуація складається у галузевих науках. Зокрема, у кримінальному праві поняття «злочин» у зв'язку із введенням на законодавчому рівні поняття «злочинний проступок» набуває нового забарвлення та змісту. Аналогічним чином ситуація склалася й у сфері господарського права, де розуміння господарської діяльності з кожним роком стає більш всеохоплюючим, оскільки має місце об'єктивний

розвиток господарсько-виробничих та господарсько-організаційних відносин. Галузеві науки більш тісно прив'язані до практики та змін у законодавстві, натомість загальна теорія права такого зв'язку не має. З досягненням ідеального наукового балансу саме загальна теорія права повинна б мати першочергове відношення до процесу законотворення, даючи відповідь законодавцю на запитання: «Як повинно бути?», а галузеві науки у такому випадку відповідатимуть на запитання: «Як насправді є?».

Одним із методів теорії держави і права є метод прогнозування, який полягає у науковому передбаченні подальшого розвитку права і держави на основі адекватного відображення його об'єктивних закономірностей. Основна форма реалізації методу прогнозування полягає у моделюванні майбутньої держави, її правової системи і шляхів удосконалення кожного з ланцюгів її структури («погляд у майбутнє»). Іншими словами – це науково обґрунтоване передбачення перспектив розвитку складу правопорушення, а також власне сам процес його отримання [5, с. 164]. З урахуванням вище викладеного, методологічне розуміння складу правопорушення *повинне відображати, серед іншого, також і об'єктивні закономірності подальшого розвитку даного інституту, передбачати те, яким буде склад правопорушення через п'ять, десять, двадцять чи навіть п'ятдесят років*. В основу такого бачення вже закладено ідею можливої (потенційної) зміни юридичних понять і категорій.

Галузь права – це відносно самостійна частина системи права, яка складається з правових норм, що регулюють якісно специфічний вид суспільних відносин своїм особливим методом [6, с. 65]. Засоби філософії в даному випадку відіграють пізнавально-методологічну роль, формуючи теоретичне вирішення проблем світогляду, виробляючи загальний цілісний погляд на світ/право [7, с. 9].

У навчальній літературі галузі права пов'язуються з його структурною будовою і уявляються як своєрідний «скелет» пра-

вової системи, каркас, на який спирається система законодавства [8, с. 55]. За місцем у правовій системі всі галузі права можна поділити на:

1) *фундаментальні* (профільні), як структурні утворення в масиві права, що характеризуються юридичною первинністю, мають вихідний характер та застосовуються при формуванні правових режимів інших галузей права (конституційне право, цивільне, кримінальне та інші галузі права);

2) *спеціальні*, в яких головні правові режими модифіковані, пристосовані до особливих сфер життя суспільства (земельне, сімейне);

3) *комплексні*, для яких характерне сполучення різноманітних інститутів профілюючих (фундаментальних) та спеціальних галузей права (митне право, морське, повітряне, трудове та інші галузі права);

За субординацією галузі права можна поділити на (1) матеріальні (за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини) та (2) процесуальні (встановлюють процедуру здійснення законних прав, свобод і обов'язків). Для наукового дослідження категорії «склад правопорушення» має бути обрано лише фундаментально-матеріальні галузі права: кримінальне, адміністративне, цивільне та, як виняток, господарське. Такий стан речей пояснюється необхідністю концентрації уваги лише на таких елементах складу правопорушення, що так чи інакше стосуються більшості галузевих наук та, відповідно, його елементів. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність відштовхування від індивідуально визначених ознак. Тобто мова йде про те, що склади правопорушень галузевих теорій характеризуються універсальністю та юридичною первинністю, вони мають вихідний характер відносно галузей права.

За основу утворення одиниць сукупності, розташованих у певному істотному відношенні та наділених однією чи декількома ознаками групування, було взято предмет та метод правового регулювання. Саме тому науковий огляд складу правопорушення повинен здійснюватися з позицій

публічного та приватного права. Хотілося б звернути увагу на те, що до цього часу перспектива дослідження складу правопорушення з позиції застосування поділу права на публічне та приватне у доктрині не розглядалася.

Висновки

На сьогодні категорія «склад правопорушення» науково досліджується виключно з позицій його вивчення загальною теорією права та галузевих наук. Автор статті

пропонує склад правопорушення досліджувати в певній ієрархії, за якою склад правопорушення досліджується, в першу чергу, з позиції загальної теорії права, потім з позиції його приналежності до публічного або приватного права і насамкінець з позиції конкретної галузевої науки. У такій ієрархії публічний/приватний склад правопорушення займає перехідне місце між загальною конструкцією складу правопорушення та конкретним вчиненням протиправним діянням.

Література

1. Машков А.Д. Теорія держави і права : підручник. К.: ВД «Дакор», 2015. – 492 с.
2. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. – К.: Знання, 2006. – 487 с. – (Вища освіта XXI століття).
3. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – 295 с.
4. Азаркин Н.Н., Левченко В.Н., Мартышин О.В. История политических учений – М.: Юрист, 1994. – 132 с.
5. Старіш О.Г. Систематологія : Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 232 с.
6. Кравченко В.В., Савчук О.П. Правознавство : Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
7. Філософія права : Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
8. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу : Монографія. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.

Актуальні проблеми психології

УДК 159.942.52

І.В. Сингаївська
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

В.В. Серединська
магістр за спеціальністю «Психологія»,
Університет економіки та права «КРОК»

Психологічний аналіз феномена ностальгії

У статті обгрунтовано актуальність дослідження феномена ностальгії. Здійснено аналіз виникнення терміна «ностальгія» та дослідженості феномена ностальгії у психологічній науці. Узагальнено підходи до класифікації видів ностальгії. Визначено перспективи подальшого теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема необхідність аналізу функцій, які виконує переживання ностальгії.

Ключові слова: ностальгія; універсальна емоція, негативна емоція, позитивна емоція; туга за домом; патологічний стан; відновлювальна, рефлексивна, індивідуальна, соціальна, часова, просторова ностальгія.

И.В. Сингаевская
кандидат психологических наук, доцент,
заведующая кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

В.В. Серединская
магистр по специальности «Психология»,
Университет экономики и права «КРОК»

Психологический анализ феномена ностальгии

В статье обоснована актуальность исследования феномена ностальгии. Осуществлен анализ возникновения термина «ностальгия», а также исследованности феномена ностальгии в психологической науке. Обобщены подходы к классификации видов ностальгии. Определены перспективы дальнейшего теоретического и эмпирического исследования, в частности необходимость анализа функций, которые выполняет переживание ностальгии.

Ключевые слова: ностальгия; универсальная эмоция, негативная эмоция, позитивная эмоция; тоска по дому; патологическое состояние; восстанавливающая, рефлексивная, индивидуальная, социальная, временная, пространственная ностальгия.

I. Syngaivska
*PhD (Psychological sciences), Associate Professor,
Head of the Department of Psychology,
“KROK” University*

V. Seredynska
*Master of Psychology,
“KROK” University*

Psychological analysis of nostalgia phenomenon

The article under review substantiates the nostalgia phenomenon relevance of study. The author provides analysis of how the term “nostalgia” emerged, as well as looks into the research of nostalgia phenomenon in psychological science. Approaches to classification of nostalgia types are generalized. Further theoretical and empirical perspectives of nostalgia research, namely the analysis of its functions, are defined.

Key words: *nostalgia; universal emotion, negative emotion, positive emotion; yearning for home; pathological condition; restorative, reflective, individual, social, temporal, and geographical nostalgia.*

Постановка проблеми

У ХХІ столітті мільйони людей виявляються відірваними від місць, у яких вони народилися, з власної чи чужої волі живучи на чужині. Такі життєві обставини призводять до того, що емігранти переживають ностальгію. Ностальгія викликана змінами в економічній та соціально-політичній ситуації у світі, а також такими явищами, як масова імміграція, переселення біженців із зон військових конфліктів, втрата людиною культурної та національної ідентичності, звичного їй соціального статусу.

Дослідження феномена ностальгії відбувається на перетині багатьох наук – історії, соціальної антропології, етнології, медицини, психології, фольклористики тощо. У період глобалізації та підвищеної міграції населення, спричинених політичними та економічними кризами, тема психології ностальгії є актуальною як із соціологічного, історичного, культурного, так і психологічного поглядів.

Ностальгія – це психологічний феномен, якому важко дати однозначне визначення. Це маловивчене людське переживання. Різноманітні опубліковані матеріали широкого спектра галузей знань, від досліджень у сфері споживання і спорту

до клінічної психології, психоаналізу, філософії та соціології, дають дещо відмінні визначення цього психічного стану. Одні вчені стверджують, що ностальгія – це психіатричне захворювання, що додає меланхолійних емоцій до спогадів, які людина може вважати за щасливі, інші ж вважають, що почуття ностальгії робить настрій людини позитивнішим, а ностальгія сприяє відновленню сенсу життя, допомагає людині осмислити своє минуле та досягти внутрішньої цілісності.

Переживання ностальгії тією чи іншою мірою знайомі всім. У ситуаціях, коли теперішнє пов'язане з безліччю труднощів, а майбутнє – невідоме, людина спирається, зокрема, на власне минуле, знаходячи в ньому стабільність, шкодуючи, що це минуле – позаду.

Розуміння феномена переживання ностальгії, психології ностальгії, причин її виникнення та функцій дасть змогу психологам та психотерапевтам надавати якісну психологічну допомогу особистості у подоланні негативних почуттів, пов'язаних із переживанням ностальгії, відокремити міфічне уявлення людини про своє минуле та відкрити їй можливість нового ставлення до нього, осмислити свою тугу та пригніченість та наповнити їх розумінням та сенсом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Варто зазначити, що у вітчизняній психології відсутні розроблені концепції переживання ностальгії або ж автобіографічної пам'яті, до області якої відносять ностальгію. Для теоретичного дослідження феномена переживання ностальгії в українських та російських джерелах ми вивчали наукові праці А. Фенько, Є. Новікова, В. Нуркової, Ф. Василюка тощо. Повніше феномен переживання ностальгії досліджено зарубіжними авторами, зокрема такими, як К. Рутледж, Т. Вайльдшут, С. Седікідес, Дж. Арндт, В.-В. Чунг, А. Абейта, І. Чу, К. Батчо, В. Хавлена, С. Холак, Х. Каплан, Ф. Дейвіс, Н. Фодор, М. Джекобі, Р. Харпер, М. Болудін, М. Ландау, Б. Штерн, С. Бойм, Дж. Юл, М. Пруст, П. Рікьор, К. Ясперс тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Існує очевидне протиріччя між актуальністю теоретичних та емпіричних досліджень феномена ностальгії та відсутністю розроблених психологічних концепцій вивчення природи цього феномена як психологічного явища. Аналіз наукових праць з проблеми ностальгії показав, що в науковій літературі, в тому числі психологічній, практично немає цілісних досліджень, присвячених психології ностальгії. На даному етапі констатуємо відсутність розроблених психологічних концепцій феномена психології ностальгії у вітчизняному науковому просторі.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити психологічний аналіз феномена ностальгії, а також спробу класифікації різновидів цього феномена, описати види ностальгії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ностальгія – це універсальний досвід: він стосується всіх людей, незалежно від їхнього віку, статі, соціального класу, етнічної приналежності або приналежності до інших соціальних груп. Ностальгія – це

суб'єктивна емоція, яка передбачає повторне проживання минулого і зокрема подій, які поєднують у собі важливі, проте закінчені, стосунки та зв'язки з родиною, країною проживання, у соціумі тощо. Незважаючи на гірко-солодке забарвлення цього переживання, ностальгія переважно носить позитивний характер. Крім цього, ностальгія може бути викликана зовнішніми загрозами, такими як смерть коханої людини, проблемами зі здоров'ям, розривом стосунків, втратою прибутку чи батьківщини, або ж проявляється як реакція на некомфортний психологічний стан людини (наприклад, сум, самотність, занепокоєність і відчуженість); хоча ностальгія також може ініціюватися випадковими стимулами (наприклад, старими фотокартками, листами або піснями).

Об'єктом ностальгії можуть виступати покоління людей, культура сама по собі, незалежна від людей, історичний період ув межах культури, організація тощо. Ностальгія нами розглядається як емоція, основою якої є індивідуальний досвід. Цей індивідуальний досвід може включати конкретний епізод у житті людини, саму людину, місце, настрої або ж запахи.

Термін «ностальгія» був створений швейцарським лікарем Йоганесом Гофером (Хофером), хоча посилання на цей феномен можна віднайти в роботах Гіппократа, Сезара, а також у Біблії. З самого початку поняття ностальгії означало медичну або неврологічну хворобу. Гофер вивчав поведінкові симптоми у швейцарських найманців, які воювали за різних європейських правителів у віддалених землях. Характерні симптоми хворих на ностальгію включали в себе емоційну лабільність (від пригніченості до нападів плачу), відмову від прийому їжі та спроби накласти на себе руки. В пошуках фізіологічних і невроанатомічних пояснень цього захворювання Гофер припустив, що найманці страждали на ностальгію або тугу за домом – «захворювання мозку, викликане особливо демонічними причинами» [18].

Розповіді емігрантів – це найкращі ностальгічні розповіді, і не тільки тому, що вони страждають на ностальгію, а й

тому, що вони її переживають. Поняття ностальгії як переживання, завдяки психодинамічній традиції, дожило до середини ХХ століття [24]. Ностальгію називали «психозом імігранта» [14], «мономаніакальним нав'язливим психічним станом, який спричинює сильне відчуття нещастя», який виникав з підсвідомого прагнення повернутися до стану плоду, і «психічно репресивним нав'язливим розладом» [13]. Х. Каплан розглядав ностальгію як різновид депресії [20], а П. Кастельнуово-Тедеско називав її «регресивним проявом, тісно пов'язаним із втратою, горем, незавершеним оплакуванням і, зрештою, депресією» [11, с. 110].

Єдиної та остаточної класифікації поняття ностальгії на даний час не існує. Різні дослідники кваліфікують ностальгію як: негативну емоцію, позитивну емоцію, тугу за домом, патологічний стан, відновлювальну, рефлексивну, індивідуальну, соціальну, часову, просторову.

Дослідники і теоретики К. Батчо, В. Хавлена, С. Холак, К. Седікідес зі співавторами, Т. Вайльдшут зі співавторами одностайно розглядають ностальгію як *універсальну емоцію* [6; 15; 23]. «Не існує жодної людини, яка свого часу не пережила ностальгії», – говорить Каплан [20, с. 465], хоча схильність до переживання ностальгії й обумовлюється різницею в темпераменті і рисах особистості, як вважають К. Батчо та М. Холбрук [8; 19]. Коли мова заходить про більш деталізовану класифікацію, то серед науковців продовжує точитися суперечка; наприклад, дихотомія базової і не базової емоції, до якої відноситься ностальгія, досі не визначена (вона також відома як категоризація первинних і вторинних емоцій). Як пояснюють І. Судрі, К. Лемонж, Д. Маленво, С. Сонсолі і П. Бонфіс, первинна (або проста) емоція – це емоція, яка супроводжується виразом обличчя або жестами незалежно від етнічного або соціального підґрунтя людини [25]. Вторинні (або змішані) емоції формуються поєднанням декількох первинних емоцій у дещо складніші. І. Судрі зі співавторами та К. Седікідес зі співавторами описують ностальгію як

складну емоцію, визначаючи ностальгію як тугу за ідеалізованим минулим або тугу за чимось, що відоме як маскувальні спогади в психоаналітичному дослідженні, і що являє собою спогади, які не відображають істини, замість того, щоб поєднувати в собі багато різних спогадів, переплетених в один-єдиний спогад, в якому всі негативні елементи відсіюються [23]. Це підтверджується психоаналітичними методами, «під час аналізу невротичного переносу найдавніші спогади пацієнтів зазнають змін і поділяються на багато складових, які становлять собою окремі спогади дитинства», згідно з А. Хірш [17, с. 391]. На відміну від маскувальних спогадів, ностальгія – це поєднання спогадів, яке формує сильний емоційний стан, вважає А. Хірш [17].

Як *негативну емоцію* ностальгію розглядали дослідники Г. Роузен та

Р. Пітерс. Г. Роузен описує ностальгію як «психопатологічний стан, який уражає осіб, які втратили своє коріння, чий соціальні зв'язки роздрібнені, які ізолювані і почуваються повністю розбитими й чужими» [22, с. 340]. Р. Пітерс говорить, що ностальгія – це «сум, який не минає, і бажання всеосяжної пристрасті, яка постійно дає про себе знати й чинить глибинний вплив на спроби індивіда пристосуватися до наявних обставин» [21, с. 135]. Навіть якщо відбувається відхід від туги за домом, поняття ностальгії як значущого чинника меланхолії і досі підтримується Д. Волканом і Р. Пітерсом, які працюють в галузі психодинамічної психології [26]. Йти шляхом ностальгії означає йти шляхом суму. Усвідомлення того, що минуле безповоротно втрачене, може бути лише одним, значною мірою негативним прозрінням, згідно з Дж. Бесту та Р. Нельсону [9].

Д. Верман визначив, що ностальгія – це «скорботне задоволення, веселощі з відтінком суму» [27, с. 393]. Точаться суперечки щодо того, що воно солодке, тому що до початкового етапу воно було позитивним, і гірке, тому що тепер воно втрачене назавжди.

Дослідники Ф. Дейвіс та Х. Каплан вважають ностальгію *позитивною емоці-*

єю. Ф. Дейвіс назвав ностальгію «позитивно забарвленим воскресінням пережитого минулого», а також, істотно відрізняючись від ранніх спостерігачів ностальгії, Ф. Дейвіс зазначав, що «до ностальгічного почуття майже ніколи не домішуються ті відчуття, які ми часто вважаємо негативними, наприклад, нещастя, крах сподівань, розпач, ненависть...» [12, с. 18]. К. Батчо, Х. Каплан, а також В. Хавлена і С. Холак поділяють цей погляд, стверджуючи, що ностальгічна мрія – це шлях повторної насолоди початковим досвідом, сформованим емоційним, хоча й ідеалізованим минулим [7; 16; 20]. К. Батчо стверджує, що ностальгія «сприяє доброму психологічному почуванню, протидіючи відчуженості, і зміцнює спільноту» [8, с. 363], тоді як Х. Каплан говорить наступне: «Ностальгічні спогади також зберігають щось від «я» раннього дитинства, почуття палко коханої дитини» [20, с. 482]. В цьому сенсі ностальгія пом'якшує почуття втрати, слугуючи формою компенсаторного нарцисизму, тому що вона підвищує рівень самооцінки людини і зменшує її депресію, твердить Х. Каплан, і тому служить головним чином для формування позитивного почуття в особі, яка її переживає. Само собою очевидно, що роль ностальгії, яка полягає в підвищенні цінності об'єктів, подій або людей, відокремлює її від таких понять, як депресія і меланхолія, оскільки наслідки, спричинені цими станами, невизначні і негативні.

Навіть якщо ми виключимо раніше розглянуті бачення, сформульовані в ході ранніх академічних досліджень, то досі вважається, що ностальгія існує як в *патологічному*, так і *нормальному* стані. В пізнанні особи, яка страждає на патологічну ностальгію, бракує «прийняття» втраченого минулого, і, згідно з деякими авторами (Х. Каплан, В. Волкан) [20; 104], вважається, що гірко-солодка складова, яка зазвичай формується при ностальгічному досвіді, усувається. Однак проблема полягає в тому, що минуле може стати «занадто» ідеалізованим. Індивід натомість створює стани заперечення, що унеможлиблює його розвиток у майбутньому.

Д. Верман поділяє такі ж погляди, що ностальгія вибудовується неоднозначною грою пізнання і прив'язаності, а також що прийняття безповоротно втраченого минулого створює гірко-солодкий елемент, проте він стверджує, що в своїй патологічній формі ностальгія може замінювати собою оплакування [5; 104] і «неспроможність відокремити лібідо або видозмінити інстинктивні бажання» [5, с. 425].

Те, що одного разу вважалося скорботними почуттями щодо добрих старих днів, стає у своїх патологічних станах формуванням компромісу. Функція ностальгії може полягати у реалізації пригнічених бажань захистити его від неспокою. Цей вид ностальгії може створювати розмиті бачення, «усталені версії мужності, героїзму, фізичної краси, суперництва і щасливої розв'язки не дають індивіду вступати в реалістичну конфронтацію з життєвими конфліктами» [20, с. 469].

Патогенез «тяжкої форми» ностальгії полягає в тому, що спогади людини стають настільки приємними при їх обдумуванні, що вся енергія спрямовується на постійне повторення цих спогадів; це іноді може призводити до формування в окремих осіб системи віри в безсмертя [20].

Дослідниця С. Бойм розрізняє два основні типи ностальгії: *відновлювальну* і *рефлексивну* [10]. С. Бойм вважає, що відновлювальна ностальгія зосереджується на *nostos* (домі) і намагається відбудувати втрачений дім з глибин минулого. Рефлексивна ностальгія, своєю чергою, оперує *algia* (самим прагненням), а повернення додому відсуває на задній план – зі шкодуванням, іронічно, відчайдушно.

Відновлювальна ностальгія не розглядає себе як ностальгію, а скоріше як правду і традицію. Рефлексивна ностальгія спирається на неоднозначність людського прагнення і приналежності і не цурається суперечностей сучасності. Відновлювальна ностальгія захищає абсолютну істину, тоді як рефлексивна ностальгія ставить її під сумнів.

Відновлювальна ностальгія лежить в основі нещодавніх національних і релігійних відроджень. Вона поєднує в собі

дві головні лінії – повернення до витоків і змову. Відновлювальна ностальгія не дотримується жодної лінії, проте досліджує шляхи одномоментного заселення багатьох місць і сприйняття різних часових зон. Вона любить деталі, а не символи. В найліпшому випадку вона може становити собою етичне і креативне випробування, а не просто передумову меланхолії.

Риторика відновлювальної ностальгії не стосується «минулого», а скоріше універсальних цінностей, родини, природи, рідної землі, істини. Риторика рефлексивної ностальгії стосується висмикування часу поза межі часу, а також охоплення плінного теперішнього.

Відновлення означає повернення до початкового стану, до моменту, який передував втраті. Тоді як відновлювальна ностальгія повертає і відбудовує рідну землю з параноїдальною спрямованістю, рефлексивна ностальгія з такою ж пристрастю боїться повернення. Замість відтворення втраченого дому, рефлексивна ностальгія може сприяти творенню естетичної індивідуальності. Рефлексивна ностальгія пов'язана з минулим і індивідуальним часом, з невідворотністю минулого і людської конечності. Рефлексія означає нову гнучкість, не відновлення стану. І наголос тут ставиться не на відтворенні того, що сприймається як абсолютна істина, а на медитації щодо минулого і плину часу.

Ностальгія першого типу (відновлювальна ностальгія) тягнеться до колективних образних символів і надбань культури, які передаються з вуст в уста. Ностальгія другого типу (рефлексивна ностальгія) більш орієнтована на індивідуальні оповіді, які бережуть у собі деталі і пам'ятні знаки, і водночас постійно відсовує саме повернення додому на задній план. Відновлювальна ностальгія серйозно вважає себе мертвою. Рефлексивна ностальгія, з іншого боку, може бути іронічною і виявляти гумор. Вона показує, що прагнення і критичне мислення не протиставляються одне одному, оскільки афективні спогади не відокремлюються від співпереживання, судження або критичних роздумів.

Рефлексивна ностальгія не намагається

відбудовувати міфічне місце, яке називається домом; вона «зачарована відстанню, а не конкретно людиною» [10, с. 15]. Цей тип ностальгічної оповіді іронічний, незначений і фрагментарний. Особи, які переживають ностальгію другого типу, усвідомлюють розрив між ідентичністю і її подібністю; дім перебуває в руїнах або, на противагу цьому, був щойно відновлений і перебудований до невпізнання. І саме це відсторонення і почуття відстані змушує таких осіб розповідати власну історію, описувати взаємозв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім.

С. Бойм вважає, що «ностальгія – це не просто вираження прагнення опинитися в певному місці, а результат нового розуміння часу і простору, яке поділяється на можливе «місцевісне» і «універсальне» [10]. Ностальгія – це не просто туга за певним місцем, а пристрасне бажання опинитися в іншому часі – часі нашого дитинства, повільніших ритмів наших мрій. У більш широкому сенсі, ностальгія – це бунт проти сучасної ідеї часу, часу історії і прогресу. Особа, яка переживає ностальгію, бажає обернути історію на особисту або колективну міфологію, знову побувати в певному часі, як у просторі, відмовляючись змиритися з необоротністю часу, яка невідступно уражає людину. Тому минуле ностальгії, перефразовуючи Уільяма Фолкнера, навіть не є минулим. Воно могло б бути просто ліпшим часом, або повільнішим часом – часом поза часом, не обтяженим книгою планування зустрічей [10]. С. Бойм також твердить, що ностальгія не завжди є ретроспективною; вона може бути і перспективною. Фантазії минулого, які визначаються потребами теперішнього, чинять безпосередній вплив на реальність майбутнього. Врахування майбутнього змушує нас брати на себе відповідальність за наші ностальгічні оповіді.

Українські та російські науковці вирізняють чотири основних види ностальгії, а саме індивідуальну, соціальну, просторову та часову.

Часова ностальгія – це туга за втраченим минулим часом, реальним або уявним, туга за втраченими в минулому часі

цінностями. Психологи доходять згоди, що усвідомлення цінностей, які людина мала в минулому, шляхом переживання ностальгії, дає людині змогу переосмислити своє минуле, мужньо переносити перешкоди та життєві негаразди на шляху майбутнього, цінувати сьогодення через розуміння швидкоплинності часу.

Просторова ностальгія – це туга людини за певним географічним місцем, зміною сезонів в цьому місці, зміною вигляду пейзажу чи ландшафту цього місця. Поняття просторової ностальгії дослідники пов'язують з поняттям просторової пам'яті. Серед вчених, які розглядали теми просторової пам'яті, слід виокремити французького теоретика П. Рікьора та американського дослідника С. Кейсі. Останній твердить, що для речі, яка перебуває у певному місці, це місце є небайдужим і утворює певну форму у часовій просторовій порожнечі, в якій примітні місця стають пам'ятними [4]. Згідно з П. Рікьором, перебування в якомусь місці створює потужний зв'язок між цим місцем та часом перебування людини в ньому. Декларативна пам'ять повертає людину до місць, в яких вона перебувала, пов'язуючи спогади з конкретними місцями. Місця, своєю чергою, нагадують людині про події, які в них відбувалися [2].

Згідно з підходом Є. Новікова, розрізняють *соціальну та індивідуальну ностальгію* [1]. Соціальна ностальгія, за К. Юнгом, – про настрої в суспільстві, про відродження традицій, а образи соціальної ностальгії нагадують архетипи колективного несвідомого. Соціальна ностальгія створює постфактум міф про соціальні відносини та соціальний устрій, а також про ідеали та цінності, образ життя, притаманні минулому. Цим соціальна ностальгія відрізняється від індивідуальної. *Індивідуальна ностальгія* – це туга конкретної людини за її минулим. Така ностальгія вважається унікальною, тому що є глибоко інтимною. «Індивідуальна ностальгія має сенс тільки в контексті життєвого шляху конкретної людини, її зустрічей та розставань, переплетінь доль, закутків несвідомого» [1, с. 16].

Соціальна ностальгія виникає під час розриву людини з її минулим або втратою власних традицій, соціальних та культурних зв'язків. Дослідники Є. Новіков, Г. Зборовський, Е. Широкова та І. Смірнов називають соціальну ностальгію масовим явищем перехідного суспільства та вважають її негативним феноменом, доволі часто небезпечним, коли члени суспільства, котрі страждають на соціальну ностальгію, створюють міфи про устрій у державах, ідеали і принципи суспільств, в яких вони в минулому проживали. Небезпечним для світу є те, що такі міфи створюються постфактум. Ностальгія може проявлятися у формі соціальних протестів, що призводить до небезпечної поведінки людей (агресивної, терористичної тощо).

Є. Новіков у дисертації «Моральний сенс ностальгії» зазначає, що часто соціальна ностальгія змішується з патріотизмом та їхнє поєднання використовується у прихованих цілях як політиками, так і бізнесменами [1]. Перші намагаються продати суспільству міф про могутність і потужність держави у минулому, другі – продають людині товари, які мають вигляд або смак товарів з її дитинства. Таким чином соціальна ностальгія експлуатується, а людина відволікається від проблем сьогодення.

Є. Широкова у дисертації «Соціальна ностальгія як феномен духовного життя суспільства» зазначає відмінності між індивідуальною та соціальною ностальгією. Науковець підкреслює, що ностальгія «стає соціальною, коли люди в процесі взаємодії і спільної діяльності починають переживати однакові почуття і подібним чином реагувати на символи епохи, що минула, коли туга за минулим стає силою, що об'єднує групи людей, силою, яка набуває масового характеру» [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень

Отже, здійснено теоретико-психологічний аналіз феномена «ностальгія», здійснено огляд досліджень, що виділяють різновиди переживання ностальгії. Ностальгію вважають універсальною емоцією, яка

стосується усіх людей, незалежно від віку, статі, етнічної або соціальної приналежності. Ностальгія – це переживання (почуття), яке включає спогади про минуле, тугу, особливий екзистенційний стан людини, рефлексію, націлену на переосмислення власного життя, досвіду та долі.

На сьогоднішні не існує єдиної класифікації різновидів ностальгії. Хоч усі науковці одностайно вважають ностальгію емоцією, та думки щодо забарвлення

цієї емоції відмінні. Одні вчені вважають ностальгію позитивною емоцією із гіркосолюдким забарвленням, інші – негативною емоцією. Ностальгія може проявлятися як у патологічному, так і нормальному стані. Більшість праць вітчизняних учених поділяють ностальгію на індивідуальну, соціальну, просторову та часову.

Завданням подальшого теоретичного та емпіричного дослідження ми вбачаємо виокремлення функцій, які виконує переживання «ностальгії».

Література

1. Новиков Е.В. Нравственный смысл ностальгии / Е.В. Новиков // Философско-этический альманах «Проблемы этики». – М. – 2008. – С. 75-85.
2. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр // Пер. с фр. И.И. Блауберг и др. – М.: Изд-во гуманитарной литературы. – 2004. – 725 с.
3. Широкова Е.А. Социальная ностальгия как феномен духовной жизни общества: дис. ... канд. соц. наук.: спец. 22.00.06 – Социология культуры, духовной жизни / Е.А. Широкова. – Екатеринбург. – 2006. – 200 с.
4. Ярмук Я.А. Види ностальгії: «часова», «просторова», «соціальна», «індивідуальна» / Я.А. Ярмук // Наукове видання. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. Збірник наукових праць. Випуск XXX. Редактор Л.В. Білоусова. Видавництво «Міленіум». – 2004. – С. 43-52.
5. Bassin D. Nostalgic objects of our affection: Mourning, memory, and maternal subjectivity / D. Bassin // *Psychoanalytic Psychology*. – 1993. – №10. – P. 425-439.
6. Batcho K.I. Nostalgia: A psychological perspective / K.I. Batcho // *Perceptual and Motor Skills*. – 1995. – № 80. – P. 131-143.
7. Batcho K.I. Personal nostalgia, world view, memory, and emotionality / K.I. Batcho // *Perceptual Motor Skills*. – 1998. – № 87. – P. 411-432.
8. Batcho K.I. Nostalgia and the emotional tone and content of song lyrics / K.I. Batcho // *American Journal of Psychology*. – 2007. – № 120. – P. 361-381.
9. Best J. Nostalgia and discontinuity: A test of the Davis hypothesis / J. Best, E. Nelson // *Sociology and Social Research*. – 1985. – № 69. – P. 221-233.
10. Boym S. Nostalgia and its Discontents / S. Boym // *The Hedgehog Review*. – 2007. – № 9 (2). – P. 7-18.
11. Castelnovo-Tedesco P. Reminiscence and nostalgia: The pleasure and pain of remembering / P. Castelnovo-Tedesco, S. Greenspan, G. Pollack. // *The course of life: Psychoanalytic contributions toward understanding personality development: Vol. III: Adulthood and the aging process*. – 1980. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office. – P. 104-118.
12. Davis F. Yearning for yesterday: A sociology of nostalgia / F. Davis // New York, NY: Free Press. – 1979. – 160 p.
13. Fodor N. Varieties of nostalgia / N. Fodor // *Psychoanalytic Review*. – 1950. – № 37. – P. 25-38.
14. Frost I. Homesickness and immigrant psychoses. / I. Frost // *Journal of Mental Science*. – 1938. – № 84. – P. 801-847.
15. Havlena W.J. The good old days: Observations on nostalgia and its role in consumer behavior / W.J. Havlena, S.L. Holak // *Advances in Consumer Research*. – 1991. – № 18. – P. 323-329.
16. Havlena W.J. Nostalgia: An exploratory study of themes and emotions in the nostalgic experience / W.J. Havlena, S.L. Holak // *Advances in Consumer Research*. – 1992. – № 19. – P. 380-387.
17. Hirsch A.R. Nostalgia: A Neuropsychiatric Understanding / A.R. Hirsch, F.S. John // *Advances in Consumer Research*. – 1992. – Vol. 19. – P. 390-395.
18. Hofer J. Medical dissertation on nostalgia / J. Hofer // *Bulletin of the History of Medicine*. – 1934. – № 2. – P. 376-391.
19. Holbrook M.B. Nostalgia and the consumption preferences: Some emerging patterns of consumer tastes / M.B. Holbrook // *Journal of Consumer Research*. – 1993. – № 20. – P. 245-256.

20. Kaplan H.A. The psychopathology of nostalgia / H.A. Kaplan // *Psychoanalytic Review*. – 1987. – № 47. – P. 465–486.
21. Peters R. Reflections on the origin and aim of nostalgia / R. Peters // *Journal of Analytical Psychology*. – 1985. – № 30. – P. 135–148.
22. Rosen G. Nostalgia: A «forgotten» psychological disorder / G. Rosen // *Psychological Medicine*. – 1975. – № 5. – P. 340–354.
23. Sedikides C. Nostalgia: Conceptual issues and existential functions / C. Sedikides, T. Wildschut, D. Baden // *Handbook of experimental existential psychology* In J. Greenberg, S. Koole, & T. Pyszczynski (Eds.), New York, NY: Guilford Press. – 2004. – P. 200–214.
24. Sohn L. Nostalgia / L. Sohn // *International Journal of Psychoanalysis*. – 1983. – № 64. – P. 203–211.
25. Soudry Y. Olfactory system and emotion: Common substrates / Y. Soudry, C. Lemonge, D. Malinvaud // *European annals of otorhinolaryngology*. – 2010. – № 56. – P. 1-6.
26. Volkan V.D. Nostalgia as a linking phenomena / V.D. Volkan // *Journal of applied psychoanalytic studies*. – 1999. – № 1. – P. 169-179.
27. Werman D.S. Normal and pathological nostalgia / D.S. Werman // *Journal of the American Psychoanalytic Association*. – 1977. – № 25. – P. 387-398.

УДК 159.9

О.В. Петрунько
доктор психологических наук,
старший научный сотрудник,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Р. Юсупова
магистрант кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Психолого-педагогический анализ феномена социальной мобильности

В статье проанализировано значение термина «социальная мобильность» и особенности его использования в психолого-педагогическом образовательном дискурсе. Показано, что социальная мобильность – это интегративная компетенция личности, формируемая в процессе системной профессиональной подготовки будущих специалистов, в т. ч. средствами корпоративной культуры вуза. Высказано предположение, что социальная мобильность является одним из элементов корпоративной культуры вуза, гарантирующим успешное его функционирование.

Ключевые слова: социальная мобильность, профессиональная мобильность, мобильность как интегральная компетенция субъекта.

О.В. Петрунько
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Р. Юсупова
магістрант кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Психолого-педагогічний аналіз феномена соціальної мобільності

У статті проаналізовано значення терміна «соціальна мобільність» та особливості його використання в психолого-педагогічному освітньому дискурсі. Показано, що соціальна мобільність – це інтеграційна компетенція особистості, яка формується в процесі системної професійної підготовки майбутніх фахівців, у т. ч. засобами корпоративної культури вишу. Висловлено припущення, що соціальна мобільність є одним із елементів корпоративної культури вишу, що гарантує успішне його функціонування.

Ключові слова: соціальна мобільність, професійна мобільність, мобільність як інтегральна компетенція суб'єкта.

O. Petrunko*Doctor of Psychology, Senior Research Fellow,
Professor of Psychology Department,
“KROK” University***R. Yusupova***Master of Psychology Department,
“KROK” University*

Psychological and pedagogical analysis of social mobility phenomenon

The meaning of the term “social mobility” and special features of its usage in psychological and pedagogical educational debate have been analyzed in the article. It has been shown that social mobility is the integrative personal competence being formed within the process of systematic training for the future specialists i.e. by means of the corporative culture carried out by higher educational establishment. It has been suggested that perhaps social mobility is one of the components that form the corporative culture of the higher educational establishment meaning its successful functioning being guaranteed.

Key words: social mobility, professional mobility, mobility like the integrative competence of the subject.

Постановка проблемы и ее актуальность

Проевропейский курс украинского общества ставит новые требования к его членам и влечет за собой изменения в его образовательных системах, в т. ч. и в системе высшего образования, предполагающие повышение уровня профессиональной и компетентностной подготовки специалистов во всех сферах общественной жизни. Одной из наиболее важных компетентностей, которая гарантирует будущим специалистам необходимую конкурентоспособность на рынке труда и, соответственно, должна быть сформирована у будущих специалистов во время обучения в вузе, является социальная мобильность. Формирование социальной мобильности имеет особое значение еще и потому, что современное украинское общество пребывает в состоянии глобальных перемен. При этом существующей доньше системой вузовского образования не наработаны необходимые и достаточные стратегии и технологии, позволяющие решать данную задачу. И это на данный момент является достаточно актуальной теоретико-прикладной проблемой.

Анализ последних исследований и публикаций

(Б. Грэхэм, Б. Брайндли, С. Уильямс, П. Сорокин, Т.Б. Волобуева, И.Я. Лернер, И.В. Мороз, И.В. Осипова, Ю.А. Петров, Г.И. Петрова, П.И. Пидкасистый, Г.М. Романцев, С.А. Сысоева, О.В. Тарасюк, В.А. Федоров) дает основания утверждать, что в последнее время понятие «социальная мобильность» (которое традиционно понимается как способность индивидов и социальных групп изменять свои социальные позиции в социальном пространстве) вышло за рамки философской и социологической литературы и ныне широко представлено в т. ч. и в психолого-педагогическом дискурсе современного образования. Однако при этом социальная мобильность студента и других субъектов образовательного пространства понимается и как средство организации и выполнения определенной познавательной деятельности, и как специфическая особенность этой деятельности, зависящая от личностных особенностей ее участников, и как базовая компетентность субъектов образовательного процесса, гарантирующая качество их профессиональной подго-

товки, а в дальнейшем и конкурентоспособность на рынке труда. При этом различия в трактовке социальной мобильности связаны не только с тем, какое место отводится ей в структуре учебной деятельности и профессиональной подготовки студентов, но и каким образом этот важный показатель учебной деятельности может быть сформирован.

Цель статьи – анализ сущности феномена социальной мобильности и определение ее статуса в профессиональной подготовке студентов.

Изложение основного материала

Началом систематического применения термина «мобильность» (от лат. mobilis – подвижный, способный к быстрому передвижению, действию) в научных исследованиях традиционно считаются 20-е гг. XX в. В это время была предложена концепция социальной мобильности, основателем которой является П.А. Сорокин. Социальная мобильность понималась им как изменение индивидом или группой лиц места, занимаемого в социальной структуре, либо перемещение из одного социального слоя в другой. При этом П.А. Сорокин различал вертикальную и горизонтальную социальную мобильность. Вертикальная мобильность связана с перемещением индивида или группы в системе социальной иерархии, включая изменение социального статуса (т. е. она бывает восходящей и нисходящей). Горизонтальная социальная мобильность связана с перемещением индивида или группы в социальной структуре без изменения социального статуса (смена гражданства, религии, профессии, места жительства или работы) [5].

В ходе анализа энциклопедической, философской, педагогической, психологической литературы было выявлено, что понятие «мобильность» трактуется в различных научных источниках сообразно социально-политическим парадигмам разных исторических периодов. Так, в 80-х гг. прошлого XX в. были разделены понятия «социальная мобильность» и «профессио-

нальная мобильность». В «Кратком философском словаре» понятие «социальная мобильность» определяется как перемещение людей из одного социального слоя в другой или смена занятий в пределах одного и того же социального слоя, а понятие «профессиональная мобильность» – как изменение группой лиц или индивидом одной профессии на другую. Некоторые авторы (Е.Д. Гражданников, Ю.А. Петров, Г.И. Петрова, Г.М. Романцев, В.А. Федоров и другие) рассматривают профессиональную мобильность как вид социальной мобильности и используют понятия «социально-профессиональная мобильность», а также «внутрипоколенная мобильность» (как социальные перемещения по вертикали между различными поколениями). Речь идет также о смысловой (способность без посторонней помощи принимать верное решение) и организационной (умение организовать свою работу по реализации принятого решения) мобильности. Кроме того, как считается, социальная и профессиональная мобильности зависят от личностных качеств субъекта. Так, мобильными считаются люди, обладающие гибкостью и способностью к изменениям, умеющие оперативно реагировать на актуальные вызовы времени [1; 2; 7].

В контексте образовательной проблематики понятие «социальная мобильность» употребляется как минимум в двух смыслах:

1) горизонтальные и вертикальные перемещения индивида в социально-профессиональной структуре общества, связанные с изменениями его образовательного статуса;

2) личностное качество, выработанное в процессе обучения и выражающееся в способности легко и быстро осваивать новые знания и компетенции в разных сферах жизнедеятельности, находить адекватные способы решения проблем и выполнения нестандартных задач [4; 7].

Исследования в области социально-профессиональной мобильности (Л.А.Амирова, Т.Н. Заславская, Б.М. Игошев, Ю.А. Карпова, С.А. Кугель, Р.Л. Насибу-

лин, И.В. Осипова, Г.М. Романцев, И.Л. Смирнова, О.В. Тарасюк, В.А. Федоров и другие) позволили выделить такие ее виды, как отраслевая, профессиональная, квалификационная и социально-экономическая. При этом общей чертой разных видов мобильности является то, что она предполагает не только реальные изменения трудового статуса, но и наличие необходимых возможностей для этого. Уровень социальной мобильности определяется многими факторами. Среди них – общий объем общеобразовательной подготовки, уровень теоретических и профессиональных знаний и производственных навыков, сложившаяся социальная структура общества и закономерности ее динамики [7].

Эти идеи нашли отражение и в современных толкованиях социальной мобильности. Так, в одном из словарей профессионально-педагогических понятий [4] социальная мобильность определяется как свойство социальных субъектов, выраженное в их способности быстро и адекватно модифицировать свою деятельность при постоянно изменяющихся условиях внешней среды, в т. ч. социально-экономической ситуации. Таким образом, все чаще подчеркивается не только социальная, но и рыночная сущность этого феномена, а сам он рассматривается как одна из составляющих профессионализма современного специалиста. По мнению большинства исследователей, социальная мобильность является интегральным свойством человека, объединяющим в себе и социальные, и социально-психологические, и профессиональные его характеристики.

Таким образом, социальная мобильность рассматривается исследователями достаточно широко: одни понимают ее как процесс, другие – как качество личности, третьи – как интегративное свойство, обеспечивающее формирование необходимых компетенций специалиста. В любом случае данное качество мобильность существенно расширяет жизненные перспективы и возможности человека и позитивно коррелирует с показателями его

компетентности и профессионализма, а также с уровнем его образования (чем образованнее человек, тем он мобильнее) [2; 6; 8].

В организационной психологии проблема мобильности чаще всего сводится не только к вопросу повышения уровня квалификации членов организации (вертикальная мобильность), но и к необходимости их оптимального перехода к новым или измененным видам деятельности (горизонтальная мобильность). Проецируя вышеизложенное на систему образования, можем утверждать, что социально-профессиональная мобильность в педагогической сфере – это особое качество личности, формируемое в процессе обучения (учебный процесс как информационно-деловой обмен) и воспитания (средствами корпоративной культуры и корпоративной этики) и оказывающее существенное влияние на профессиональную компетентность будущего специалиста.

Анализируя данные психолого-педагогических исследований феномена профессиональной мобильности по отношению к субъектам процесса обучения – обучающемуся и педагогу, можно констатировать, что ученые не пришли к единому мнению относительно данного феномена. Однако при этом достаточно отчетливо просматриваются два основных направления:

- 1) исследование профессиональной мобильности обучаемого;
- 2) исследование профессиональной мобильности педагога.

Большинство исследований, относящихся к первому направлению, посвящены проблемам подготовки профессионально мобильных специалистов в системе высшего образования. Это работы А.И. Архангельского, Б.М. Игошева, Э.А. Морылевой, Е.Г. Неделько, Н.В. Сидоровой и других. В этих исследованиях показано, что основной задачей высшего образования в современном обществе является формирование тех знаний, умений, навыков, а также личностных качеств молодого человека, которые обеспечат успешное выполнение профессиональных функций

и продвижение по карьерной лестнице в процессе реализации профессиональной мобильности [6; 7].

Особая актуальность второго направления определяется тем, что оно является условием модернизации всей системы образования (С.А. Сысоева, А.В. Хуторской) [6; 8]. Ныне считается очевидным, что профессиональная мобильность педагога является необходимым условием профессиональной мобильности будущего специалиста, важным параметром, определяющим опережающую функцию образования и приоритетную роль учителя не только в образовательном процессе, но и цивилизационном развитии общества в целом. В рамках этого направления формирование социальной мобильности рассматривается в т. ч. с позиций компетентностного подхода. Анализ психолого-педагогической литературы по данной проблеме, опытно-поисковая работа позволили определить следующие ключевые межпредметные и межпрофессиональные компетентности и компетенции:

- многофункциональность – способность и готовность выполнять действия (виды деятельности) из области разных специальностей, профессий, осуществлять различные должностные обязанности. Особенно важное значение эта компетенция имеет в сфере малого и среднего бизнеса;

- инновационность – способность решать задачи, сопутствующие выполнению основной производственной задачи, а также вносить целесообразные изменения в функционирование уже сложившейся системы;

- профессиональная динамичность – способность адекватно реагировать на социально-технологические изменения профессионально-образовательной среды и адаптироваться к ним;

- синергичность (системность), обуславливающая эффективность совместной деятельности. Смыслообразующим фактором выступает самоорганизация – способность взаимодействовать с другими, проектировать новые организационные структуры, выполнять новые функции, де-

монстрируя социально-профессиональное единение и корпоративность;

- интеллектуальная лабильность (гибкость) – способность корректировать содержание и процесс деятельности в соответствии с проблемными ситуациями. Позволяет преодолеть сложившиеся стереотипы деятельности, консерватизм и ригидность. Проявляется также в толерантности к неопределенности [2].

В зависимости от содержания конкретной профессионально-образовательной деятельности акцент делается на следующих компетенциях, наиболее обуславливающих социальную мобильность настоящих и будущих специалистов: широкий кругозор, прогностичность, инициативность, самоэффективность, коммуникативность, адаптивность, рефлексивность, креативность, инакоязычная компетентность и некоторые другие [6].

Отметим также, что в профессиональном образовании социальная мобильность рассматривается в следующих измерениях:

- социально-экономическом – как готовность и способность адаптироваться к изменяющимся условиям рынка труда;

- профессиологическом – как готовность и способность достаточно быстро и успешно осваивать новую технику и технологии в рамках одной профессии, при необходимости овладевать смежными и новыми профессиями, а также осуществлять статусные перемещения в пространстве профессиональной иерархии;

- в направлении педагогической инноватики – как деятельность по созданию, освоению и использованию нововведений в сфере образования.

В подавляющем большинстве современных концепций и программ развития профессионального образования наблюдается переосмысление понятия мобильности в контексте применения к педагогическому объекту как сверхсложной большой системе. Не случайно в последние время наряду с названными выше двумя исследовательскими направлениями активно оформляется еще одно направление исследований социальной мобильности

– исследование корпоративной культуры организаций, ее составляющих и факторов, которые существенно влияют не только на успешность функционирования организации и ее психологический климат, но и, как с большой вероятностью можно предполагать, на мобильность организации в продвижении к ее главным целям и на социальную мобильность ее членов. В частности, одним из элементов и важных качественных показателей организационного климата, имеющих вместе с тем еще и значительную функциональную силу, является социальный оптимизм (О.В. Петрунько, А.Р. Рафиков) [3].

Выводы

Исходя из выше изложенного, в социально-психологическом аспекте целесообразно рассматривать мобильность в качестве необходимого условия инновационного развития образовательных систем, которое в прикладном понимании в

первую очередь означает способность педагога, студентов и других субъектов этих организаций и систем оперативно и гибко реагировать на нестабильные, турбулентные, постоянно меняющиеся внешние и внутренние условия экономической, социальной и духовной жизни своей организации, общества в целом.

Гибкое реагирование на внешние (стратегические изменения в обществе и его образовательных системах, а также случайные катаклизмы и потрясения) и внутренние (особенности корпоративной культуры конкретного учебного заведения, а также целый ряд психологических показателей, в т.ч. те, которые можно объединить под названием «человеческий фактор») условия жизни составляет основу социальной мобильности как важной интегральной компетентности специалиста, гарантирующей его конкурентоспособность на рынке труда.

Литература

1. Гражданников Е.Д. Метод построения системной классификации наук / Е.Д. Гражданников; отв. ред. О.С. Разумовский. – Новосибирск: Наука, 1987. – 120 с.
2. Петров Ю.А. Матричная модель уровней компетентности / Ю.А. Петров, Г.И. Петрова // Новые информационные технологии в образовании: материалы 7-й Международной научно-практической конференции, Екатеринбург, 11–14 марта 2014 г. / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. Екатеринбург, 2014. – С. 452-456.
3. Петрунько О.В., Рафіков О.Р. Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням / О.В. Петрунько, О.Р. Рафіков // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 12. – Київ–Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 169-178.
4. Профессионально-педагогические понятия : словарь / сост. Г.М. Романцев, В.А. Федоров, И.В. Осипова, О.В. Тарасюк. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005. – 456 с.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 393 с.
6. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня / С.О. Сисоєва. – Київ : Поліграфкнига, 1996. – 406 с.
7. Уровневое профессионально-педагогическое образование: теоретико-методологические основы стандартизации: монография / Г.М. Романцев, В.А. Федоров, И.В. Осипова, О.В. Тарасюк. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2011. – 545 с.
8. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты / А.В. Хуторской // Эйдос: интернет-журнал [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm.

Axio-factor of Openness to Change values in Ukrainian, Polish and Romanian young adults

This study makes use of Schwartz's Portrait Values Questionnaire (PVQ; Schwartz, 1994; Schwartz et al., 2001) to examine the psychometric properties of Openness to Change (OC) factor in large young adults sample from Poland, Romania and Ukraine. Additional purpose is to examine value differences across cultures by applying a one-factor model focused on OC as salient process of personality development. Participants were 383 young adults aged from 18 to 45 years from Poland ($n = 220$), Romania ($n = 183$) and Ukraine ($n = 200$). Results support for the generalizability of the one-factor model on openness to change values in Poland, Ukraine and Romania. Three separate models were tested in the Poland, Romanian and Ukrainian groups, respectively. The models showed a very good fit. The CFA model estimated via SEM was analyzed for the Polish data set $\chi^2(N = 603) = 72.01$, $p = .026$, CFI = .919, RMSEA = .095, for the Romanian data set $\chi^2(N = 603) = 26.03$, $p = .026$, CFI = .939, RMSEA = .069 and for the Ukraine data set $\chi^2(N = 603) = 25.91$, $p = .017$, CFI = .929, RMSEA = .071 separately. The associations of self-direction and stimulation items loadings within three groups were all statistically significant. The results showed a consistent relation between factor loadings for OC one-factor model in Ukrainian, Polish and Romanian groups. We found support for path models for all samples testing three separate models in the Polish, Romanian and Ukrainian groups, respectively. The results of the models fit statistics were largely satisfactory. The prospective of future research is cross-cultural comparison with data for Belgian, Polish, Romanian and Ukrainian samples to study such basic concept about personality development and values' becoming in social and cultural space as openness to changes in the personal system of values including west- and east- Europeans spaces.

Key words: values, axio-factor of openness to change, Ukrainian, Polish and Romanian young adults, PVQ

Л.В. Романюк

доктор психологічних наук,
завідувач кафедри психології,
Львівський державний університет внутрішніх справ

Аксіо-фактор відкритості до змін в українських, польських та румунських молодих дорослих

У цьому дослідженні використовується опитувальник ціннісних портретів Ш.Шварца (PVQ; Schwartz, 1994; Schwartz et al., 2001) для вивчення психометричних властивостей фактора відкритості до змін (ОС) у вибірках молодих дорослих з Польщі, Румунії та України. Додатковою метою є вивчення відмінностей в цінностях між культурами шляхом застосування однофакторної моделі, орієнтованої на ОС як наочний процес розвитку особистості. Учасниками були 383 молодих особи віком від 18 до 45 років із Польщі ($n = 220$), Румунії ($n = 183$) й України ($n = 200$). Результати підтримують узагальненість однофакторної моделі цінностей відкритості до змін у Польщі, Україні та Румунії. Три окремі моделі були протестовані відповідно в польській, румунській та українській групах. Моделі показали дуже гарну форму. Модель CFA,

оцінена через SEM, проаналізована для польського набору даних χ^2 ($N = 603$) = 72,01, $p = 0,26$, CFI = 0,919, RMSEA = 0,95), для румунського набору даних χ^2 ($N = 603$) = 26,03, $p = 0,26$, CFI = 0,939, RMSEA = 0,069) і для набору даних в Україні χ^2 ($N = 603$) = 25,91, $p = 0,017$, CFI = 0,929, RMSEA = .071) окремо. Сукупність навантажень у трьох групах були статистично значущими. Результати показали послідовний зв'язок між факторними навантаженнями для однофакторної моделі ОС в українських, польських і румунських групах. Знайдено підтримку моделі для всіх вибірок, що тестують три окремі моделі в польській, румунській та українській групах, відповідно. Результати моделі відповідають статистиці задовільно. Перспективою майбутніх досліджень є кроскультурне порівняння з даними для бельгійських, польських, румунських і українських вибірок для вивчення базової концепції про розвиток особистості й становлення цінностей відкритості до змін в особистій системі цінностей, у соціальному і культурному просторах, включаючи західний і східноєвропейський простори.

Ключові слова: цінності, аксіо-фактор відкритості до змін, українські, польські та румунські молоді дорослі, PVQ

Л.В. Романюк

доктор психологических наук,
заведующая кафедры психологии,

Львовский государственный университет внутренних дел

Аксио-фактор открытости к изменениям украинских, польских и румынских молодых взрослых

В этом исследовании используется вопросник ценностных портретов Ш.Шварца (PVQ; Schwartz, 1994; Schwartz et al., 2001) для изучения психометрических свойств фактора открытости к изменениям (ОС) в выборках молодых взрослых из Польши, Румынии и Украины. Дополнительной целью является изучение различий в ценностях между культурами путем применения однофакторной модели, ориентированной на ОС как наглядный процесс развития личности. Участниками были 383 молодых взрослых в возрасте от 18 до 45 лет из Польши ($n = 220$), Румынии ($n = 183$) и Украины ($n = 200$). Результаты поддерживают обобщаемость однофакторной модели по ценностям открытости к изменениям в Польше, Украине и Румынии. Три отдельные модели были протестированы соответственно в польской, румынской и украинской группах. Модели показали очень хорошую форму. Модель CFA, оцененная через SEM, показана на рисунке 1 и проанализирована для польского набора данных χ^2 ($N = 603$) = 72,01, $p = 0,26$, CFI = 0,919, RMSEA = 0,95), для румынского набора данных χ^2 ($N = 603$) = 26,03, $p = 0,26$, CFI = 0,939, RMSEA = 0,069) и для набора данных в Украине χ^2 ($N = 603$) = 25,91, $p = 0,017$, CFI = 0,929, RMSEA = .071) отдельно. Совокупность нагрузок в трех группах была статистически значима. Результаты показали последовательную связь между факторными нагрузками для однофакторной модели ОС в украинской, польской и румынской группах. Найдена поддержка модели для всех выборок, тестирующих три отдельные модели в польской, румынской и украинской группах, соответственно. Результаты модели соответствуют статистике удовлетворительно. Перспектива будущих исследований – кросс-культурное сравнение с данными для бельгийских, польских, румынских и украинских выборок для изучения такой базовой концепции о развитии личности и становлении ценностей в социальном и культурном пространстве как открытости к изменениям в личной системе ценностей, включая западные и восточно-европейские пространства.

Ключевые слова: ценности, аксио-фактор открытости к изменениям, украинские, польские и румынские молодые взрослые, PVQ

Challenge problem

To live in a modern and rapidly changing world, it is important to have an internal core values that ensure coordinated actions

and planned behaviors. This co-ordination involves values as supervising principles of human life that can operate people's activity.

A review of recent studies and papers

Values are the point of reference for all actions embedded in daily experience and behavior [5, 10]. Values have been traditionally studied by employing the Portrait Values Questionnaire (PVQ) [11-12] which is a commonly used self-report questionnaire based on Schwartz Values Theory [14]. The PVQ is often used to compare individuals and groups and is applied here to explore values of Ukrainian and Romanian students' space of socialization. However, in order to be valid across different cultural groups, the questionnaire must measure identical constructs with the same theoretical structure across groups. Stated otherwise, the factor structure (i.e., factor loadings, and intercepts/thresholds) should be identical over different groups, which is called measurement invariance. When measurement invariance is not demonstrated, groups or subjects respond differently to the items [17].

Remaining challenges

Consequently, factor means cannot reasonably be compared across groups. Yet, it is unclear whether the PVQ and Openness to Change factor (OC), which is the core interest in this study, shows measurement invariance across different countries. Openness to change emphasizes independent action, thought, feeling and readiness for new experience. Openness to change has also been defined as support for change and positive affect that people experience about the consequences of change [9]. In order to offer a thorough evaluation of the OC, the first aim of the current study was to test the OC factor structure in a sample of Ukrainian and Romanian students and to examine measurement invariance. Having determined measurement invariance, future studies will be able to compare the occurrence, determinants, and consequences of OC values between these ethnic groups and countries.

Draw the objectives of research The Present Study

This study was designed to examine the psychometric properties of the Openness to

Change (OC) factor in a large student sample from Poland, Romania and Ukraine. **Additional purpose** is to examine values' becoming across cultures by applying a one-factor model focused on OC as salient process of personality development and test whether groups from these three countries (Poland, Ukraine and Romania) with a similar post-communist history differ in their levels of openness to change and if such value domains may vary across groups/national contexts.

We focus on Poland, Ukraine and Romania because every country have undergone a difficult period of economic and political transition following the fall of the communism ideology in the late 1980s. Therefore, such important life transitions may also have influenced the development and salience of values and particularly with regards to openness to change. Hence, we aimed to investigate these relevant value processes for students from two very interesting contexts for the study of values. In so doing, we address two primary research questions:

(1) Is there evidence for a one-factor values model of OC in the personality development of Polish, Ukrainian and Romanian groups of young adults? In line with prior work [12] we test a one-factor model on OC across groups/countries. Hence, according to the hypothesized model and previous research, we expect to find a one-factor solution of OC in every group.

(2) Do groups from three countries (Poland, Ukraine and Romania) differ from each other with respect to their values and OC processes? Due to the exploratory nature of the study, we do not advance specific predictions in that regard.

Discussion Method

Participants. The sample consisted of 220 Polish (40% female), 200 Ukrainian (55% female) and 183 Romanian university students (61.7% female). The age ranged from 18 to 45 years in the Ukrainian sample ($M = 20.50$, $SD = 1.60$) and from 18 to 45 years in the Romanian sample ($M = 20.82$, $SD = 2.15$). Every sample consisted of students from bachelor and master degree courses. The so-

cio-economic status of the Polish, Ukrainian and Romanian samples ranged from low, middle and high status groups.

Instruments. Axio-factor of Openness to Change. We employed the PVQ-40 items [12] to assess the one-factor OC model in every country. We make used of the 21-item PVQ version, as applied in the European Social Survey in Poland, Ukraine and Romania. The items which were not included in the standardized 21-item version of PVQ were translated in Polish, Ukrainian and Romanian applying a back translation procedure. The measure consists of items rated on a response scale ranging from 1 (*not like me at all*) to 6 (*very much like me*). The PVQ is the most widely used and reliable measure grounded upon the Schwartz's human values theory. The values model of Shalom Schwartz and his measure own their popularity for two main reasons: they are based on one of the most comprehensive models and the PVQ has been extensively validated cross-culturally. Besides tremendous amount of research on PVQ validity across different cultures and nations, the European Social Survey (ESS) also considers the Schwartz's measure as an important constituent in conducting a systematic study of values, attitudes, and behaviors within Europe [8]. Additionally, in his seminal work on validation of the PVQ, the author points out that this instrument has been developed to be more concrete and less cognitively complex than the traditionally employed a single method of measurement, namely the Schwartz Value Survey (SVS), hence usable with populations for which the SVS was not suitable. According to the author, PVQ differs substantially from the SVS or related measures in its format and tasks by providing an independent test of the theory of value content and structure [15]. Further support for the validity of PVQ is provided by strong evidence on its discriminant validity using multitrait-single method correlations and high internal and test-retest reliability indicated by Crochbach's alpha coefficient [15]. Additional studies using confirmatory factor analysis (CFA) on data of the PVQ have supported the full Schwartz's model of human values across different cul-

tures and samples [13-14]. Therefore, we aimed at replicating the validity of PVQ in our student samples. For the purposes of the present study we employed self-direction and stimulation items only. Self-direction was measured with four items like "She/he likes to do things in her own original way". Stimulation comprised three items such as "She/he always looks for new things to try". The questionnaire was administered in two versions, one for female and the second for male students. The versions were identical except for the words that indicated the gender of the respondents. Reliability of the subscales was found to be adequate for our samples. The internal reliabilities of Cronbach's alpha (α) were .70 for every sample (Polish, Romanian and Ukrainian).

Statistical Analyses. In order to compare the results across countries, it is important to ensure that the underlying structure is equal across countries. To this aim, an established procedures was used [6, 17], testing for equality of factor loadings across groups. The first step is to specify the model (adequate structure) of the instrument for each country separately using confirmative factor analyses (configural invariance). The second step is to check if the best fitting factor model is adequate and equal across groups. Single and multiple group confirmatory factor analysis were analyzed using the software AMOS [1]. A robust weighted least squares estimator (WLSMV) was used in combination with full information maximum likelihood estimation to deal with missing data [3, 7]. To assess model fit, we used the comparative fit index (CFI) and the root mean square error of approximation (RMSEA). Cut-off values for fit were considered adequate if CFI and values are > 0.90 and $RMSEA < 0.08$.

Results

The results of path models for every sample are shown in Table 1. Three separate models were tested in the Polish, Romanian and Ukrainian groups, respectively. As can be seen from Table 1, the models showed a very good fit.

The CFA model estimated via SEM is shown in Figure 1 and was analyzed for the

Polish data set $\chi^2(N = 603) = 72.01$, $p = .026$, CFI = .919, RMSEA = .095), for the Romanian data set $\chi^2(14, N = 382) = 26.03$, $p = .026$, CFI = .939, RMSEA = .069) and for the Ukraine data set $\chi^2(13, N = 382) = 25.91$, $p = .017$, CFI = .929, RMSEA = .071) separately.

The stimulation item loadings within every group were all statistically significant associations of self-direction and (Figure 1). Additionally, we applied a MANCOVA with group (2 levels) as independent variable, Openness to change (self-direction and stimulation) as dependent variables and gender and age as covariates. The analyses revealed a significant group effect for self-direction and stimulation. Specifically, Ukrainians reported higher self-direction ($M = 4.62$, $SD = .66$) and stimulation ($M = 3.99$, $SD = .88$) compared to Romanians self-direction ($M = 1.69$, $SD = .47$) and stimulation ($M = 2.23$, $SD = .82$) and to Polish reported higher self-direction ($M = 2.32$, $SD = .36$) and stimulation ($M = 4.79$, $SD = .58$).

Conclusions

The main objective in this study was to examine values of openness to change of students from three former communist's ideology countries, namely Poland, Ukraine and Romania.

Specifically, we aimed at examining the psychometric properties of Openness to Change (OC) factor in large young adult's sample from the three countries. Additionally, we examined values differences across cultures by applying a one-factor OC model.

The results showed a consistent relation between factor loadings for OC one-factor model in Polish, Ukrainian and Romanian groups. We found support for path models for every sample testing two separate models in the Polish, Romanian and Ukrainian groups, respectively. The results of the models fit statistics were largely satisfactory. The CFA model also showed that the item loadings of

self-direction and stimulation within both groups were all statistically significant. This set of findings provides additional evidence to previous studies on values using PVQ by replicating these in a sample of Polish, Ukrainian and Romanian groups. We can conclude that OC factor can be reliably measured in Polish, Ukrainian and Romanian samples.

We also found group differences, in that OC factor domains differed significantly in Poland, Ukraine and Romania. Ukrainian participants, showed higher self-direction and stimulation. We reasoned that Ukrainian rather than Polish and Romanian young adults may be subjected to a context that is more favorable to issues related to their openness to change options. Ukraine became an independent state after the end of the communism ideology period and the dissolution of the former USSR. Consequently, in the last decades there has been a flourishing of independent political activities (e.g., The Orange Revolution, Euromaidan) and openness toward the European Union [4]. It may well be that these recent processes had affected the Ukrainians to a higher degree than their Polish and Romanian counterparts. Arguably, the context of dynamic change of the Ukrainian group in this study may explain group differences in values related to openness to change. Therefore, young adults in Ukraine may have more turbulent environment that stimulates their openness to change options to a greater extent than in Poland and Romania. It may also be that in Ukraine, there is a longer history of independence struggles and political tensions compared to Poland and Romania. Therefore, Ukrainian students may be more supportive and engaging in openness to change as a reaction to their national context circumstances.

This study has some limitations that need to be acknowledged in order to stimulate further research. First, our findings are limited to Ukrainian, Poland and Romanian contexts

Table 1

	χ^2	df	p	CFI	RMSEA
Romanian sample	26.03	14	.026	.939	.069
Polish sample	72.01	14	.026	.919	.095
Ukrainian sample	25.91	13	.017	.929	.071

and further research is needed to be able to generalize our results to other ethnic groups and national contexts. Future studies may examine the OC factor in other countries (as Belgium) to see how self-direction and stimulation are perceived among students in other countries. Second, future studies may include large community samples rather than student samples only. Third, we need to add additional measures to the study of personality values and openness to change in particular. For example, longitudinal data show that openness to change is strongly related to job satisfaction, anxiety and depression [2]. Future studies are needed to address the role of individual differences and context-specific predictors of personality values and openness to change across national contexts. Lastly, we are aware of the relatively small samples that may affect the external validity of our results in relationship to the target population in both countries. However, while we used a convenience student samples that are most widely employed in cross-cultural psychology research, we paid careful attention to

factors that may affect the representativeness of our groups (e.g., issues related to sample design and coverage of the general student population in both settings). Also, the ratio of number of participants and items was satisfactorily for CFA and measurement invariance techniques. Although our results from this study can be generalized with confidence to the population of interest in both cultures, future studies, employing large community samples may improve the confidence in our findings.

Despite these limitations, we can conclude that this study provides support for the generalizability of the one-factor model on axio-factor of openness to change in Ukrainian, Polish and Romanian samples. We also provide evidence that strong self-direction and stimulation as core aspects of openness to change are more salient for Ukrainian compared to Polish and Romanian groups. These results portray important insights with implications for openness to change and the potential effects of the consequences of change across three national contexts in Europe.

References

1. Arbuckle, J. (2009) *Amos 19*. Crawfordville, FL. AMOS Development Corporation.
2. Axtell, C., Wall, T., Stride, C., Pepper, K., Clegg, C., Gardner, P., Bolden, R. (2002) *Familiarity breeds content: The impact of exposure to change on employee openness and well-being*. In: *Journal of Occupational and Organizational Psychology* **75**, No 2, p. 217–231.
3. Byrne, B.M., Shavelson, R.J., Muthén, B.O. (1989) *Testing for equivalence of factor covariance and mean structures: The issue of partial measurement invariance*. In: *Psychological Bulletin* **105**, p. 456–466.
4. Carothers, T. (2002) *The End of the Transition Paradigm*. In: *Journal of Democracy* **13** No. 1, p. 5–21.
5. Davidov, E. (2002) *A Cross-Country and Cross-Time Comparison of the Human Values Measurements with the Second Round of the European Social Survey*. In: *Survey Research Methods* **2** No. 1, p. 33–46.
6. Dimitrov, D.M. (2010) *Testing for factorial invariance in the context of construct validation*. In: *Measurement and Evaluation in Counseling and Development* **43**, p. 121–149.
7. Enders C.K., Bandalos, D.L. (2001) *The Relative Performance of Full Information Maximum Likelihood Estimation for Missing Data in Structural Equation Models*. In: *Structural Equation Modeling* **8**, p. 430–457.
8. Jowell, R., Kaas, M., Fitzgerald, R., Eva, G. (2007) *The European Social Survey as a measurement model. In: Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey*, Jowell, R., Kaas, M., Fitzgerald, R., Eva, G. (Eds.). Sage Publications, London, p. 1–32.
9. Miller, V.D., Johnson, J.R., Grau, J. (1994) *Antecedents to willingness to participate in a planned organizational change*. In: *Journal of Applied Communication Research* **22**, p. 59–80.
10. Romanyuk, L. (2009) *A problem of method in research of values: instruments, technologies, perspectives*. In: *The Collection of scientific works psychology*, Taras Shevchenko National University of Kyiv. Problems of empirical researches in Psychology, **3**, p. 69–75.
11. Schwartz, S.H. (1992) *Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries*. In: *Advances in Experimental Social Psychology* **25**, p. 1–65.

12. Schwartz, S.H. (1994) *Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?* In: *Journal of Social Issues*, **50** No 4, p. 19–45.
13. Schwartz, S.H. (2007) In: *Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey*, Jowell, R., Kaas, M., Fitzgerald, R., Eva, G. (Eds.). Sage Publications, London, p. 169–204.
14. Schwartz, S.H., Boehnke, K. (2001) *Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis*. In: *Journal of Research in Personality* **38**, No. 3, p. 230–255.
15. Schwartz, S.H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., Harris, M., Owens, V. (2001) *Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement*. In: *Journal of Cross Cultural Psychology* **32**, p. 519–542.
16. van de Schoot, R., Lugtig, P., Hox, J. (2012) *A checklist for testing measurement invariance*. In: *European Journal of Developmental Psychology* **9** No. 4, p. 486–492.
17. Vandenberg, R.J., Lance, C.E. (2000) *A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research*. In: *Organizational Research Methods* **3**, p. 4–70.

УДК 159.9

Г.В. Абанина
*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»*

Стратегії опанування психотравматичного досвіду в контексті наративного підходу

Проаналізовано специфічну природу травматичної пам'яті та ефективність інтеграції фрагментарних травматичних спогадів у життєву історію-нарратив людини для подолання нею наслідків кризових травматичних ситуацій. Розглянуто стратегії використання нарративних практик для опанування психотравматичного досвіду: нарративна біографія, нарратизація травматичних подій, травмофокусована нарративна реконструкція.

Ключові слова: психотравма, травматична пам'ять, психотравматичний досвід, нарративні практики.

А.В. Абанина
*кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»*

Стратегии освоения психотравмирующего опыта в контексте нарративного подхода

Проанализирована специфическая природа травматической памяти, а также эффективность интеграции фрагментированных травматических воспоминаний в жизненную историю-нарратив человека с целью преодоления последствий кризисных травмирующих ситуаций. Рассмотрены стратегии использования нарративных практик для освоения психотравмирующего опыта: нарративная биография, нарратизация травматических событий, травмофокусированная нарративная реконструкция.

Ключевые слова: психотравма, травматическая память, психотравматический опыт, нарративные практики.

H.V. Abanina
*candidate of sciences (psychology),
docent of the department of psychology,
“KROK” University*

The psycho traumatic experience acquisition strategies in narrative approach context

Analyzed a nature of traumatic recollection, effectiveness of integration of fragmented traumatic recollections into the client's life history for remedial actions taken after psycho trauma situations. Explored the psycho traumatic experience acquisition strategies: narrative biography, narratization of traumatic event, trauma-focused narrative reconstruction.

Key words: psycho trauma, traumatic recollection, psycho traumatic experience, narrative practices.

Постановка проблеми

Трагічні події, які переживає населення України останні кілька років, зумовлюють соціальний запит щодо ефективних засобів психологічного відновлення у посттравматичних ситуаціях. Особливо важливим є формування копінг-стратегій особистості в умовах гострих соціогенних стресів, насамперед у напрямі зміцнення, посилення, відновлення у постраждалих відчуття сталості світу, пошуку ресурсів, досягнення особистісної цілісності, усвідомлення можливостей інтеграції та ідентифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Травматичні кризи виникають внаслідок психотравмуючих ситуацій, при чому деякими авторами окремо виділяється криза втрати (А. Осіпова) та біографічна криза (Р. Ахмеров). Зазвичай фактором виникнення та розвитку кризи вважається кризова ситуація, що спричиняється інтенсивним стресовим фактором (стресором) і руйнує звичні, усталені способи подолання складних життєвих ситуацій. Своєю чергою, це може спричинити розвиток кризового стану, суттєвими характеристиками якого є його тривалість та інтенсивність [1, с. 8].

Дієвим способом подолання кризових травматичних ситуацій є оптимізація часової перспективи особистості. Свого часу вітчизняні вчені Є. Головаха і Н. Паніна у роботі «Социальное безумие: история, теория и современность» (1994) проаналізували, яким чином у періоди нестабільного функціонування соціокультурної системи посилюються такі соціальні емоції, як страхи, тривожність, різного роду фобії, та як формується взаємозв'язок між рівнем страхів та різними соціальними факторами, зокрема часовими аспектами життєдіяльності особистості й соціальної спільноти. Дослідники зазначають, що внаслідок психічної травми виникає фрагментація часових переживань, порушення послідовності подій, фіксація на певному часовому модусі. Як вказують фахівці, що працюють

з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), травматична пам'ять, на відміну від автобіографічної, не має «мітки часу» – переживається як «тут і тепер», вона фрагментована, не інтегрована в автобіографічну пам'ять. Відповідно важливим аспектом роботи із травмою є відновлення «лінії часу», реконструкція життєвої історії, побудова й модифікація наративу травми [2; 3; 4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Ефективність психологічної допомоги при роботі з психотравмою насамперед залежить від вміння психолога (консультанта, терапевта) створити безпечні умови для розповіді клієнтом своєї історії про травматичні події. У цьому сенсі одним із ресурсних, життєствердних, безпечних напрямів психологічної роботи з людьми, що пережили психотравму, ми вважаємо наративний підхід.

Водночас сьогодні дієвим підходом у роботі з посттравматичними стресовими розладами традиційно визнається травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія (TF-CBT), яка охоплює різні терапевтичні інтервенції, спрямовані на рекогніцію та повторне переживання травматичних ситуацій [1; 2]. Ефективність використання TF-CBT доведена на численних кейсах клієнтів, що мали в анамнезі одну або кілька психотравм, однак залишається відкритим питання про ефект застосування TF-CBT щодо множинних травм. Тому постає необхідність аналізу існуючих методів роботи з такого роду психотравмами та пошук ефективних стратегій опанування психотравматичного досвіду в контексті інших психотерапевтичних напрямів. Зокрема, продуктивним методом травмофокусованих втручань вважається наративна реконструкція, наративна експозиційна терапія (NET) [5].

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз можливих ефективних стратегій опанування психотравматичного досвіду в межах наративного підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Люди постійно розповідають історії, як іншим, так і самим собі. Ми – це наші історії. Розповідаючи та переповідаючи життєві історії, людина змішує та видозмінює свої спогади, по-різному розподіляє життєвий досвід, тим самим конструює свою унікальну реальність. За допомогою історій-розповідей – наративів – особистісний досвід розміщується в континуумі «минуле – майбутнє», створюючи причинно-наслідкові зв'язки і, відповідно, цілі, іншими словами – завдяки наративу «час перетворюється у людський час» [6, с. 327]. Люди живуть в теперішньому, це час, який ними проживається. Особистість відтворює свої спогади в теперішньому і проектує в минуле, уявляє своє майбуття в теперішньому і проектує в майбутнє. Якщо минуле і майбутнє – проєкції сьогодення, тоді й історія (наратив), з якою людина себе ідентифікує, – також проєкція. Тому наратив потенційно мінливий у часі, він не встановлюється раз і назавжди, він гнучкий, його можна змінювати [4; 5; 6].

Внаслідок психотравми можуть залишитися болісні часткові спогади, які не об'єднуються у цілісну історію. Такі незасвоєні, неінтегровані в життєву історію людини фрагменти можуть переслідувати її у вигляді інтрузивних симптомів (нав'язливих спогадів, страшних снів, дисоціативних реакцій тощо). В результаті фіксації на травматичному минулому виникають психоемоційні проблеми на зразок синдрому ПТСР. «Травматичні події викликають порушення автобіографічної пам'яті, а відтак – послаблення контекстуалізації подій та посилення асоціативних зв'язків, що веде до розвитку симптомів повторного переживання» [2, с. 30].

Однією з основних причин, через яку залишаються симптоми травми, є поведінка уникання травматичних спогадів. Реакція уникання може проявлятися в «нехтуванні» як неусвідомленому ігноруванні інформації, значущої для вирішення проблеми. Індикатором процесу нехтування є пасивна поведінка у вигляді утримування

від дії, зверхадаптації, нервозності, безпорадності або насильства. Природно, що ця захисна стратегія дає можливість постраждалому ухилитися від неприємних думок і переживань, уникнути ситуацій та зустрічей з людьми, що так чи інакше нагадують про травму й викликають біль, напруження, тривогу, страх. Але така поведінка спричиняє лише тимчасове полегшення, не дозволяючи інтегрувати травматичний досвід в життєву історію особистості, перешкоджає прийняттю та опрацюванню травматичних переживань, тим самим унеможливорює вироблення гнучкого способу подолання наслідків травми й вироблення нового конструктивного оцінювання травматичної події в довготривалій перспективі [7].

З огляду на особливості травматичної пам'яті, основна мета травмофокусованої наративної терапії – відновлення «лінії часу» через створення/перепроживання нового наративу травматичної ситуації. Для цього використовується спеціальна процедура поновленого «виписування» історії травматичної події – *наратизація*, яка дає можливість сконструювати усвідомлений цілісний, альтернативний наратив травматичної події. В результаті у людини з'являється нова історія, нові можливості та сподівання. Зазвичай, у ході наративної реконструкції клієнт отримує новий емоційний досвід та новий когнітивний конструкт (рекогніція) – ресурс для змін і досягнення стану особистісної інтегрованості, цілісності, автономності.

Наративна експозиційна терапія (NET) базується на теорії подвійного пред'явлення травматичних спогадів. Клієнт за допомогою терапевта конструює хронологічну розповідь про історію свого життя, фокусуючись на травмуючих переживаннях. В результаті фрагменти травматичного досвіду інтегруються в життєву історію клієнта. Метод NET не потребує від клієнта вибору однієї травматичної події зі всієї історії травми, а спрямований на аналіз всього життя людини, зміцнюючи тим самим відчуття особистісної ідентичності. В результаті повторного перегляду (re-visiting) травматичного досвіду від-

бувається переосмислення, яке дає клієнту можливість побачити події в контексті плину його життя, а не переживати повторно (re-experienced) ці події в теперішньому часі. Важливим терапевтичним ресурсом цього методу є створення після завершення роботи автобіографії клієнта в письмовому вигляді. Також перевагою методу є те, що процедура NET проста і зрозуміла для використання як психотерапевтами, так і консультантами в умовах надзвичайних ситуацій (війна, катастрофи тощо). Більшість NET-сесій проводяться з метою отримання детального опису подій, розташованих на «лінії життя» в контексті загальної біографії клієнта, терапевт прямує за клієнтом через всю «лінію життя» з самого початку і по актуальний момент [5].

Метод наративної експозиції може включати елементи арт-терапії, зокрема такі творчі інструменти, як малювання, асоціативні картки, використання клаптиків тканин різного кольору, каміння, квітів (на зразок техніки «Мотузок історії»). Це допомагає прояснити контекст і дозволяє клієнту говорити крізь його власний досвід. Особливо корисно використовувати такий підхід у роботі з дітьми.

У ході теоретичного аналізу стратегій опанування психотравматичного досвіду в контексті різних психотерапевтичних напрямів нами було розроблено інтегративну модель «*терапевтичних сходинок*» *травмофокусованої наративної реконструкції*, у якій було поєднано концептуальні підходи когнітивно-поведінкової, наративної та транзактно-аналітичної терапії психотравми. У межах зазначеної моделі нами запропоновано використовувати психотерапевтичну техніку *травмофокусованої наративної реконструкції*, в основу якої покладено елементи мультимодальної моделі лікування травми «SEE FAR CBT» M. Lahad, M. Doron [7; 8].

Яскравим прикладом ефективності використання наративних практик опанування психотравматичного досвіду є численні історії-розповіді ветеранів, учасників бойових дій. Зокрема історія штабс-сержанта Армії США у відставці Шайло

Гарріса, який пройшов крізь пекло війни в Іраку, зазнав жаклих фізичних і психологічних травм та зміг прийняти незворотні зміни свого життя. Ветеран написав книгу про «мою подорож крізь пекло, аби стати тією людиною, якою я став» [9], та знову і знову розповідає про те, що пережив, розповідає у різних куточках світу, різним аудиторіям, і кожна його розповідь надає йому сил, впевненості, бажання продовжувати повноцінно жити, долаючи наслідки травматичних подій минулого.

Підтвердженням актуальності, ресурсності та ефективності наративного підходу в роботі з психотравмою є проведення дослідження переживання життєвих подій та конструювання життєвих історій учасниками АТО (в межах психологічної реабілітації військовослужбовців у санаторії «Остреч», м. Мена). Як зазначають автори дослідження, в результаті створення та оповіді життєвих історій в учасників сформувалося цілісне дистанційне ставлення до події, в деяких випадках зменшилася інтенсивність симптомів гострої травми, відбулася інтеграція події в особистісний досвід [10].

Висновки

Ефективними стратегіями опанування травматичного досвіду є наративні практики, зокрема автобіографування, наративна реконструкція. Враховуючи специфічні характеристики травматичної пам'яті (фрагментованість, неінтегрованість), дієвим способом психологічного відновлення у посттравматичній ситуації можна вважати оптимізацію часової перспективи особистості, відновлення «лінії часу», реконструкцію життєвої історії, побудову й модифікацію наративу травми.

Одним із продуктивних методів роботи з множинною психотравмою є наративна експозиційна терапія. Запропонована психотерапевтична техніка травмофокусованої наративної реконструкції дає змогу сконструювати усвідомлений цілісний, альтернативний наратив травматичної події, в результаті чого людина отримує новий емоційний досвід та новий когнітив-

ний конструкт як ресурс для змін і досягнення стану особистісної інтегрованості, цілісності, автономності.

Перспективу дослідження ми вбачаємо в необхідності проведення більш ґрунтовного емпіричного дослідження можли-

востей використання наративних практик як копінг-стратегій особистості в умовах гострих соціогенних стресів та постстресових ситуацій, насамперед в аспекті оптимізації часового впорядкування та інтеграції психотравматичного досвіду.

Література

1. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос, Л.І. Литвиненко... Царенко Л.Г.; за ред. З.Г. Кісарчук. – К. : ТОВ «Видавництво «Логос», 2015. – 207 с.
2. Горбунова В.В. Робота з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) у межах когнітивно-поведінкової терапії / В.В. Горбунова // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій: зб. статей / Ін-т соціальної та політичної психології; Представництво Польської академії наук у м. Києві. – К.: Міленіум, 2015. – С. 26-35.
3. Титаренко Т.М. Самопомога у посттравматичній ситуації: практики автобіографування / Т.М. Титаренко // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Ів.-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2014. – Вип. 19. – Ч. 2. – 253 с. – С. 30-36.
4. Tosi M.T. Storie narrate e vissute: il copione in una prospettiva narrativa / M.T. Tosi // Psicologia, psicoterapia e salute, 2010. – № 16 (1). – P. 3-25.
5. Schauer, M. Narrative Exposure Therapy: A short Term Treatment For Traumatic Stress Disorders (2nd edition) / M. Schauer, F. Neuner, T. Elbert. – Cambridge, MA: Hogrefe Publishing, 2011 // Режим доступу: <http://narrative.ru/narrativnaya-ekspozitsionnaya-terapiya-net>.
6. Allen J. Narrative Theory, Redecision Therapy, and Postmodernism / J. Allen, B. Allen // Transactional Analysis Journal, October 1995. – vol. 25, 4. – P. 327-334.
7. Абаніна Г.В. Використання наративних практик для подолання наслідків психотравмуючих ситуацій / Г.В. Абаніна // Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. – К., 2016. – С. 427-433.
8. Lahad M. "BASIC Ph" Model of Coping and Resiliency: Theory, Research and Cross-Cultural Application / M. Lahad, O. Ayalon, M. Shacham. – Philadelphia, USA, 2013. – 288 p.
9. Гарріс Ш. Сталева воля / Шайло Гарріс. – Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2017. – 280 с.
10. Кресан О.Д. Життєві історії учасників АТО / О.Д. Кресан // «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» : зб. статей. – К., 2016. – С. 50-53.

Р.А. Мороз
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

Психологічний аналіз сімейних міфів сучасної української сімейної системи

Стаття приділяє увагу функціям, механізмам утворення та існування міфів в історії людства, що забезпечують внутрішню узгодженість людського життя. Охарактеризовано сутність сімейних міфів, історій (тем), легенд сучасної української сім'ї як механізмів усвідомлення та впливу сімейного досвіду, ментальних складових сім'ї, проаналізовано сімейні нарративи та виокремлено міфи сучасної української сім'ї.

Ключові слова: міфи, сімейні міфи, сімейні легенди, сімейні теми, сімейні постулати.

Р.А. Мороз
кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии,
Николаевский национальный университет
им. В.А. Сухомлинского

Психологический анализ семейных мифов современной украинской семейной системы

Статья уделяет внимание функциям, механизмам образования и существования мифов в истории человечества, обеспечивающих внутреннюю согласованность человеческой жизни. Охарактеризована сущность семейных мифов, историй (тем), легенд современной украинской семьи как механизмов осознания и влияния семейного опыта, ментальных составляющих семьи, проанализированы семейные нарративы, выделены мифы современной украинской семьи.

Ключевые слова: мифы, семейные мифы, семейные легенды, семейные темы, семейные постулаты.

R.A. Moroz
candidate of sciences (psychology),
docent of the department of psychology,
V.O. Sukhomlinskyi Mukolaiv National University

Psychological analysis of family myths of modern Ukrainian family system

The article pays attention to functions and mechanisms of formation and existence of myths in the history of humanity, myths providing with the inner coherence in human life. There is described the modern Ukrainian family essence of family myths, stories (themes), legends as mechanisms of family experience realization and influence, mental factors of a family. There are analyzed family narratives, highlighted modern Ukrainian family myths.

Key words: myths, family myths, family legends, family themes, family postulates.

Постановка проблеми

Проблема організації сім'ї як системи є об'єктом дослідження демографії, педагогіки, економіки, етнографії, історії, права, соціології, соціальної психології, психології сім'ї, системної сімейної психотерапії. За визначенням більшості дослідників, сім'я – складне суспільне утворення, історично конкретна система взаємовідносин між подружжям, батьками і дітьми, мала група, члени якої пов'язані шлюбними або спорідненими відносинами, спільністю побуту, системою ролей, взаємною моральною відповідальністю, правами та певними емоційними відносинами (Е. Ейдемільлер, В. Юстицькіс, І. Малкіна-Пих, Г. Навайтис, Д. Фримен).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Практична робота з сім'єю в останні роки в Україні детермінована як усвідомленим й доведеним фактом, що сім'я є одним з вирішальних чинників становлення та розвитку особистості, так і трансформацією функціонування сім'ї як системи на якісно інший рівень. За Т. Яблонською, відбувається закономірний перехід від патріархальної сім'ї до біархальної, що пов'язане з розділенням відповідальності за матеріальне виживання сім'ї жінкою [16]. Дослідження структурних та змістовних трансформацій сучасної української сім'ї виявили тенденції до порушення функціонування сімейної сучасної системи (послаблення захисної, психотерапевтичної, репродуктивної, комунікативної та ін. функцій сім'ї); невизначеності, суперечливості або інверсії сімейних ролей; погіршення якості батьківсько-дитячих взаємин, викликаних як невідповідністю та закостенілістю батьківських виховних правил, так і зниженням культурного, емоційного рівня, інформованості батьків щодо оптимальної внутрішньосімейної взаємодії; порушення механізмів адаптації сім'ї до швидких динамічних процесів у суспільстві; неадекватних очкувань, завищених вимог до шлюбного партнера тощо; етнічного відтворення, розвиток національної ідентичності в межах сім'ї,

виховання особистості як носія певної національної ідентичності (М. Балакирева, Т. Буленко, Л. Долинська, І. Кучманич, Н. Падун, М. Пірен, Т. Руденко, Н. Стрельнікова та ін.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проте, незважаючи на ціннісну переорієнтацію, структурно-функціональну та рольову трансформацію сучасної сім'ї, інші тенденції, зумовлені динамічними процесами в суспільстві, сім'я як система функціонує за певними параметрами: стереотипи взаємодії, сімейні правила, сімейні межі, сімейні стабілізатори, сімейні історії та міфи (П. Вацлавик, К. Вітакер, Д. Джексон, О. Жорняк, К. Людвіг, С. Мінухін, І. Хамітова, Дж. Хейлі, В. Сатир, Б. Хеллінгер, Е. Ейдемільлер). На сьогодні в сучасній науковій літературі дослідження сімейних історій, міфів, легенд представлені недостатньо.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження сімейних міфів, історій (тем), легенд сучасної української сім'ї як механізмів усвідомлення та впливу сімейного досвіду, ментальних складових сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження

Міфи завжди в житті людей відігравали велике значення. Філогенетично вони були першою формою духовної культури: людство за допомогою міфів намагалось знайти відповіді на всі запитання. Космологічні та звичайні міфи, присвячені світоустрою, виникненню найбільш важливих явищ природи, тварин і людей, таємниці народження й смерті, сенсу й змісту людського життя тощо, надавали можливість упорядковувати у свідомості світ, розуміти його як організоване ціле та представляти його в доступній формі.

Механізмами утворення міфів є колективні уявлення, що формуються не на основі логічного аналізу, узагальнення досвіду, а за законами партиципації – асоціативно-психологічний смисловий зв'язок, що сприймається індивідом як засіб на-

явної суб'єктивної детермінованості явищ і предметів. Міфи забезпечують міжпоколінну передачу знань, зв'язок між минулим і майбутнім завдяки поєднанню двох аспектів – діахронічного (розповідь про минуле) та синхронічного (поєднання теперішнього та майбутнього). Міфи є стабілізаторами людського буття, підтримують гармонію між світом і людиною, природою і суспільством, суспільством та індивідом, і в такий спосіб забезпечують внутрішню узгодженість людського життя [7]. В. Поліщук виокремлює аксіологічну, телеологічну, праксіологічну, комунікативну, компенсаторну, пізнавальну, пояснювальну функції міфу [9].

Ідею про визначну роль міфу у світосприйнятті людини в якості архетипу розвивав К. Юнг [15]. Він вважав, що міфи всіх народів і епох мають спільні архетипічні форми в колективному несвідомому усього людства. Несвідомий вміст колективних утворень, які є прихованими слідами пам'яті минулого людства – расової, національної історії, та навіть долюдського, тваринного існування – загальнолюдський досвід, характерний для усіх рас і народів, тлумачиться К. Юнгом як колективне несвідоме, що виникає зі спадкової структури психіки і мозку людини. Колективне несвідоме містить у собі інстинкти, специфічні несвідомі реакції на стимули зовнішнього середовища і внутрішнього світу, системи настанов, сценаріїв, неусвідомлених життєвих програм, які непомітно впливають на життя людини. Індивідуальне несвідоме – поверхневий шар психіки – містить особисті утворення індивіда, що належать самій людині, яка здатна їх усвідомлювати та інтегрувати у свідомість, в Его.

Отже дослідження К. Юнга доводять, що міфологічне засвоєння світу та усвідомлення життєвого досвіду притаманні людській психіці. Засобами упорядкування власного сімейного життя є такі утворення колективного і індивідуального несвідомого, як сімейні міфи.

У психології феномен сімейного міфу було досліджено в межах різних концептуальних напрямів. Психодинамічний під-

хід розглядає сімейні міфи як «сімейний» механізм захисту, як запобігання усвідомленню відторгнутої негативної значущої інформації про сім'ю в цілому та її членів (З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер, М. Кляйн). Феномен сімейного міфу полягає в тому, що завдяки йому кожен член сімейної системи вибудовує власний психологічний захист за допомогою інших членів сім'ї і всієї сімейної системи.

У руслі когнітивно-поведінкової терапії сім'ї пояснюється природа ірраціональних переконань, когнітивних схем про сім'ю, вплив батьківської сім'ї на формування уявлень про неї (Р. Дрейкурс, А. Бек, А. Елліс, Д. Мейхенбаум).

Психогенетика досліджує сімейний та родовий генезис, родові підсвідоме, трансгенераційну передачу психологічних проблем і сімейних історій (С. Максименко, Н. Гавриленко, Дж. Тойч, І. Равич-Щербо, М. Макголдрик, Р. Герсон).

Сучасними вітчизняними психологами запропоновано синонімічні поняття «сімейний міф» концепти: «образ сім'ї» [5]; «наївні сімейні теорії» [14]; «сімейна культурна концепція» [10].

У процесі дослідження А. Нестеровою соціально-психологічних детермінант сімейних міфів було виявлено, що сімейний міф:

по-перше, зумовлений низкою соціокультурних, соціально-групових, внутрішньо сімейних та особистісних чинників; сімейні міфологеми беруть початок у соціокультурних джерелах-міфах, казках, прислів'ях, притчах про сім'ю;

по-друге, домінування певних сімейних міфів визначається статеворольовими особливостями;

по-третє, рівень освіти і місце проживання – місто або село – є значущими чинниками, що детермінують перевагу того або іншого міфу;

по-четверте, трансляція сімейних міфів не зводиться до копіювання дітьми сімейного міфу батьків, а залежить від низки факторів, взаємовідносин у сім'ї, ід характерних особливостей самої сім'ї;

по-п'яте, існує взаємозв'язок між деякими психологічними характеристиками

людей і домінуванням певних сімейних міфологем [6, с. 8-9].

Отже дослідниками визначено основні функції існування сімейних міфів: компенсаторна, інтегруюча, соціалізуюча, адаптивна. Особливе місце в наукових працях посідає деструктивна функція сімейного міфу, що дає можливість відрізнити його від конструктивних або нейтральних уявлень сім'ї про себе. Головна мета існування сімейних міфів, на думку представників сімейної психотерапії, – приховати сімейні конфлікти і незадоволені потреби, узгодити ідеалізовані уявлення членів сім'ї один про одного та про зовнішній образ сім'ї в цілому.

Представниками гештальттерапії механізм формування сімейних міфів описується як інтроектування на базі первинної конфлуенції (злиття), засноване на емоційній близькості родичів, злиття з близькими людьми, коли неможливо провести чітку межу між собою та іншим.

В. Штроо зазначає, що наявність сімейного міфу свідчить про «хворобу» сім'ї, однак про це стає відомо лише тоді, коли міф утрачає здатність підтримувати гомеостаз внутрішньосімейних взаємин [13]. Сімейні міфи формуються, на думку В. Штроо, на тлі будь-якого нерозв'язаного конфлікту, кризи, сімейної таємниці і виникає в сім'ях, для яких характерне розщеплення та відторгнення чогось травмуючого і небажаного.

У процесі вивчення феномена сімейного міфу дослідники виявили найбільш розповсюджені міфи: міф про велику силу кохання; міф про вічне кохання; міф про зовнішню детермінацію емоцій; міф про абсолютизацію понять; міф про злу долю; міф про сталість подружнього щастя; міф про досконале знання членів сім'ї один одним; міф про необхідність жертви заради іншого в сім'ї; міф про те, що подружжя – це «одне тіло й одна душа» [12, с. 97]; міф про задоволення всіх своїх потреб в системі сім'ї; міф про те, що з народженням дитини або розлученням всі проблеми будуть розв'язані; міф про дружну сім'ю; міф про сім'ю героїв, що в подальшому трансформується у міф

про сім'ю рятувальників, та ін. [1; 3; 5; 8; 14].

Окрему групу утворюють міфи про шлюб і розлучення: «У шлюбі чоловік отримує більше переваг, ніж жінка», «Народження дитини скріплює стосунки між подружжям»; «Чим освіченішою є жінка, тим складніше їй створити сім'ю»; «Свідectvo про шлюб – не більше, ніж шматок паперу»; «Повторні шлюби – міцніші»; «Спільне проживання до шлюбу знижує можливість розлучення»; «Чоловіки частіше йдуть із сім'ї» та ін.

На наш погляд, від сімейних міфів слід відрізнити сімейні легенди – викривлена інтерпретація окремих подій, що створює можливість підтримувати сімейний міф про сімейне благополуччя. Як і сімейний міф, сімейна легенда виконує захисну, адаптивну, інтегруючу, регулятивну функції, але може відноситися до індивідуального, мікро- або макросистемного рівня психологічного функціонування сім'ї. На відміну від сімейного міфу сімейна легенда усвідомлюється як викривлення реальних фактів, викривлення інформації і з часом може стати частиною сімейного міфу.

Феномени сімейних міфів та сімейних легенд вивчаються дослідниками в єдності з сімейними історіями та сімейними сценаріями [2; 8; 14].

М. Боуен уперше почав вивчати сімейні теорії й довів, що з часом від покоління до покоління відбувається накопичення дисфункціональних патернів, що призводить до патології її членів (концепція «трансмисії») [11].

За М. Боуеном, сімейна історія (тема) – специфічна проблема, яка несе емоційне навантаження і навкруги якої формується конфлікт, що періодично виникає.

П. Пепп виявила найбільш розповсюджені сімейні теми:

відповідальність і безвідповідальність – коли один із подружжя бере на себе роль відповідальної особи, а інший – роль безвідповідальної сторони;

хвороба і здоров'я – коли один із членів сім'ї емоційно або фізично хворіє, а інший виступає в якості лікаря або психіатра;

близькість і дистанційованість – коли

Сімейні міфи, представлені в сімейних наративах

Про ідеальну сім'ю, щасливе сімейне життя	«Найголовніше у житті – це сім'я. Якщо в тебе є сім'я, ти завжди будеш щасливим, у тебе буде до кого прийти на допомогу. Заради сім'ї варто жити!» «Я вважаю, що жити треба для рідних людей, в тому числі й для друзів. І що в цьому житті, щоби щось отримати, треба щось віддати»; «Мы стараемся сделать все, что возможно, чтобы быть и считаться дружной семьей; мы не завистливые, хорошие люди и отзывчивые ко всем членам семьи»; «Мы копируем родителей. Но мы счастливы, мы живем в образцово-показательной семье»; «Сімейне життя моїх батьків є досить міцним та надійним, оскільки вони завжди разом долають усі труднощі. Вони протягом життя жодного разу не посварилися, і взагалі, у них – ідеальна сім'я!»» «Ми в сім'ї один одного доповнюємо, поодинокі ми – начебто не одне ціле»
Про дружну і велику сім'ю; «Сім'я – одне тіло й одна душа»	«Ми – велика, дружна сім'я»; «Тільки разом можна бути щасливим, домогтися чогось більшого!»; «Ми в сім'ї один одного доповнюємо, поодинокі ми – начебто не одне ціле»; «Муж и жена – два сапога пара!»
Про легендарне минуле сім'ї	«Мама для меня – кумир. Она сильная женщина и ни от кого не зависит»; «Дідусі й бабусі по материнській лінії були все життя колгоспниками. Але я знаю, що по батьківській лінії всі хлопці військові. Тому і я мріяв стати військовим».
Про детермінованість щастя вищими силами	«В детстве мама ходила к бабке-гадалке, и она сказала, что я буду красивая, как цветок. А раз красивая, значит – очень счастливая. И мама всю жизнь верила в это, и я просто обязана быть красивой и счастливой»
Про велику силу кохання	«Девизом нашей семьи, если можно так сказать, есть два высказывания: «Любовь победит все!», «Вместе мы – сила!»; «Моя бабушка рассказывала, что очень давно, в годы «панщины» моя прапрапрабабушка была очень красивой, пан выказывал к ней большой интерес, но она влюбилась в конюха, и они решили убежать вместе от пана. Спрятались в крыше соломенной, а люди пана шпагами протыкали крышу, но так их и не нашли. Это потому, что их любовь хранила».
Про необхідність жертви заради іншого в сім'ї	«Мені мама завжди говорила, що необхідно завжди бути другою «половинкою» для чоловіка, треба начебто «розчинитися» в чоловікові, треба бути йому і другом, і коханкою, і матір'ю-Берегинєю. Жити тільки для нього, для сім'ї, для дітей»; «Я вважаю, що жити треба для рідних людей, в тому числі і для друзів. І що в цьому житті, щоби щось отримати, треба щось віддати»; «Конфликты в нашей семье решаются быстро, так как все понимают, что главное в жизни – здоровье, и нужно собой и своими интересами поступаться всегда ради здоровья и благополучия других»; «В детстве, когда мне было 12 лет, мои родители хотели развестись, но я сказала, что если они будут жить порознь, то я не буду ни с кем жить и вообще уйду к бабушке или на улицу. Так они остались вместе»

Про задоволення всіх своїх потреб у системі сім'ї	«Среди чужих людей друзей не бывает»; «Батьки реалізуються в дітях»; «Батьки щасливі, коли їхнім дітям добре»
Міф про зумовленість сімейного щастя вищою освітою	«Батьки завжди казали мені, що якщо я не буду вчитися, то мене чекає місце, де буде тяжка фізична праця. І мого чоловіка теж. І якщо хтось із нас буде без освіти, не матиме професії, це обов'язково позначатиметься і на наших стосунках»; «Навчання – це твій хліб з маслом!»; «Дитині для її щастя потрібна вища освіта, навчання...»; «Учиться, учиться и еще раз учиться! Выучись, и у тебя все будет!»; «Мої батьки мріяли, аби я отримала вищу освіту і влаштувалася на хорошу роботу. Моя мати хотіла, аби я вступила до педагогічного університету, щоб продовжити династію вчителів, як вона і мій тато. І ось я отримала вищу освіту і працюю вчителем».
Про детермінованість долі, характеру ім'ям	«Життя людини залежить від її імені»

один із подружжя переслідує іншого, прагнучи досягти емоційної близькості, а інший за будь-яких умов намагається зберегти певну емоційну дистанцію;

учитель і студент – коли один із сімейної пари займає позицію володіння авторитетом і компетентністю, а інший залишається безпомічним і некомпетентним [8, с. 25].

Аналіз дослідження сімейних наративів дав можливість виокремити міфи, що існують у сучасних українських сім'ях: про ідеальну сім'ю; про дружну і велику сім'ю; про злу долю; про стабільність подружнього життя; про велику силу кохання; про необхідність жертви заради іншого в сім'ї; про задоволення всіх своїх потреб у системі сім'ї; про абсолютизацію понять; про досконале знання членів сім'ї один одним; про детермінованість долі, визначеність певних рис характеру відповідно до імені, яке було обране при народженні.

Висновки

Література

1. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия / А.Я. Варга // Журнал практической психологии и психоанализа. Ежеквартальный научно-практический журнал электронных публикаций. – 2000. – №2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyjournal.ru>.
2. Варга А.Я. Теория семейных систем Мюррея Боуэна. Основные понятия, методы и клиническая практика / Варга А.Я., Бейкер К. – М.: Когито-Центр. – 496 с.

Таким чином, за впливом на формування особистості членів сім'ї та сім'ї в цілому сімейні міфи є помилковими, дисфункційними утвореннями. Беручи до уваги сказане вище, можемо зробити висновок, що наявність міфологічного мислення, представленого в сімейній самосвідомості, на нашу думку, обмежує можливість особистісного зростання кожного члена сім'ї окремо та нормального його функціонування, не дає можливості індивіду проявляти автентичність, робити вільний вибір у різних життєвих ситуаціях внаслідок стереотипних думок, сталих очікувань з боку інших членів сім'ї від суб'єкта певної поведінки, що є непродуктивною.

Перспективами подальшого дослідження видається аналіз сімейних постулатів, які не всі за впливом на розвиток сімейної системи є дисфункційними; деякі несуть смислоутворювальну, констатувальну, розвивальну і захисну функції.

3. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / Кратохвил С. – М.: Медицина, 1991. – 336 с.
4. Мороз Р.А. Психологічний феномен ідентичності особистості: категоріальне визначення / Р.А. Мороз // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Серія «Психологічні науки» [за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової]. – Т. 2. – Вип. 4. – Миколаїв: ТОВ «Ілліон», 2010. – 314 с. – С. 159-164.
5. Мороз Р.А. Наративи в психологічній теорії і практиці / Р.А. Мороз // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 8. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 832 с. – С. 719-727.
6. Нестерова А.А. Социально-психологические детерминанты семейных мифов: Автореферат диссерт. на соиск. уч. степ. канд. психол. наук: М, 2004, РГСУ – 22 с.
7. Пархоменко И.Т., Радугин А.А. Культурология в вопросах и ответах. – М.: Центр, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.countries.ru/library/mif/mifobr.htm>.
8. Пэпп П. Семейная терапия и ее парадоксы / Пер. с англ. В.П. Чурсина / Пэпп П. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 288 с.
9. Полищук В.И. Культурология: учебное пособие / В.И. Полищук. – Издательство: М.: Гардарики, 1999. – 446 с.
10. Сапогова Е.Г. Семейная микрокультура и «образы Я» в индивидуальных нарративах / Е.Г. Сапогова // Prace psychologiczno-pedagogiczne / Red. Y.Karandashev, T.Senko, D.Pluta-Wojciechowska. – Bielsko-Biala: Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsko-Bialej, 2007. – С. 185-190.
11. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика. – М.: Когито-Центр, 2008. – 683 с.
12. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
13. Штроо В.А. Исследование групповых защитных механизмов / В.А. Штроо // Журнал практической психологии и психоанализа. – №3. – 2001. – С. 15-28.
14. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – СПб.: Питер, 1999. – 276 с.
15. Юнг К.-Г. Душа и миф. Шесть архетипов / К.-Г. Юнг. – М.: Харвест, 2004. – 384 с.
16. Яблонська Т.М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні / Т.М. Яблонська // Український соціум. – 2004. – №2 (4). – С. 80-84.

УДК 378.147

І.А. Сорока
*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
та спеціальної мовної підготовки,
Університет економіки та права «КРОК»*

Складнощі викладання юридичної англійської мови в українських університетах

У даній статті проаналізовані особливості навчання ESP (англійської мови за професійним спрямуванням) і проблеми викладання юридичної англійської мови в університетах України. Представлені різні визначення терміна ESP. У роботі викладено результати опитування, проведеного автором, і дослідження, проведеного Британською Радою в Україні. Юридична англійська мова має особливості, які ускладнюють навчання. Ці проблеми висвітлені в даній статті. Надані рекомендації, як справлятися з існуючими проблемами у викладанні юридичної англійської мови.

Ключові слова: англійська мова за професійним спрямуванням, юридична англійська мова, Британська рада.

И.А. Сорока
*кандидат психологических наук,
доцент кафедры иностранных языков и
специальной языковой подготовки,
Университет экономики и права «КРОК»*

Сложности преподавания юридического английского языка в украинских университетах

В данной статье проанализированы особенности обучения ESP (английскому языку для профессиональных целей) и проблемы преподавания юридического английского языка в университетах Украины. Представлены различные определения термина ESP. В работе изложены результаты опроса, проведенного автором, и исследования, проведенного Британским Советом в Украине. Юридический английский язык имеет особенности, которые затрудняют обучение. Эти проблемы освещены в данной статье. Представлены рекомендации, как справляться с существующими проблемами при преподавании юридического английского языка.

Ключевые слова: английский язык для профессиональных целей, юридический английский язык, Британский совет.

I.A. Soroka
candidate of sciences (psychology),
assistant prof. of the department of foreign languages
and special language preparation,
“KROK” University

Challenges of teaching legal English at Ukrainian universities

This article presents the peculiarities of teaching ESP (English for specific purposes) and challenges of teaching legal English in Universities of Ukraine. Different definitions of the term ESP are introduced in this paper. The results of the survey conducted by the author and the results of the research done by the British Council Ukraine are discussed in this work. Legal English has its specific characteristics which make it difficult to teach. These features are introduced in the article. Some advice how to deal with existing problems while teaching legal English is presented in this work.

Keywords: *English for specific purposes, legal English, the British Council.*

Introduction

English is currently acknowledged to be the lingua franca (common language used as a means of communication among speakers of other languages) of international commercial and legal transactions. Teaching English for Specific Purposes (ESP) has gained its importance as students are prepared for their future work in different spheres: engineering, technology, law, economy, management and so on. Our country is determined to join the EU hence there will be more opportunities for Ukrainians to work in international organisations where the high level (at least B2) of English is the must.

The **objective** of this article is to introduce the challenges of teaching legal English at Ukrainian higher educational institutions and discuss their possible solutions.

Literature Review

Different definitions of the term ESP exist in scientific literature. Hutchinson and Waters [3] wrote that “ESP must be seen as an approach not as a product. ESP is not a particular kind of language or methodology, nor does it consist of a particular type of teaching material. Understood properly, it is an approach to language learning, which is based on learner need”.

Dudley-Evans and St John [2] identified the following characteristics of ESP:

- ESP is designed to meet specific needs of the learner.
- ESP makes use of underlying methodology and activities of the disciplines it serves.
- ESP is centered on the language (grammar, lexis, register), skills, discourse and genres appropriate to these activities.

Summing up the definitions, ESP involves training learners in the particular skills and language they need in order to function in a particular set of professional situations in English. Learners should be grouped according to their needs (not just their language level).

The specifics of teaching ESP and problems which teachers of higher educational institutions face with in their work were described in the research done by The British Council Ukraine, Rod Bolitho and Richard West [6]. The challenges of teaching legal English and the peculiarities of the legal language itself were studied by Christopher Williams [5] and Jill Northcott [4].

Methods

To identify the problems professors of Ukrainian universities face teaching ESP, the author of this article conducted a survey, using the questionnaires for teachers (containing six questions). The aim of the first question for the teachers is to identify the opinion of the respondents if an ESP teacher has to be a specialist in the subject (law etc.).

Next respondents have to agree or disagree with the statement that an ESP teacher teaches the language of the specialty not the specialty itself. The purpose of the third question is to find out the point of view of teachers if they can ask their students to help with specific terms of the subject. For the fourth question teachers have to agree or disagree with the point that it is unacceptable when the teacher cannot answer his/her students' questions. In the fifth item respondents have to react positively or negatively to the statement: "If an ESP teacher cannot explain the specific terms or answer students' questions, he/she will look incompetent and lose respect". The aim of the last sixth point is to identify the teachers' feelings if they find it difficult to confess to students whether they do not know the answer to the question of the speciality despite the fact that they are teachers of English.

More global research was conducted by The British Council Ukraine [6]. Starting in 2014 up to 2017 in partnership with the Ministry of Education and Science of Ukraine, the British Council conducted in-depth studies of universities across the country to evaluate the current English provision as well as the role and status of the English language. Various questionnaires, observation and Aptis test were used. One of the focuses was teachers of English for Specific Purposes (ESP).

Results

The following results were received in our research: 23% of the interviewed think that a teacher who teaches ESP should be an expert in the relevant disciplines (law etc.), 42% disagree with this idea. The respondents gave such comments: the knowledge of a definite speciality would be useful; it is not necessary, but desirable; the teacher should have the basic knowledge of the speciality and understand terms, but it is not obligatory to be an expert in the field. The majority of the respondents emphasized the importance of the basic knowledge of the speciality. 77% of ESP teachers agree that ESP teachers teach the language of the speciality not the speciality itself. 68% of surveyed teachers agree that they can ask the students to help with specific terms of the subject. But the problems can

arise in some universities where ESP is taught during the first year, when students don't have any knowledge in special disciplines.

90% of university teachers who took part in the research disagree with the point that it is unacceptable when the teacher cannot answer the students' questions. They comment the point in the following way: "nobody knows everything", and the way out in such situations can be to give the home task to find the answer to the problematic question.

6% of the respondents agree, but 77% disagree that if an ESP teacher cannot explain the specific terms or answer students' questions, he/she will look incompetent and lose respect. Some interviewees gave such comments: "the teacher will not lose respect unless such thing happens all the time", but in any case the teacher should promise to find out the answer and inform about the results during the next lesson.

26% find it difficult to confess to students when they do not know the answer to the question of the speciality despite the fact that they are teachers of English, but 61% of teachers disagree with this statement. The teachers think that it is better to confess sincerely than not to be able to accept your weak sides or lack of knowledge. Some think that it depends on the question, but the whole situation is unpleasant.

In the research conducted by the British Council the teachers of English from the fifteen participating universities were tested, using the British Council's Aptis test, which provides results aligned to the CEFR (Common European Framework of Reference for Languages). The results demonstrated that, while a majority (61 per cent) of those tested reached level C, a significant proportion (39 per cent) did not and a few (4 per cent) were assessed at only B1 or A2 levels. This weakness is likely to affect the quality of the English teaching in universities [6, p.32].

The observed lessons in those universities tended to be grammar-translation rather than communicative, with a lot of use of L1 (language one), teacher-centered with few interactive activities, immediate error correction, and high levels of teacher talking time. The practice shows that most ESP lessons in

Ukrainian universities mainly consist of read-translate activities and learning hundreds of terms in English. Very little time was devoted to group or pair work. One more problem arose: most English teachers are frustrated by the lack of sufficient class time to bring their students up to a good level of English proficiency.

Discussions

The results of the survey, personal experience and the responses of ESP teachers in informal conversations prove the existence of numerous problems in the teaching process. The lack of knowledge has a side effect on teachers' confidence (especially among inexperienced teachers).

Teachers of legal English face even wider range of challenges in addition to those mentioned above, as legal English has its specific characteristics:

- the inclusion of archaic or rarely used words or expressions;
- the inclusion of foreign words and expressions, especially from Latin and French;
- the frequent repetition of particular words, expressions and syntactic structures;
- long, complex sentences, with intricate patterns of coordination and subordination;
- the frequent use of passive constructions.

Written legal texts do not necessarily contain all the features outlined, though many of them do, and the compound effect often makes them extremely difficult without specific training [5, p.111-113]. Each national legal system uses terminology that does not necessarily correspond with the legal languages of other countries. Concepts vary to such an extent in different legal systems that a literal translation is misleading. Legal translation creates some problems that only legally qualified translators are fully competent in this area [4, p.220].

Therefore the situation with teaching ESP in Ukrainian universities and the problems ESP teachers face in their work have been discussed. The pieces of advice for ESP teachers as for dealing with some typical problems will follow.

There is a need to recognize the value of English in academic institutions and to

include the promoting of the teaching and learning of English as part of a national strategy. There is a need for each university to develop and implement a CPD (Continuing Professional Development) policy for teachers of English with a requirement for regular updates in teaching methodology and professional trips to other countries [6].

There should be smaller class size for English courses, with a maximum of 15 in each class. The curriculum should include more ESP in all years. More modern international ESP materials should be used, with the accompanying technological support and aids available from international publishers. Teachers need to develop more autonomous learning strategies in their students in order to make more exposure to English outside the contact hours available. Universities and teachers need to explore ways of making contact with other speakers of English (not necessarily native speakers) through English clubs and the use of technology such as Skype. In particular, contact with students of the same discipline in other countries should be encouraged [6].

The focus of teaching legal English should be on relating country specific authentic materials to students' own jurisdiction. Thus, activities aimed at describing their own legal system as well as comparing and contrasting it to those

of the UK or US should be used as frequently as possible.

Some practitioners have taken the view that obtaining a legal qualification is the best solution. No lawyer will give an answer to a question outside his/her narrow area of specialization, although ESP teachers often feel that they must be able to answer every question a learner asks. ESP methods involving a learner-centered approach, which uses the knowledge of the learners and works in partnership with them to develop their competence in using the language of the law in the target contexts of use can provide a better solution. However, the need for authenticity and validity, particularly in relation to the production of Legal English materials, requires some understanding of the law [4, p.223].

If the teacher is new to legal English, it's easier to start with a course book (if it is available). They are written by experienced writers (often with subject specialists). The teachers can cooperate to help each other prepare lessons, share materials. More experienced colleagues can create their own courses based on syllabus and students' needs. If the teacher is skilled and experienced, he/she has enough knowledge to make the course effective. After a few years of teaching a legal English course, the teacher feels more confident. The key to overcome incompetence is preparation. Before every lesson a teacher should study the course materials thoroughly, do every exercise and try to predict what might cause problems and provoke difficult discussions. It is advisable to take time to research the relevant topics in the Internet.

One more solution could be to collaborate with subject teachers. Teachers have to take part in different trainings (for instance, organized by the British Council in Ukraine), visit conferences, workshops, seminars on the topic of teaching ESP (legal English). In the article "Teaching English for specific purposes and teaching training" the author Morena

Bracaj [1] argues that training of the teachers is very important for ESP courses because teachers should be well specialized so that they can meet students' needs.

The use of Internet sites is vital. On youtube.com, ted.com the wide range of videos on different topics is available. Teachers can find the lectures of professors from famous British or American universities on law themes. On site www.edx.org teachers can take courses and get certificates in any subject including jurisprudence.

Conclusion

The article introduced theoretical background and different approaches to defining and explaining the peculiarities of teaching ESP. The specifics and problems of teaching legal English at Ukrainian higher educational institutions were described in this work. The results of the survey, conducted by the author, and the results of the research, done by the British Council Ukraine in universities among ESP teachers, were presented and discussed here. The pieces of advice for teachers of legal English as for dealing with some typical problems in their work were introduced in this work.

References

1. Bracaj Morena. Teaching English for specific purposes and teacher training // European Scientific Journal. – January 2014, edition vol.10, No.2. – pp.40-49.
2. Dudley-Evans T. Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach / T. Dudley-Evans, M. St. John. // Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.
3. Hutchinson T. & Waters A. English for Specific Purposes: A learner-centered approach / T. Hutchinson, A. Waters // Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 183 p.
4. Northcott J. Legal English / Jill Northcott // The handbook of English for specific purposes / edited by Brian Paltridge and Sue Starfield. – Oxford: John Wiley & Sons, Inc., 2013. – pp.213-226.
5. Williams C. Legal English and Plain Language: an introduction / Christopher Williams // ESP Across Cultures. – VOL. 1, 2004. – pp. 111-124.
6. Інтернаціоналізація українських університетів у розрізі англійської мови: Проект «Англійська мова для університетів» / Род Болайто та Річард Вест. – К.: «Видавництво «Сталь», 2017. – 134 с.

Р.М. Ткач
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Терапевтична метафора як метод юнгіанського консультування

У статті розглядаються можливості використання метафори в психологічному консультуванні, зміст, мета і завдання юнгіанського консультування, способи створення метафори клієнтом і психологом; дається визначення терапевтичної метафори і пропонується схема її конструювання, а також – авторська методика в контексті аналітичної психології.

Ключові слова: аналітична психологія, юнгіанське консультування, терапевтична метафора.

Р.М. Ткач
кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Терапевтическая метафора как метод юнгианского консультирования

В статье рассматриваются возможности использования метафоры в психологическом консультировании, содержание, цель и задачи юнгианского консультирования, способы создания метафоры клиентом и психологом; дается определение терапевтической метафоры и предлагается схема ее конструирования, а также – авторская методика в контексте аналитической психологии.

Ключевые слова: аналитическая психология, юнгианское консультирование, терапевтическая метафора.

R.M. Tkach
PhD (Psychological sciences),
Associate Professor of Psychology Department,
“KROK” University

Therapeutic metaphor as a method of Jungian counseling

This article discusses the possibility of using metaphors in psychological counseling, the content, purpose and objectives of Jungian counseling, how to create metaphors by the client and psychologist; defines a therapeutic metaphor and proposes the scheme of its construction, as well as the author's technique in the context of analytical psychology.

Key words: analytical psychology, Jungian counseling, therapeutic metaphor.

Постановка проблеми

Актуальність статті обумовлена необхідністю теоретичного осмислення нового

напрямку в практиці психологічної допомоги, а саме юнгіанського консультування, та дефіцитом вітчизняних досліджень

в області створення нових психологічних методів, які сприяють встановленню динамічного зв'язку між різними частинами психіки людини і розв'язанню нею внутрішніх конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти психологічного консультування у межах надання психологічної допомоги людині були та залишаються предметом уваги вітчизняних та іноземних дослідників. Одні автори (А. Адлер, Р. Бендлер, Дж. Гріндер, М. Еріксон, П. Лушин, Ф. Перлз, К. Роджерс, В. Сатір, З. Фройд, К. Юнг, І. Ялом та ін.) пропонують системний підхід щодо надання психологічної допомоги у межах власної теорії. Інші автори (Ю. Альошина, С. Айві, О. Бондаренко, Р. Браун, І. Булах, С. Васківська, І. Вачков, Ж. Годфруа, П. Горностаї, З. Кісарчук, Дж. Котлер, А. Співаковська та ін.) досліджують особливості, спільні та відмінні ознаки психологічного консультування, психокорекції та психотерапії. Окремі аспекти застосування терапевтичної метафори у психологічному консультуванні вивчаються такими авторами, як Д. Гордон, Р. Кроулі, Дж. Міллс, К. Мілюгіна, Н. Пезешкіан та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

За результатами опрацювання доступної нам літератури можемо зробити припущення, що нині не існує практики використання терапевтичної метафори як метода юнгіанського консультування.

Формулювання цілей статті

На наш погляд, у даному дослідженні слід розглянути зміст, мету та завдання юнгіанського консультування та способи створення терапевтичної метафори клієнтом в контексті аналітичної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження

Наразі у полі психологічної допомоги людині існує різноманіття теорій і практик, починаючи від консультативної бесіди і глибинного інтерв'ю, закінчуючи кла-

сичними і експериментальними методами і техніками психотерапії. І якими б різноманітними не були теорії і практики, є те, що усіх їх об'єднує, це – метафора. По-перше, метафора використовується для визначення основних теоретичних понять, такий собі словник термінів (наприклад, Персона, Его, Тінь, Аніма, Анімус, Самість та ін. в аналітичній психології). По-друге, метафора – невід'ємна частина консультативної бесіди: клієнти часто порівнюють свою проблему з чимось, а психологи описують або інтерпретують стан і поведінку клієнта за допомогою символів, образів або аналогій. По-третє, метафора – спосіб психологічного /терапевтичного впливу на особистість клієнта. І хоча в наукових колах думки щодо терапевтичної метафори розходяться, ми вважаємо, що її використання в юнгіанському консультуванні не просто доречне, а є виправданим та ефективним.

Перш ніж розглянути терапевтичну метафору як метод юнгіанського консультування, коротко зупинимось на змісті, меті та завданнях останнього. Ми визначаємо юнгіанське консультування як коротко- та середньострокову психологічну допомогу в організації індивідуального розвитку особистості. Метою консультування є допомога клієнтові в усвідомленні проблеми і пошуку шляхів її вирішення через дослідження внутрішніх процесів, встановлення динамічного зв'язку між різними частинами психіки і кращого розуміння себе. Завдання психолога полягає в тому, щоб допомогти клієнтові: а) «розговорити» симптом і дати йому символічне вираження; б) зрозуміти причину виникнення симптому; в) вирішити, що далі робити з цим симптомом. Ефективність консультації залежить і від того, чи буде клієнт готовий прийняти усю силу і відповідальність дорослості, навчитися новій поведінці, виробити нормативно-адаптивний підхід до життєвих завдань, при цьому залишаючись самим собою та усвідомлюючи власну цінність.

Як бачимо, вже на початковому етапі роботи перед психологом стоїть завдання «розговорити» симптом і дати йому сим-

волічне вираження. У юнгіанському аналізі для вирішення цього завдання використовують різні методи, наприклад, вільне асоціювання, активну уяву, ампліфікацію образів і символів, які виникли в сновидіннях або в процесі творчої діяльності: малюванні, ліпленні, танцюванні, письменництві тощо. У межах цієї статті виділимо саме письменництво.

У процесі консультації психолог може, наприклад, запропонувати клієнтові: переказати ситуацію від імені іншої особи, порівняти емоційний стан з явищами природи, представити себе якимось предметом і придумати про нього розповідь, байку або казку тощо. Безперечно, що усі ці продукти творчості будуть метафорами. Терапевтичними ж вони стануть у тому випадку, якщо, за образним виразом Шелдона Коппа, стануть джерелом «нового світла, яке спрямовують на старі теми» [1]. Створені клієнтом метафори мають велику діагностичну цінність для психолога та пізнавальну, ресурсну і терапевтичну цінність для самого клієнта.

Проте метафору для клієнта може запропонувати і психолог. Він може використати готову метафору у формі чарівних казок, притч, прислів'їв, повчальних повідомлень або спеціально вигадати її для клієнта [1; 2; 3]. На думку психологів, важливість роботи з метафорами визначається тим, що вони сприймаються відразу на двох рівнях: свідомому і підсвідомому. Явний сенс метафори, висловлений словами, звертається до свідомості клієнта. Прихований зміст, представлений сигналами, що приходять від органів відчуття, адресований його несвідомому. Якщо свідомість і приймає буквальний зміст метафори як вигадане, підсвідомість все одно «вірить» почутому і задає потрібну програму змін в поведінці, переструктуруванню цінностей, поглядів і позицій [4; 5; 6].

Для того, щоб прихований зміст метафори досяг мети і був прийнятий психікою клієнта, необхідно, щоб історія:

- * була в чомусь ідентичною проблемі клієнта (при цьому не мала з нею прямої схожості), щоб він зміг зануритися в мета-

форичний світ і ототожнити себе з персонажами і подіями вигаданого світу;

- * пропонувала досвід заміщення (деяку модель), почувши про який і провівши його крізь фільтри своїх проблем, клієнт зміг побачити можливості нового вибору;

- * мала позитивне завершення як винагороду за усі негаразди і випробування. Метафора зі щасливим кінцем надихає клієнта, покращує його настрій і допомагає набутти психологічного ресурсу.

Наведемо приклад терапевтичної метафори «Соколиха або сіра миша?», написаної автором статті для жінки віком 46 років. Ця клієнтка звернулася за психологічною підтримкою після розлучення з чоловіком. Про себе вона написала наступне: «В розлученні 20 днів, за виразом чоловіка «миша сіра». Зараз в душі темно і порожньо, але знаю, що впораюся і виберуся».

Наголошуємо, що в запропонованій метафорі два персонажі. Перший – сіра миша – узятий з її повідомлення, другий – соколиха, теж вибраний не випадково, на головному фото на своїй сторінці клієнтка стоїть на тлі гір, а на її руці сидить соколиха-мисливець. З точки зору аналітичної психології, і миша, і соколиха – це дві частини психіки клієнтки, що конфліктують між собою, одна – поранена, інша – цілюща. Метафора допомагає клієнтці зрозуміти і прийняти її цілющу частину.

Соколиха або сіра миша?

Жила на світі Соколиха, молода, красива, сильна.

Вирішила вона якось в степ злітати на полювання.

Змахнула крилами раз, змахнула вдруге.

І ось вона вже лине над безкрайнім простором.

Раптом помічає, як по стегу мишеня біжить, до своєї нірки поспішає.

Смішне таке! Лапками швидко-швидко перебирає, а хвостик увесь час за травичку чіпляється.

«Кудись квапиться, дурненьке»? – посміхнулася соколиха і вирішила мишеня не їсти, а допомогти йому дістатися до дому.

Мить... і мишеня в лапах Соколихи злетіло над полем.

Дивиться воно вниз розгублено, нічого зрозуміти не може, лише ТІНЬ свою СІРУ бачить.

Ще мить... і ось вже мишеня на землі, біля своєї нірки.

Проїшли роки... але мишеня так і не зрозуміло, що за диво з ним тоді сталося. До сьогоднішнього дня воно впевнене, що поряд з ним в ті щасливі миті була звичайна сіра миша.

Метафора психолога про життєву ситуацію клієнта – це свого роду інтерпретація, тому реакція клієнта на таку метафору може бути різною: від захопленого прийняття до категоричного відкидання. Р. Мэй виділяв три можливі реакції клієнта на інтерпретації [7] та вважав, що консультант повинен уміти читати значення цих реакцій.

1. Клієнт приймає інтерпретацію консультанта, спокійно кажучи: «Так, думаю, це так» – пропозиція може бути прийнята обом на даний момент.

2. Клієнт демонструє абсолютну байдужість – консультант відмовляється від ідеї, роблячи висновок, що йому ще не вдалося розкрити чого-небудь істотного.

3. Клієнт люто заперечує припущення психолога, гаряче доводячи, що це неправда, – консультант може зробити пробний висновок, що пропозиція, ймовірно, є правильною інтерпретацією, і йому вдалося близько підійти до кореня проблеми. Проте в той момент консультант не наполягає, а просто відступає і підходить до того ж самого центру проблеми трохи пізніше, з іншого боку. Якщо інтерпретація істинна, то клієнт здасть свої позиції і визнає правоту припущення, навіть знехтуваного спочатку.

Практика показує, що терапевтична метафора – гнучкіша і м'якша варіація інтерпретації, тому клієнт її частіше приймає, ніж заперечує.

Основою для написання терапевтичної метафори психологом може стати готовий літературний матеріал (притчі, казкові мотиви, афоризми), його асоціативна уява, випадки з практики і повсякденного життя клієнтів. Відповідно, формат викладу метафори може бути трьох видів:

«Я сам...» – особиста історія психолога; «Мій друг...» – історія з життя знайомого; історія в казковій країні (казки, чарівні історії, притчі).

Психологи, прихильники нейролінгвістичного програмування (НЛП), розглядають терапевтичну метафору як єдиний процес спілкування, що включає три рівні: сюжет, навіювання, переплетіння [1; 8].

Сюжет метафори розгортається за певною схемою:

Початок (де це було? хто головні герої?).

Виклик (що сталося? що спонукало до дії?).

Дорога (що вирішили робити герої? куди попрямували для вирішення проблеми?).

Кульмінація / битва (як герої впоралися з труднощами?).

Розв'язка / перемога (яких позитивних результатів досягли герої?).

Нагорода (які уроки зі своїх дій усвідомили герої? як змінилося їхнє життя?).

Навіювання краще «розкидати» за текстом, тоді клієнт сприйматиме їх як частину сюжету (свідомий рівень), не відносячи конкретно на свій рахунок. А підсвідомість почує звернені до неї навіювання і прийме їх як керівництво до дії. Розповідаючи або читаючи казку, навіювання необхідно виділяти голосом (змінюючи інтонації, тембру голосу, використанням пауз і драматичних прийомів).

Переплетення припускає використання в тексті предикатів (дієслів, прислівників, що визначають ознаку дії, і прикметників) основних репрезентативних систем (візуальної, аудіальної та кінестетичної). Безумовно, клієнт розуміє мову психолога незалежно від того, які слова використовує фахівець, але емоційно більш значущою для клієнта буде інформація, описана в предикатах його провідної репрезентативної системи.

У практиці консультування, у тому числі і юнгіанського, крім двох названих раніше варіантів конструювання метафори, клієнтом або психологом, широко використовується спільне створення метафори. Наприклад, метод «Обопільна розповідь»

Річарда Гарднера [9], коли психолог переказує придуману клієнтом історію, при цьому зберігає сюжет, дійових осіб, але вплітає в неї доречні адаптивні способи емоційного і поведінкового реагування; чи техніка «перехресного» письменництва, коли психолог і клієнт підхоплюють один у одного образи, розвивають їх далі, вводять нових персонажів тощо [10].

Ми пропонуємо варіант спільного створення метафори, коли психолог, спираючись на базові ідеї аналітичної психології і запит клієнта, пропонує йому певний алгоритм для написання метафори. Наведемо приклад конструювання «Сну-казки «Золота рибка»», котра зображує способи вибудовування сенсу сьогодення через минуле та майбутнє клієнта, прийняття ним своєї цінності та допомагає йому знайти опору на себе.

Сон-казка «Золота рибка» проводиться у такій послідовності:

Спочатку клієнта просять придумати сон-казку за заданим сюжетом. Психолог по черзі озвучує початок кожного абзацу і його тему, задає темп написання казки. Кожен наступний абзац пропонується після завершення попереднього. Краще, якщо казка пишеться у режимі «спонтанного складання», тому все відбувається в максимальному для клієнта темпі.

Інструкція: «Я пропоную вам придумати сон, в якому ви зловили Золоту рибку. Я прошу писати вас у швидкому темпі, не замислюючись про деталі. Отже, опишіть сон у наступному алгоритмі:

* Жив(ла)-був(ла) ... Ви як персонаж сну

* І ось одного разу ... Як ви зловили золоту рибку? Як відбулося знайомство? Через що рибка запропонувала вам виконати три бажання?

* Перше бажання. Ви промовили: «Хочу зрозуміти себе» ... І опинилися біля Джерела вашого народження / життя /

сили / благополуччя». Опишіть це місце. Що побачили?

* І тоді ... Що зробили? Чим наповнились? Що отримали в результаті? Що візьмете з собою?

* Друге бажання. Ви сказали: «Хочу зрозуміти себе» ... І опинилися у своєму Майбутньому. Опишіть це місце. Що побачили? Сподобалося чи ні?

* І тоді ... Що зробили? Що хотіли б зберегти, а що змінити?

* Третє бажання. Ви сказали: «Хочу зрозуміти себе» ... І опинилися перед Дзеркалом, що відображає вашу справжню Цінність. Що побачили?

* І тоді ... Що відчули? Про що подумали?

* З чим ви прокинулися? Що ви відчуваєте зараз? Що важливого для себе ви зрозуміли?

Потім психолог обговорює з клієнтом казку і допомагає йому зрозуміти, усвідомити і прийняти його «цінну» частину особистості.

Ця метафора опирається на дві важливі ідеї, висловлені К. Юнгом і підтримані його послідовниками. Згідно з першою ідеєю, на сьогодення людини впливає не тільки минуле, а й майбутнє. Згідно з другою – усвідомлення власної цінності неможливе без розуміння себе «істинного» [11; 12].

Висновки

На завершення ще раз зазначимо, що терапевтична метафора – це створена психологом історія, що алегорично висвітлює життєву ситуацію клієнта; в якій є способи вирішення проблеми і ресурсна кінцівка. Терапевтична метафора як метод юнгіанського консультування – це продукт письменництва клієнта за запропонованим психологом алгоритмом і побудований за допомогою архетепічних образів і символів та з урахуванням базових положень аналітичної психології.

Література

1. Гордон Д. Терапевтические метафоры [Електронний ресурс] / Д. Гордон. – Режим доступу : <http://lib.ru/NLP/gordon.txt>.
2. Пезешкиан Н. Торговец и попугай: Восточные истории и психотерапия, иллюстрированные примерами из психотерапевтической практики для воспитания и психологической самопомощи / Н. Пезешкиан; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1992. – 237 с.

3. Миллс Дж., Кроули Р. Терапевтические метафоры для детей и «внутреннего ребенка» / Дж. Миллс, Р. Кроули. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 116 с.
4. Сингаївська І.В., Ткач В.В., Ткач Р.М. Методи юнгіанського аналізу в розв'язанні внутрішнього конфлікту особистості (на прикладі роботи з пошуком сенсу життя) / Правничий вісник Університету «КРОК». – К.: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 24. – 2016. – С. 229-234.
5. Ткач Р. М. Метафоризация внутреннего переживания: от знания к пониманию. / Ткач Р. М. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень», (м. Переяслав-Хмельницький, 21 березня 2017 р.) – Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2017 р. – С. 119-121.
6. Tkach R. A tale of life and death: Jungian approach to personal development / R. Tkach // Transformations in Contemporary Society: Humanitarian Aspects. Monograph. – The Academy of Management and Administration in Opole, 2017. – С. 264-268.
7. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье / Р. Мэй; [пер. с англ. М. Будыниной, Г. Пимочкивой]. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 256 с. (Серия «Искусство консультирования»).
8. Мілютіна Катерина. Психологія сім'ї. Техніки раціонально-інтуїтивної психокорекції родини / К. Мілютіна. – К.: Главник, 2007. – 143 с.
9. Гарднер Р. Психотерапия детских проблем / Р. Гарднер. – СПб.: Речь, 2002, – 416 с.
10. Трунов Д. Использование метафор в психотерапевтической практике [Електронний ресурс] / Д. Трунов. – Режим доступу : http://www.psyterra.narod.ru/ind_prof13.htm
11. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Азбука, 2001. – 736 с.
12. Холлис Дж. Перевал в середине пути: как преодолеть кризис среднего возраста и найти новый смысл жизни / Дж. Холлис. – М. : Когито-Центр, 2009. – 208 с.

А.В. Шулдик
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет ім. Павла Тичини

Типи корпоративної культури в медичних організаціях

У статті проаналізовано різні типи корпоративних культур, здійснено діагностику корпоративних культур у закладах охорони здоров'я. У цих закладах фактично домінує ієрархічна культура, а також кланова, ринкова і адхократична. Виокремлені стимулюючі та гальмуючі чинники розвитку корпоративної культури у медичних організаціях. Накреслено перспективи подальших досліджень корпоративної культури в закладах охорони здоров'я.

Ключові слова: корпорація, корпоративна культура, ієрархічна, ринкова, кланова, адхократична культура.

А.В. Шулдик
кандидат психологических наук,
старший преподаватель кафедры психологии,
Уманский государственный педагогический
университет им. Павла Тычины

Типы корпоративной культуры в медицинских организациях

В статье проанализированы различные типы корпоративных культур, осуществлена диагностика корпоративных культур в учреждениях здравоохранения. В этих заведениях фактически доминирует иерархическая культура, а также клановая, рыночная и адхократическая. Выделены стимулирующие и тормозящие факторы развития корпоративной культуры в медицинских организациях. Намечены перспективы дальнейших исследований корпоративной культуры в учреждениях здравоохранения.

Ключевые слова: корпорация, корпоративная культура, иерархическая, рыночная, клановая, адхократическая культура.

A. Shuldyk
PhD (Psychological sciences),
Senior Lecturer of Psychology Department,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Types of corporate culture in medical organizations

Different types of corporate cultures are analyzed in the article, diagnostics of corporate cultures in public health institutions is carried out. In these institutions, the hierarchical culture, then the clan, market and adhocratic culture, actually dominates. Stimulating and inhibiting factors of the development of corporate culture in medical organizations are singled out. Prospects for further studies of corporate culture in health care institutions are outlined.

Key words: corporation, corporate culture, hierarchical, market, clan, adhocratic culture.

Постановка проблеми

Корпоративна культура медичних закладів в Україні мало досліджена. Виникає запитання, чи потрібна вона лікувальному закладу, адже робота будь-якого закладу охорони здоров'я і так чітко регламентована професійними нормами, посадовими інструкціями.

Проте кожна медична організація унікальна, має свою історію, традиції, кодекс цінностей, норми і правила поведінки, має тільки їй притаманний стиль, методи прийняття рішень, лікувальну практику, а також особливу систему внутрішніх стосунків. Основні принципи культури, почуття духовної спільності працівників компанії часто впливають на результати діяльності значно більшою мірою, ніж технологічні чи економічні ресурси, організаційна структура, інновації чи нормування часу. На конкурентному ринку саме корпоративна культура, індивідуальна аура закладу охорони здоров'я може стати вирішальним аргументом для пацієнта при виборі клініки та лікаря.

Корпоративна культура – це сукупність панівних в організації ціннісних уявлень, норм і зразків поведінки, які визначають сенс і модель діяльності співробітників, незалежно від їхніх посадових та функціональних обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Термін «корпорація» трактується сьогодні багатозначно. Фахівці з управління виділяють юридичний аспект цього терміна, інші фахівці виокремлюють економічний бік даного поняття [3; 4; 6].

Корпорація (з лат. – об'єднання) – це товариство, спілка, сукупність осіб, об'єднаних на основі виробничих, наукових і комерційних інтересів, в яких здійснюється колективне привласнення результатів виробничої діяльності залежно від величини отриманих на внесені кошти акцій.

Е.Х. Шейн визначив корпоративну культуру як «... сукупність основних переконань, сформованих самостійно, засвоєних або розроблених певною групою в міру того, як вона вчиться вирішувати

проблеми адаптації до зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції, які виявилися досить ефективними, щоб вважатися цінними, а тому передаватися новим членам в якості правильного способу сприйняття, мислення і ставлення до конкретних проблем» [8, с. 12]. Він описав також рівні корпоративної культури.

Практика свідчить, що для будь-якої організації немає єдиної, найкращої культури. Фактична система цінностей та переконань колективів формується як оригінальна комбінація елементів різних її типів.

У соціально-психологічній літературі та психології менеджменту описано різні типи корпоративних культур. Зокрема, індивідуальна та колективна, авторитарна та демократична, храмова, цільова культури та ін. [7]. Л.Г. Моргун також описує різні типи корпоративних культур. Це *адаптивна культура*, яка виникає в середовищі, що вимагає від організації швидкого реагування і прийняття рішень у ситуаціях підвищеного ризику. У такій культурі наголошується на розвитку цінностей, що сприяють якомого швидшому виявленню, інтерпретації та трансляванню сигналів зовнішнього середовища у нові поведінкові відгуки компанії. *Культура, орієнтована на результат*, характерна для організацій, діяльність яких відбувається в середовищі, що не потребує особливої гнучкості та чітких змін. Основними цінностями в такій культурі є конкурентоспроможність, особиста ініціатива, готовність багато працювати. *Кланова культура*, основні цінності якої – задоволення потреб працівників, атмосфера турботи, сімейних стосунків. *Бюрократична культура* вирізняється внутрішньою спрямованістю та орієнтацією на стабільність зовнішнього середовища. У цій культурі найбільше цінуються дотримання правил і заощадливість, заохочується методичний раціональний і упорядкований підхід у всіх аспектах [9].

Про позитивну корпоративну культуру як чинник мотивації персоналу та про умови формування організаційної культури вищого навчального закладу йдеться у працях І.В. Сингаївської [5; 6].

К.С. Камерон і Р.Е. Куїнн описали такі чотири головних типи організаційних культур: ієрархічна, ринкова, кланова, адхократична, на яких ми зупинимося детальніше у викладі основного матеріалу. Ієрархічну культуру досліджував німецький соціолог М. Вебер. Головний виклик часу у XIX столітті полягав у необхідності продуктивного виробництва товарів і послуг. М. Вебер описав сім характеристик, які з часом були визнані класичними атрибутами бюрократії (правила, спеціалізація, система відбору за оцінками, ієрархія, розділена власність, забезпечення, облік). Кланова культура нагадує організацію сімейного типу. Цю культуру описали і реалізували японці (R. Pascale, A. Athos, J. Lincoln), потім американці (B. McGregor, R. Likert, C. Agyris). Ринкова культура базується на працях Олівера Уільямса і Білла Оучі. Вони встановлювали альтернативний набір видів діяльності, який, на їхню думку, може стати фундаментом для забезпечення корпорації. Адхократія – це стиль управління, який характеризується високим рівнем свободи в діях персоналу, переважно неформальним характером взаємодії. Головна мета адхократії – прискорити адаптацію, забезпечити гнучкість і творчий підхід до справи у ситуаціях, для яких характерні типова невизначеність, двозначність чи перевантаження інформацією [4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз наукових робіт з типів корпоративної культури свідчить про недостатньо глибоке вивчення цих типів у медичних організаціях.

Формулювання цілей статті

Мета статті – описати найбільш адекватні сучасним вимогам суспільства вітчизняні типи корпоративних культур закладів охорони здоров'я та проаналізувати результати їхньої діагностики.

Виклад основного матеріалу

Ми досліджували ієрархічну, ринкову, кланову та адхократичну культури медичних організацій, використовуючи анке-

тування та опитування медичних працівників.

Ієрархічна культура широко використовується організаціями, головною ціллю яких є забезпечення рентабельного, надійного, передбачуваного випуску продукції чи надання послуг. Чіткий розподіл повноважень, стандартні правила контролю й обліку, формалізоване і структуроване місце роботи. Людей об'єднують формальні правила і офіційна політика. Лідери гордяться тим, що вони раціонально мислять, є успішними координаторами та організаторами, добре знають свою справу, активно заохочують ведення документації й інформаційний менеджмент. Успіх визначається в дотриманні календарних графіків, розподілі призначень, розміщення ресурсів, у стабільності та контролі. Ця культура має багато ознак бюрократизму.

Ринкова культура. Організація, орієнтована на результати, головною турботою якої є виконання поставлених завдань, які досягаються наполегливою працею. Люди цілеспрямовані та змагаються між собою. Увага фокусується на операціях з зовнішніми клієнтами – поставщиками, споживачами, органами правового регулювання тощо. Фокус переміщається на пошук споживача послуг. Організації йдуть вперед до своїх цілей, перемагаючи конкурентів. Лідери вимогливі та суворі, рішучі, навіть агресивні, роблять акцент на перемогу, отримують заряд енергії в конкурентних ситуаціях. Репутація й успіх є спільною турботою. Активно заохочується продуктивність праці.

Кланова культура. Тут домінують такі цінності, як згуртованість, співучасть, індивідуальність у поєднанні з відчуттям «ми». У цій культурі існує бригадна робота, програми залучення найманих працівників і корпоративні зобов'язання перед ними. Медпрацівники мають змогу висловлювали свої пропозиції щодо покращення власної роботи. Турбота про підвищення кваліфікації медичних працівників, довіряння їм певних повноважень. Ця культура пропонує гуманні стосунки. Вона характеризується як дружнє місце роботи, де працівники мають ба-

гато спільного і довіряють один одному. Лідери думають і діють як вихователі, а можливо і як батьки. В організаціях із такою культурою цінується кооперація, враховуються інтереси як пацієнтів, так і співробітників, не акцентується увага на відмінностях у статусі медичного персоналу. Організація схожа на велику сім'ю. Вона робить акцент на довгостроковій вигоді удосконалення особистості, надає великого значення згуртованості колективу і моральному кліматові, повазі і довірі, відданості спільній справі.

Адхократична культура. По мірі того, як розвинутий світ переходить від ери індустрії до ери інформації, така культура найбільш адекватно реагує на надзвичайно бурхливий світ, який інтенсивно змінюється. Адаптація до зовнішнього середовища, новаторські, випереджуючі час рішення, передбачення майбутнього — це саме те, що веде до успіху. Медичний заклад працює в напрямі розробок нових методів лікування та запровадження нових медичних послуг. Вона не використовує централізованої влади і авторитарних стосунків. Влада переходить від однієї людини до іншої чи від однієї цільової бригади до іншої в залежності від проблеми, яка заявляє про себе на даний момент. Яскраво виражений акцент на індивідуальності, компетентності, заохоченні ризику та передбаченні майбутнього.

Адхократична культура потрібна в медицині, зокрема для високопрофесійного консультування, підбору нових методів лікування. Наприклад, звернення окремого пацієнта в медичну клініку трактується як незалежна програма, і на задоволення його вимог орієнтується тимчасово організована бригада, яка зразу після виконання програми може розформуватися. За творчість і новаторство в розв'язанні медичних проблем чи наданні медичних послуг персонал отримує великі нагороди. Працівники готові жертвувати собою та йти на ризик. Ефективне лідерство полягає в умінні передбачати, йти на ризик, експериментувати, проявляти новаторство та бути готовим до змін і йти на зустріч новим викликам часу та зовнішнього середовища. Успіх

означає надання унікальних ефективних медичних послуг.

Ми провели анкетування серед медичних працівників м. Умані з метою виявлення чинників формування корпоративної культури. В опитуванні брали участь 42 медичних працівники.

На запитання: «Які сприятливі чинники розвитку корпоративної культури характерні для вашого медичного закладу?», нами отримані наступні відповіді. Це збільшення контактів з іншими медичними закладами з метою обміну досвідом, відкритість до нових ідей; аналіз дій і досягнень конкурентів; аналіз потреб пацієнтів, які є замовниками і одночасно суб'єктами прийняття остаточних рішень з проблеми вибору засобів, методик і програми надання медичних послуг; залучення зовнішніх консультантів; навчання медичного персоналу і керівників поза межами своєї медичної організації; підбір кадрів на об'єктивній основі. Медичні працівники дуже високо цінують професійну компетентність керівника, який розуміє технології праці підлеглих, вміє активізувати ініціативу, вміє створити дух команди, переконати, брати на себе відповідальність за діяльність організації.

Як бачимо, серед сприятливих чинників є елементи ринкових вимог, відкритість організації до змін, аналіз потреб пацієнтів, професійна компетентність тощо.

На запитання: «Які несприятливі чинники розвитку корпоративної культури характерні для вашої медичної організації?», нами отримані наступні відповіді. Це тиск щодо здійснюваної політики з боку зовнішніх засновників організації; швидко змінюваний, чітко структурований, але ненадійний ринок, зосередження лише на внутрішніх правилах організації і відсутність знань про принципи роботи інших медичних організацій, особливо зарубіжних; сильний конформізм і згуртованість робочих груп; дуже повільний перехід на електронну картку пацієнта, електронну обробку карт експертної оцінки, незрозумілі критерії оцінки успіху працівників; інтуїтивний підбір кадрів, заснований на суб'єктивних критеріях оцінки.

Як бачимо, більшість гальмівних чинників характерні для стабільно функціуючої, замкнутої медичної організації.

Таким чином, основні проблеми, що змушують сучасні медичні організації формувати корпоративну культуру, зводяться до посилення конкуренції, урізноманітнення медичних послуг з урахуванням потреб пацієнтів, розширення діяльності організації, впровадження нових технологій лікування.

Розглянемо також, як оцінили медичні працівники фактичний стан корпоративної культури та яку користь чи негативний вплив на роботу здійснює той чи інший тип культури.

Під час опитування здійснювалася оцінка за трьома показниками: оцінка наявності того чи іншого типу корпоративної культури, оцінка корисності та оцінка негативного впливу. У результаті отримані наступні дані, які подані в табл. 1.

На основі аналізу отриманих результатів нами здійснено такі висновки:

1) відсутній яскраво виражений тип корпоративної культури, оскільки медичні працівники не можуть дати точної оцінки культури. Можливо, це пов'язане з незнанням критеріїв оцінювання та зі складною системою міжособистих стосунків в медичній організації;

2) більшою мірою проявляється ієрархічна культура (0,6), кланова і адхократична проявляється значно меншою – 0,3 і 0,2 відповідно.

3) на думку медичного персоналу, найбільш корисні адхократична та кланова культури.

Таким чином, сучасні тенденції розвитку медичної організації мають потребу у

формуванні культури інноваційного типу. Працівники також мріють про рівноправні, теплі стосунки між підлеглими і керівниками, тобто бажають, щоб розвивалася в організації і кланова культура. Також має попит і ринкова культура.

Формування корпоративної культури потребує врахування послідовності її розвитку. Починати слід із формування і сприймання місії (призначення) та філософії медичної організації, зі створення взірців керівників, які втілюють найкращі цінності і норми поведінки, потім слід переходити до створення і втілення змін у поведінці підлеглих. Важливо також виявляти рівень професіоналізму та мотивації медичних працівників, психологічний клімат, корпоративні традиції та оцінку домінуючої культури в організації.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Отже, успіх у досягненні результатів діяльності корпорації багато в чому залежить від урахування системи цінностей, можливості втілення інновацій у сфері медицини, відданості спільній справі, баченні перспектив розвитку організації, рівноправності взаємин між медичним персоналом та пацієнтами, стилів управління, способів мислення та підходів до розв'язання проблем, від адаптації та внутрішньої інтеграції людей, уміння виживати в складному соціально-економічному середовищі, тобто від корпоративної культури.

Високий рівень корпоративної культури є важливим стратегічним чинником, який мобілізує всі структурні ланки медичних установ та їхніх працівників на досягнення поставлених цілей в межах

Таблиця 1

Особливості корпоративної культури в організації охорони здоров'я

Домінуючий тип корпоративної культури (КК)	Середня оцінка прояву типу КК	Користь КК для роботи	Негативний вплив КК на роботу
Ієрархічна	0,6	4,2	6,2
Ринкова	0,4	4,8	5,3
Кланова	0,3	6,1	4,2
Адхократична	0,2	7,1	3,2

задекларованої місії організації. Тому сьогодні формування корпоративної культури є важливим чинником досягнення успіху в організаціях.

Перспективи подальших досліджень – розробляти нові та удосконалювати наявні методи діагностики власної організацій-

ної культури, які дали б змогу у процесі їхнього використання відповісти на низку запитань: яких людей відбирати для роботи в організації, який стиль спілкування їм імпонує, переважно на які цінності орієнтуються, якому стилю ділового іміджу надають перевагу, які правила є основою їхніх професійних стосунків тощо.

Література

1. Волкогонова О.Д. Управленческая психология / О.Д. Волкогонова, А.Т. Зуб. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 2014. – 352 с.
2. Дашкова Е.С. Особенности корпоративной культуры в организациях системы здравоохранения / Е.С. Дашкова // Вестник ВГУ. Серия: экономика и управление. – 2014. – № 1. – С. 68-72.
3. Євдокимова Н.М. Економічна діагностика: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / Н.М. Євдокимова, А.В. Кірієнко – К.: КНЕУ, 2005. – 110 с.]
4. Камерон К.С. Диагностика и изменение организационной культуры / К.С. Камерон, Р.Э. Куинн ; под ред. И.В. Андреевой. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с.
5. Сингаевская И.В. Позитивная корпоративная культура как фактор мотивации персонала / И.В. Сингаевская // Предпринимательство в Беларуси: опыт становления и перспективы развития: Материалы XIII Междунар. научн.-практ. конф., 7 апреля 2016 г. – Минск «Ковчег», 2016. – С. 83-88.
6. Сингаївська І.В. Умови формування організаційної культури вищого навчального закладу / Психологічні особливості розвитку організаційної культури в системі державної служби, освіти, промисловості та бізнесу: Тези IX Міжнародної конференції з організаційної та економічної психології (30-31 травня 2013 року, м. Київ) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.-Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – С. 122-123.

І.В. Форноляк
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Формування усвідомленого ставлення учнів з девіаціями поведінки до збереження власного здоров'я

У статті розкрито поняття «усвідомлене ставлення до збереження здоров'я» та підкреслено необхідність формування такого ставлення в учнів з девіантною поведінкою. Автором запропоновано основні напрями формування в учнів усвідомленого ставлення до збереження власного здоров'я під час навчально-виховного процесу в закладі освіти.

Ключові слова: ставлення, усвідомлене ставлення до збереження здоров'я, здоров'я, учні з девіантною поведінкою.

И.В. Форноляк
кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Формирование осознанного отношения учащихся с девиациями поведения к сохранению собственного здоровья

В статье раскрыто понятие «осознанное отношение к сохранению здоровья» и подчеркнута необходимость его формирования у учащихся с девиантным поведением. Автором предложены основные направления формирования у учащихся осознанного отношения к сохранению своего здоровья в ходе учебно-воспитательного процесса в учебном заведении.

Ключевые слова: отношение, осознанное отношение к сохранению здоровья, здоровье, учащиеся с девиантным поведением.

I.V. Fornolyak
PhD (Psychological sciences),
Associate Professor of Psychology Department,
“KROK” University

Development of a conscious attitude of students with behavior deviations to maintaining their own health

The article describes the concept of “conscious attitude to the preservation of health” and emphasized the necessity of its development in students with deviant behavior. The author proposes the main directions of the development of a conscious attitude towards the preservation of their own health in students in the educational process of the educational institution.

Key words: attitude, conscious attitude towards health, health, students with deviant behavior.

Постановка проблеми

Проблема розвитку усвідомленого ставлення учнів з девіантною поведінкою до збереження власного здоров'я є досить актуальною для розвитку сучасної освіти. Вона визначена державною нормативною базою, локальними документами, передовим педагогічним досвідом вчителів України, результативними досягненнями багаторічного експериментального дослідження проблем, пов'язаних зі збереженням здоров'я учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В основу дослідження проблеми розвитку усвідомленого ставлення учнів з девіантною поведінкою до збереження здоров'я лягли результати вивчення та аналізу наукових підходів, педагогічного досвіду, зокрема:

- формування усвідомленого ставлення до підтримки здоров'я на основі особистісно зорієнтованого (дитина і її здоров'я виступають найважливішими цінностями, а отже не дитину треба пристосовувати до освітнього процесу, а цей процес – до дитини, – І.Д. Бех, Ш.О. Амонашвілі) [1], культурологічного (розгляд культури здоров'я як невід'ємної частини загальної культури людини, – С.В. Кириленко) [4], компетентнісного (результатом освіти має бути набуття учнем здоров'я збережувальної компетентності, тобто властивостей, спрямованих на збереження здоров'я – власного та оточуючих, – Н.М. Бібік, О.І. Пометун, О.Я. Савченко та інші) підходів;

- положення психолого-педагогічної науки про дитину як об'єкт і суб'єкт організації навчального розвитку (В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, С.Д. Максименко);

- положення про сутність, взаємодію та розвиток особистості в процесі діяльності (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.В. Скрипченко, Н.А. Побірченко).

Предметом особливої уваги стали нормативно-правова база з проблеми; праці науковців, присвячені різним аспектам теорії педагогічної майстерності, теорії педагогічної інноватики.

Нормативно-правовою базою, локальними документами щодо формування усвідомленого ставлення учнів до збереження здоров'я є:

1. Конвенція про права дитини (Ратифікована Постановою Верховної Ради від 27.02.1991 р.);

2. Закон України «Про охорону дитинства» (від 26.04.2001 р.);

3. Державна національна програма «Діти України»;

4. Указ Президента України № 344/2013 від 25.06.2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року»;

5. Наказ МОН України від 21.07.2003 № 486 «Про систему організації фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи в дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних та позашкільних навчальних закладах»;

6. Інструктивно-методичний лист МОН від 30.07.2010 № 1.4/18-3126 про формування відповідального ставлення до здоров'я дітей та учнівської молоді, протидії ВІЛ/СНІДу та наркоманії;

7. Спільний наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України від 21.04.2005 р. № 242/178 «Про посилення роботи щодо профілактики захворювання дітей у навчальних закладах та формування здорового способу життя учнівської та студентської молоді»;

8. Концепція Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір».

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Дані численних соціологічних досліджень фіксують щорічне зростання кількості неповнолітніх з девіантною поведінкою, яка виявляється в асоціальних діях (алкоголізм, наркоманія, порушення громадського порядку, хуліганство, вандалізм та ін.) [2; 9]. У крайніх формах почали виявлятися жорстокість і агресивність. Пияцтво, вживання наркотиків, агресивна поведінка утворюють єдиний блок антиправної поведінки. Залучення неповноліт-

нього до одного виду девіантної поведінки підвищує вірогідність його залучення до інших.

Перераховані вище аспекти особливо активно проявляються в поведінці учнів підліткового та старшого шкільного віку. У зв'язку з цим виникає необхідність організації у закладі освіти психопрофілактичної та психокорекційної роботи, в межах якої передбачається розвиток в учнів зазначеної категорії усвідомленого ставлення до збереження власного здоров'я, формування в них настановлень на здоровий спосіб життя.

Аналіз актуального стану досліджень з проблем здоров'я свідчить про те, що, які б методи збереження та зміцнення здоров'я не пропонувалися, очікуваного ефекту не виникає, якщо у самих людей не сформовані потреби усвідомленого та розумного ставлення до власного здоров'я, не вироблені уміння й навички вдосконалювати своє фізичне і психічне здоров'я [3; 4].

Тому для збереження здоров'я людини необхідно сформувати усвідомлене ставлення, тобто таке, коли людина ставить здоров'я в ієрархії цінностей на перше місце в будь-якій життєвій ситуації, що реалізується в поведінці через конкретні, установки мислення на збереження здоров'я. Здоровій людині вдається планувати свою освіту, отримувати фундаментальні знання, які в подальшому дають можливість творчо вирішувати поставлені завдання кожного дня.

Основи свідомого ставлення до свого здоров'я закладаються ще в часи дитинства. Нормальна життєдіяльність організму, добре самопочуття – запорука подальших успіхів у навчанні та праці. Тож пріоритетним напрямом у роботі закладу освіти серед інших є і збереження здоров'я кожного учня.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття основних підходів до формування усвідомленого ставлення учнів з девіантною поведінкою до збереження здоров'я під час навчально-виховного процесу в закладі освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняттям «ставлення» розкривається свідомий, з опорою на досвід, вибір психологічного зв'язку людини з різними сторонами життя. Цей зв'язок проявляється в її діях, реакціях, переживаннях. Ставлення характеризують ступінь інтересу, а емоції, бажання, потреби виступають рушійною силою розвитку особистості. У структурі ставлень особистості до себе найважливішим є ставлення до свого здоров'я, яке виявляється у самопізнанні, емоційно-ціннісному ставленні до себе.

Науково обгрунтованим є факт, що стан здоров'я людини залежить не тільки від зовнішніх чинників (екологічних, соціально-економічних), а й психологічних критеріїв (установка на довге та здорове життя, оптимістичний світогляд, усвідомлення здоров'я як основної життєвої цінності) [5]. Такі установки, орієнтири найефективніше закладати в дитинстві, коли дитина може усвідомити своє здоров'я. Усвідомлення – це відображення в психіці ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, себе в цій діяльності. Усвідомлення свого здоров'я дитиною відбувається лише за умови, що вона має знання про нього, розуміє свій фізичний і психологічний стан, уміє доглядати за своїм тілом, володіє гігієнічними навичками тощо.

Таким чином, усвідомлене ставлення до здоров'я – це система зв'язків особистості з різними явищами навколишньої дійсності, що сприяють її здоров'ю, а також певна оцінка індивідом свого фізичного і психічного стану та організована самою людиною життєдіяльність, що сприяє збереженню здоров'я, особистісному росту, творчому функціонуванню.

Виділяють три компоненти усвідомленого ставлення до збереження здоров'я: когнітивний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий.

Критерієм когнітивного компоненту є знання; показниками виступають знання про здоров'я та його складові, сформований активний пізнавальний інтерес до проблем здоров'я, адекватна самооцінка власного здоров'я.

Критерієм ціннісно-мотиваційного компоненту є ціннісні орієнтації особистості; показниками виступають місце здоров'я в системі життєвих цінностей особистості, сформована потреба до збереження і зміцнення власного здоров'я та здоров'я оточуючих, прагнення самостійно вирішувати проблеми збереження здоров'я.

Критеріями поведінкового компоненту є дії та вчинки, що впливають на здоров'я людини; показниками виступають дотримання норм і правил здорового способу життя, саморегуляція вчинків, відповідальна поведінка в усіх сферах життєдіяльності щодо збереження і зміцнення свого здоров'я та здоров'я інших.

До умов розвитку усвідомленого ставлення учнів з девіантною поведінкою до збереження здоров'я доцільно віднести: навчально-методичні комплекси інноваційного змісту навчання; форми організації навчання; спроектовані на збереження здоров'я ситуації в структурі навчально-виховної діяльності вчителя; організована самостійна робота учнів; визначені аспекти профорієнтаційної роботи, спрямовані на збереження здоров'я; підготовка когнітивно-орієнтованого на збереження здоров'я глосарію; навчання учнів визначати сутність, сенс і зміст понять, віднесених до теми дослідження; психолого-педагогічна допомога учням здійснювати пошук, розуміти і запам'ятовувати ознаки зв'язку між змістом навчального матеріалу та постійно діючими станами здоров'я; залучення учнів до обґрунтування і визначення тем занять факультативів, спеціально створених для оволодіння уміннями складати плани збереження здоров'я; розширення мережі тематичних гуртків та створення клубу «Здоров'я»; створення ігрових ситуацій для дискусій, спрямованих на підбір засобів збереження здоров'я; добір і комплектування учнями і вчителями практичних фактів, якими підтверджується важливість усвідомленого ставлення до збереження здоров'я (такими фактами можуть бути певні події, природні явища, дотичні до теми здоров'я) [7; 8].

Форми організації навчання. Відповід-

но до діючої форми «навчально-виховний процес» є сенс упроваджувати форму «соціуму». Заняття, уроки, семінари, ігри з різноманітною імітацією, ділові зустрічі організовувати як результат групового дослідження.

Форма організації навчання «соціум», коли в у школі створені умови для збереження здоров'я, набуває пріоритетного характеру. Базується на спільній діяльності вчителів, батьків, медиків, фахівців підприємницької сфери у межах усвідомленої відповідальності за судження, оцінки, рекомендації, вимоги, вчинки, необхідну матеріальну та моральну підтримку.

Є сенс укомплектувати *методи за такими групами*: група когнітивних методів (метод вивчення і розуміння поняття, метод образного бачення (власне здорове тіло, емоції, характер, увага тощо); група методів запитань (діалоги в обговоренні планів збереження здоров'я); група методів аналізу явищ, подій та процесів (метод «бачення» навколишнього середовища, особливості ставлення до позитивних і негативних елементів у збереженні здоров'я); група методів порівняння (цільове спостереження); група методів конструювання понять (актуалізація наявних дій запам'ятовування, мислення, відтворення, пережитих і нових станів здоров'я).

Значущими у дослідженні є група методів конструювання правил і норм поведінки (метод часових обмежень, метод вигадок і підказок, мозковий штурм, метод моделювання, метод самоорганізації, метод самооцінки, метод проекту, метод контролю за дотриманням розробленого плану збереження здоров'я).

До активних форм і методів, що сприяють формуванню в учнів навичок критичного мислення, ініціативи і творчості, належать: ситуаційно-рольова гра, соціально-психологічний тренінг, метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним спрямуванням, робота над проектами «Я і моє здоров'я», психолого-педагогічний семінар, просвітницькі бесіди, лекції, методи вправ, спрямованих на розвиток навичок контролю і самоконтролю, ефективного спілкування, розв'язування конфліктів,

спільної діяльності та співробітництва.

Однією з основних складових успіху в збереженні та зміцненні здоров'я учнів є їхній позитивний психологічний та емоційний настрій. Він залежить від самопочуття у школі, сім'ї, колі друзів. Від того, яким чином організоване педагогічне середовище, залежить психічний та духовний світ учнів, їхнє бажання самовдосконалюватися та вести здоровий спосіб життя.

Значна роль у розвитку навичок здорового способу життя належить позаурочній роботі з учнями. Для активної соціалізації більшості з них важливим є досягнення успіху та самореалізація в різних видах діяльності, серед яких: клубні форми роботи, екскурсії, конкурси, ігри, валеологічні акції, діяльність громадських організацій [6].

Психолого-педагогічний інструментарій діагностики сформованості усвідомленого ставлення учнів до збереження власного здоров'я складають: анкета «Цінності» (модифікація методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокича) – діагностика усвідомлення учнями власних пріоритетних цінностей та самореалізації їх у ситуаціях повсякденного життя; «Опитувальник для дітей 9-11 років» (автор З. Карпенко) – діагностика вад особистісного розвитку (до уваги брався такий показник психоемо-

ційного здоров'я, як тривожність); опитувальник вивчення пізнавальної активності учнів (Б.К. Пашнев); тест-опитувальник «Наскільки адаптований ти до життя?» (автор А.В. Фурман) – визначення особистісної адаптованості учнів; методика «Прогноз» (оцінка нервово-психічної стійкості за В. Бодровим).

Висновки

Проблема девіантної поведінки та пошук шляхів її профілактики і корекції актуальна як у педагогіці, так і психології досить тривалий час. Як свідчить аналіз публікацій та педагогічний досвід, ефективним у цьому напрямі є організація роботи з формування в учнів з девіаціями поведінки усвідомленого ставлення до збереження власного здоров'я.

Арсенал форм і засобів, за допомогою яких психолог, соціальний педагог, учитель може вирішувати проблему збереження здоров'я учнів, включає все розмаїття можливостей його професійної діяльності: навчальну, позакласну роботу, співпрацю з батьками, залучення їх до участі в житті класу й школи. Засобами ж розв'язання цих питань у професійно-педагогічній діяльності вчителя можуть бути включення елементів виховання здорового способу життя у викладання навчальних дисциплін, особистий приклад, виховні заходи тощо.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех : у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-психологічні засади. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
2. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : [навч.-метод. посіб.] / Л.В. Вольнова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 224 с.
3. Демінська Л.О. Методи оцінки фізичного, духовного та психологічного здоров'я учнів / Л.О. Демінська. – Донецьк, 2010. – 55 с.
4. Кириленко С.В. Новітня медико-педагогічна технологія збереження здоров'я дитини // Гармонія інтелекту та здоров'я. – К., 2003. – 32 с.
5. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: [навч. посіб.] / Н.Ю. Максимова. – К.: ВПУ «Київський університет», 2002. – 308 с.
6. Профорієнтація учнівської молоді: посібник / Н.А. Побірченко, А.Л. Шайкова. – К.: Наук. світ, 2009.
7. Сергєєнкова О.П. Самопізнання. / Оксана Павлівна Сергєєнкова. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 184 с.
8. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе. / Н.К. Смирнов. – М.: АРКТИ, 2005. – 320 с.
9. Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків: За проектом «Діалог»: [навч.-метод. посіб.] / О.В. Вінда, О.П. Коструб, І.Г. Сомова та ін. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 2003. – 284 с.

В.Ю. Жовнер
аспірант кафедри психології,
Київський національний
торговельно-економічний університет

Компоненти і взаємозв'язки показників конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу

У статті представлено результати обстеження фахівців туристичного бізнесу й визначено компоненти і взаємозв'язки показників їхньої конкурентоспроможності.

За підсумками змістовних компонентів факторного аналізу виділені за інформативними факторними навантаженнями змінні, які зумовлюють собою провідні фактори внутрішньої структури конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу.

З допомогою комплексу показників методик дослідження доведено, що структура конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу складається з п'яти факторів, з відповідною назвою за пріоритетом вагомих змінних: F-1 – мотиваційний; F-2 – професійний; F-3 – типологічний; F-4 – соціальний; F-5 – індивідуально-психологічний. Система функціональної взаємодії складових структурних компонентів припускає їх реципрокну регуляцію, коли послаблення одних компонентів припускає інтенсивне функціонування інших, що спрямовано на розвиток і підтримку гомеостазу та стабільність функціонування структури конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу.

Ключові слова: компоненти, взаємозв'язки, показники, конкурентоспроможність, фахівці, туристичний бізнес

В.Ю. Жовнер
аспірант кафедри психології,
Киевский национальный
торгово-экономический университет

Компоненты и взаимосвязи показателей конкурентоспособности специалистов туристического бизнеса

В статье представлены результаты обследования специалистов туристического бизнеса и определены компоненты и взаимосвязи показателей их конкурентоспособности.

По итогам содержательных компонентов факторного анализа выделены за информативными факторными нагрузками переменные, обуславливающие ведущие факторы внутренней структуры конкурентоспособности специалистов туристического бизнеса.

Доказано, что комплексом показателей методик исследования структура конкурентоспособности специалистов туристического бизнеса состоит из пяти факторов, с соответствующим названием по преимуществу весомых переменных: F-1 – мотивационный; F-2 – профессиональный; F-3 – типологический; F-4 – социальный; F-5 – индивидуально-психологический. Система функционального взаимодействия составляющих структурных компонентов предполагает их реципрокную регуляцию, когда ослабление одних компонентов предполагает интенсивное функционирование других, что направлено на развитие и поддержание гомеостазу и стабильность функционирования структуры конкурентоспособности специалистов туристического бизнеса.

Ключевые слова: компоненты, взаимосвязи, показатели, конкурентоспособность, специалисты, туристический бизнес

V.Yu. Zhovner
post-graduate student of the Department of Psychology
Kyiv National University of Trade and Economics

Components and interconnections of competitiveness indicators of tourism business specialists

The article presents the results of the survey of specialists in the tourism business and identifies the components and interconnections of their competitiveness indicators.

It was established that based on the results of the content components of the factor analysis, the variables, which determine the leading factors of the internal structure of the competitiveness of tourism business specialists, are distinguished by informative factor loadings.

It is proved that the complex of indicators of research methods of the structure of competitiveness of specialists in tourism business consists of five factors, with the corresponding title on the advantage of weighty variables: F-1 – motivational; F-2 – professional; F-3 – typological; F-4 – social; F-5 – individual psychological. The system of functional interaction of the constituent structural components involves the reciprocal of their regulation, when the weakening of one component implies the intensive functioning of others, aimed at the development and maintenance of homeostasis and the stability of the functioning of the competitiveness structure of tourism business professionals.

Key words: components, interconnections, indicators, competitiveness, specialists, tourism business

Постановка проблеми

З'ясовано, що серед населення країни спостерігаються суперечливі тенденції – поряд із бажанням займатись підприємницькою діяльністю панує страх можливих невдач у цій діяльності, а також зневіра у своїх силах щодо конкурентоспроможності.

За результатом аналізу наукових джерел щодо методичних підходів дослідження конкурентоспроможності особистості встановлено, що значна кількість індивідуально-психологічних характеристик, властивостей, утворень та станів, які визначаються при дослідженні конкурентоспроможності підприємців, а також неоднаковий їх прояв у різних осіб, свідчить про можливість і необхідність з'ясування кількісних і якісних показників конкурентоспроможності підприємців, що зумовлюють професійно важливі якості, а з іншого – вказує на необхідність комплексного підходу в дослідженні психодіагностики, а також формування і розвитку індивідуально-психологічних властивостей, які сприяють конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Наукові дослідження конкурентоспроможності суб'єктів підприємницької діяльності висвітлено в економічних джерелах (М. Бойко, А. Мазаракі, В. Лагутін, С. Пахомов, І. Савчук, Т. Ткаченко) і в психологічній літературі – в роботах Л. Карамушки (конкурентоспроможність команд), С. Москаленка (конкурентоспроможність персоналу), І. Глибокої (конкурентоспроможність учнів), Л. Галаган, щодо індивідуально-психологічних особливостей розвитку конкурентоспроможності безробітних – майбутніх підприємців, В. Корсакевич, яка розглядає психологічні особливості розвитку конкурентоспроможності викладацького персоналу ВНЗ приватної форми власності [2, 4, 5, 10].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У структурі загальних проблем дослідження конкурентоспроможності підприємців свідчить, що автори в основному зосереджували увагу на тих чи інших рисах, притаманних підприємницькій діяльності.

Не розв'язана раніше частина стосується особливостей формування та розвитку здібностей до конкуренції, незважаючи на актуальність саме цього питання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення за результатами факторного аналізу компонентів і взаємозв'язків показників конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для визначення структури, спорідненості та змісту отриманих 53 показників, що спрямовані на дослідження особливостей конкурентоспроможності (КСП) фахівців туристичного бізнесу було проведено факторний аналіз. Технічно процедура факторного аналізу здійснювалася за допомогою статистичної програми SPSS 10.0 з використанням відомих статистичних критеріїв оцінки.

Факторний аналіз у роботі використано з метою узагальнення і групування показників методик, зниження кількості змінних та виокремлення змінних з найбільш вагомими факторними навантаженнями.

При цьому під фактором ми розуміємо показники методик (змінних), які визначають конкурентоспроможність фахівців туристичного бізнесу на мотиваційному, професійному, типологічному, соціальному та індивідуально-психологічному рівнях.

Факторному аналізу підлягали отримані емпіричні результати вимірів за допомогою 13 методик із 53 показників, які спрямовано на дослідження конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу, а саме: анкета «Рівень конкурентоспроможності», «Інтегральна оцінка КСП фахівців туристичного бізнесу», «Мотиви підприємництва», «Діагностика особистості на мотивацію до успіху», «Тест загальних здібностей до підприємницької діяльності», експертна оцінка «Адаптаційна мобільність», «Тест на стресостійкість», «Психологічна структура темпераменту», «Вольова саморегуляція», «Дослідження характерологічних тенденцій», «Оцінка

комунікативних та організаторських здібностей», «Фрайбургський багатофакторний опитувальник», «Тест дослідження рівня домагань Шварцландера» [1, 3, 6, 7, 8, 9, 11].

У підсумку, за результатом факторного аналізу визначено 5 груп чинників, що зумовлюють внутрішню структуру конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу, за вагомістю окремих показників. Отримані величини факторної ваги й коефіцієнта дисперсії свідчать про їхній високий рівень і можливості щодо подальшої інтерпретації отриманих результатів.

Отже встановлено, що за результатами аналізу змісту складових сформовано п'ять груп факторів у відповідності з загальноприйнятими критеріями значущості величин факторного навантаження (не менше 0,4). Так, до першого фактора (F-1) увійшла 41 змінна. У порядку зменшення факторної ваги до F-1 відносяться: мотивація до успіху (0,8156); конкурентоспроможність (0,8156); цілеспрямованість і рішучість (0,8226); комерційний успіх (0,8315); ініціативність та активність (0,8302); інноваційність та ризик (0,8265); розумний ризик (0,8231); свобода і незалежність (0,8229); потреба в незалежності (0,8182); потреба в подальшому розвитку (0,8019); інтегральна оцінка стресостійкості (0,1824); конструктивні способи долаття стресу (0,7796); наполегливість (0,7371); адаптаційна мобільність (0,7249); рівень домагань (0,7244); організаційні здібності (0,7242); самовладання (0,7219); самореалізація (0,7133); комунікабельність (0,7039); групова незалежність (0,6512); вольовий самоконтроль (0,6451); повага і самоповага (0,6422); емоційна стійкість (0,6361); незалежність (0,6319); здатність до співпрацюючий (0,6219); комунікативні здібності (0,6219); пластичність (0,5026); спонтанна агресивність (0,5674); реакція на обставини (0,4619); схильність усе вдосконалювати (0,4341); авторитарність (0,4241); помірність (0,4341); відкритість (0,4496); урівноваженість (0,4027); швидкість реакції (0,4024).

У підсумку за смисловим і факторним навантаженням показників, що увійшли

до F-1, їх можна інтерпретувати як мотиваційний компонент внутрішньої структури конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу.

Так, найбільша факторна вага значиться за показниками мотивації до успіху (0,8428) (методика Т. Елерса) та за безпосередніми мотивами (0,8315-0,8265) (методика «Мотиви підприємництва»). Окрім того, за результатами тесту «Загальні здібності до підприємницької діяльності» найбільш вираженими виявилися такі показники шкал, як: розумний ризик (0,8231), цілеспрямованість і рішучість (0,8226), потреба в незалежності і подальшому розвитку (відповідно 0,812 і 0,8019) та показник адаптаційної мобільності (0,7249), що підтверджує назву F-1, як мотиваційний фактор [4, 9].

Щодо факторної ваги показників стресостійкості, то з'ясовано, що інтегральна оцінка стресостійкості спостерігається на рівні (0,7824), конструктивні способи додання стресу (0,7796), реакція на обставини (0,4619), схильність усе вдосконалювати (0,4341) і деструктивні способи додання стресу (0,4267). При цьому за методикою «Оцінка психологічної структури темпераменту» факторні вагові значення виявлено на таких рівнях: активність (0,7026), емоційна стійкість (0,6361), практичність (0,5026), швидкість реакцій (0,4024), а за методикою «Оцінка вольової саморегуляції» наполегливість має факторну вагу (0,7371), самовладання (0,7219) і вольовий самоконтроль (0,6451). За показниками соціальної сфери найбільш вагомими виявилися організаторські та комунікативні здібності (відповідно 0,7242 і 0,6219) за методикою «КОЗ». Окрім того, за методикою «Дослідження характерологічних тенденцій» найбільш вагомими визначено такі переважаючі типи відносин, як: незалежність (0,6319), співпрацюючий (0,6249), прямолінійний (0,5219), помірний (0,4341), авторитарний (0,4241) [1, 3, 9, 11].

Щодо показників «FPI», то найбільш вираженими за факторною вагою виявилися комунікабельність (0,7039) спонтанна агресивність (0,5674), відкритість

(0,4496). При цьому за «Тестом Шварцландера» оцінка індивідуальних можливостей за шкалою рівня домагань факторна вага досягла (0,7244) [8, 9].

У підсумку, за смисловим навантаженням змінних, що увійшли до F-1, цей фактор і отримав назву «Мотиваційний компонент внутрішньої структури конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу». Такий висновок підтверджується найбільшою факторною вагою показників методик, які спрямовані на дослідження мотиваційною сфери, а саме: суттєва виражена факторна вага за методикою «Мотивація до успіху» (0,8428), а також безпосередніх мотивів підприємництва за показниками комерційного успіху (0,8315), ініціативності та активності (0,8302), інноваційності та ризику і свободи та незалежності (0,8265 і 0,8229). Окрім того, на достатньо високому рівні спостерігалася і вага опосередкованих мотивів за шкалами: самореалізації (0,7133), групової незалежності (0,6512) та поваги і самоповаги (0,6422) [4, 9].

Водночас визначені досить вагомі факторні навантаження і за змінними, які характеризують здібності до підприємницької діяльності, такі як: цілеспрямованість і рішучість, розумний ризик, потреба в незалежності, а також адаптаційна можливість. Висока факторна вага за інтегральною оцінкою стресостійкості, емоційною стійкістю, активністю та конструктивних способів додання стресів, показників вольового самоконтролю, самовладання, вагомі позитивні чинники мотиваційного фактора, за соціальною складовою F-1 має високий рівень факторних навантажень, організаційні та комунікативні здібності, з переважаючими типами відносин співпрацюючий, незалежний, прямолінійний, авторитарний [1, 4, 9].

При цьому з суттєвою факторною вагою до F-1 увійшли показники індивідуально-психологічних особливостей, такі як: рівень домагань, комунікабельність, спонтанна агресивність і відкритість. Таким чином, за вираженістю факторної ваги показників конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу встановлено

41 змінну, що, на наш погляд, визначає переважну сукупність мотиваційних характеристик (F-1) та включає показники професійної, типологічної, соціальної та індивідуально-психологічної сфер особистості, з коефіцієнтом варіації – 9%, що свідчить про високий рівень достовірності отриманих результатів [8, 9].

За результатами аналізу 38 змінних, що увійшли до другого фактора (F-2), інтерпретуємо його як професійний, що вимірюється функціональним навантаженням аналізу анкети «Оцінка конкурентоздатності» за показниками, даних «Тесту загальних здібностей до підприємницької діяльності» та «Адаптаційної мобільності». Найбільш вагомими факторами F-2 виявилися такі професійно значимі в туристичному бізнесі: конкурентоздатність (0,8503) цілеспрямованість і рішучість (0,8449), потреба у подальшому розвитку (0,8424), адаптаційна мобільність (0,8345), потреба у незалежності (0,8319), розумний ризик (0,8148) та схильність до творчості (0,8024). Достатньо вираженими у структурі F-2 виявилися показники безпосередніх мотивів підприємницької діяльності – свободи й незалежності (0,8202), комерційного успіху (0,8124), інноваційності й розвитку (0,8027), ініціативності та активності (0,7929), а також мотивація до успіху (0,7219) та окремі змінні опосередкованих мотивів підприємницької діяльності, такі як: самореалізація (0,7024), групова незалежність (0,6027), повага і самоповага (0,5119) [4, 6, 7].

Показники стресостійкості та психологічної структури темпераменту, що увійшли до F-2, за факторною вагою виявилися на досить високому рівні за показниками інтегральної оцінки стресостійкості (0,7719), активності (0,7711), конструктивних способів додання стресу (0,7649), з реакцією на обставини (0,4811). При цьому наполегливість, самовладання і вольовий самоконтроль визначено на рівні (0,7116; 0,6126 і 0,5024) [11].

Комунікативна сфера та тип відносин з характерологічними тенденціями теж відіграють суттєву роль у внутрішній структурі конкурентоспроможності фахів-

ців туристичного бізнесу за компонентом F-2. Про що свідчать вагомі факторні навантаження таких змінних, як: організаційні та комунікативні здібності (0,7019 і 0,6011), а також типи відносин: незалежний (0,6017), співпрацюючий (0,6010), прямолінійний (0,5129), недовірливий (0,5442), авторитарний (0,4024). Серед індивідуально-психологічних властивостей вагомими змінними, що доповнюють F-2, є рівень домагань (0,7117), комунікабельність (0,7026), спонтанна агресивність (0,5426), відкритість (0,4373), урівноваженість (0,4261) [1].

Таким чином, за вираженістю факторної ваги психодіагностичних показників загальних здібностей до підприємницької діяльності встановлено 38 змінних, що визначають сукупність професійних характеристик фахівців туристичного бізнесу і за такими вагомими показниками: конкурентоспроможність, потреба у подальшому розвитку, цілеспрямованість і рішучість, адаптаційна мобільність, потреба в незалежності, розумний ризик, потреба у подальшому розвитку з коефіцієнтом варіації цього фактора – 13%, що дає підстави називатися професійним.

Тобто 38 виокремлених за факторною вагою показників, що сформували F-2, характеризують професійний компонент особистості у структурі конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу.

До F-3 увійшло 37 змінних з істотною факторною вагою. Так, за «Тестом на стресостійкість» з'ясовано, що із шести показників за чотирьома спостерігаються достатньо вагомі факторні навантаження: інтегральна оцінка стресостійкості (0,8124), конструктивні способи додання стресу (0,7649), реакція на обставини (0,5217), схильність усе вдосконалювати (0,4291). Показники усіх п'яти шкал психологічної структури темпераменту містять факторну вагу (0,7-0,8), а саме: емоційна стійкість (0,7878), активність (0,7624), швидкість реакції (0,7519), пластичність (0,7419), екстраверсія (0,7342) [11].

Окрім того, емоційно-вольовий компонент F-3 включає вольову саморегуляцію (0,7516), наполегливість (0,7428), самовла-

дання (0,7319). Отже потрібно зазначити, що до структури типологічного компонента F-3 з достатньо вагомими факторними навантаженнями (0,5-0,7) увійшло шість із десяти змінних мотиваційної сфери: комерційний успіх, інноваційність та ризик, ініціативність та активність, мотивація до успіху, свобода і незалежність, самореалізація. F-3 також доповнюють і показники професійного спрямування, що виражають: конкурентоздатність, цілеспрямованість та рішучість, потребу у подальшому розвитку, незалежність, розумний ризик поряд із достатньо високою факторною вагою адаптаційної мобільності. При цьому достатньо вагомими у структурі F-3 виявилися окремі індивідуально-психологічні властивості, такі як: урівноваженість, емоційна стійкість, екстраверсія, рівень особистих домагань, комунікабельність [9].

Встановлено, що у загальному вигляді змістовний аналіз показників методик, які увійшли до F-3, доцільно інтерпретувати як типологічний компонент конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу. Про це свідчить той факт, що група показників, які увійшли до структури цього фактора, пов'язана зі стресостійкістю, емоційно-вольовою сферою, які зумовлені у першу чергу типологічними властивостями особистості, такими як: емоційна стійкість, активність, швидкість реакції, пластичність, екстраверсія. Окрім того, типологічний фактор підтверджується ваговим рівнем прямих показників стресостійкості: у першу чергу такими, як: загальний рівень стресостійкості за її інтегральною оцінкою, спрямованість на конструктивні способи розв'язання стресогенних ситуацій. Про це свідчать також показники вольової саморегуляції, наполегливості та самовладання [9, 11].

Таким чином доведено, що 38 змінних характеризують типологічний компонент (F-3) конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу з коефіцієнтом варіації 14%, що підтверджує високий рівень достовірності змістовних характеристик визначеного компонента.

За результатами аналізу 35 змінних, що увійшли до F-4, ми інтерпретуємо його як

соціальний фактор, що вимірюється показниками методики Т. Лірі, факторна вага яких визначена у межах (0,4-0,8), а саме: незалежний (0,8311), співпрацюючий (0,7119), авторитарний (0,6211), недовірливий (0,5541), прямолінійний (0,5426), помірний (0,4024). При цьому найбільш вагомими у структурі F-4 виявилися такі змінні, як: організаційні здібності (0,8523) та комунікативні здібності (0,8262). Окрім того, достатньо високі рівні у структурі F-4 виявилися за мотиваційною сферою: мотивація до успіху (0,8024), комерційний успіх (0,7526), рівень конкурентоспроможності (0,7419), інноваційність та ризик (0,7315) ініціативність та активність (0,7236), свобода і незалежність (0,7156), самореалізація (0,6415), групова незалежність (0,6182), повага і самоповага (0,5119), вимушеність (0,5113 блоку здібностей до підприємницької діяльності найбільш вираженими виявилися: потреба у незалежності (0,7111), потреба у подальшому розвитку (0,7042), розумний ризик (0,7024) і адаптаційна мобільність (0,7116) [1, 7].

Щодо типологічної сфери особистості, то найбільш вагомими у структурі F-4 виявилися показники інтегральної оцінки стресостійкості (0,7629), активності (0,7011), конструктивні способи додання стресу (0,6415), наполегливості (0,6311), самовладання (0,5611) і вольовий самоконтроль (0,5217). При цьому індивідуально-психологічні показники виявилися на такому рівні факторної ваги, як: комунікабельність (0,7117), спонтанна агресивність (0,5419) і рівень особистих домагань (0,6619).

Таким чином доведено, що за 35 показниками, які мають істотні факторні навантаження у межах (0,4-0,7), сформовано F-4, який змістовно розкриває соціальну сферу особистості як один із важливих компонентів конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу з коефіцієнтом варіації 19% [1].

F-5 наповнено змінними, які характеризують індивідуально-психологічні особливості за шкалами FPI конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу,

а саме: екстраверсія/інтроверсія (0,7624), емоційність/лабільність (0,7419), урівноваженість (0,7245), комунікабельність (0,7262) та індивідуальний рівень домагань (0,7519). Окрім того, у структурі F-5 суттєво виражені на рівні (0,6-0,7) вагові значення показників мотиваційної сфери: інноваційність та ризику (0,7288), конкурентоздатність (0,7294), ініціативність та активність (0,7189), свобода і незалежність (0,7087), комерційний успіх (0,7029), мотивація до успіху (0,6028). Щодо показників професійного компоненту, то вони у структурі F-5 найбільш виражені факторною вагою за такими шкалами тесту загальних здібностей до підприємницької діяльності: цілеспрямованість і рішучість (0,7449), потреба у подальшому розвитку (0,7319), адаптаційна мобільність (0,7347), конкурентоспроможність (0,7294), розумний ризик (0,7015), потреба у незалежності (0,7014), схильність до творчості (0,5419) [8, 9].

При цьому показники, що характеризують типологічний компонент у структурі конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу, мають високий рівень факторної ваги за такими шкалами, як: загальна оцінка стресостійкості (0,7384), конструктивні способи долаання стресу (0,7217), емоційна стійкість (0,7174), пластичність (0,7078), активність (0,7024), екстраверсія (0,7029), вольовий самоконтроль (0,7229), самовладання (0,7082) і наполегливість (0,7024).

Окрім того, визначено показники соціального фактора, що доповнюють фактор F-5, за такими індивідуально-переважаючими типами відноси, як: авторитарність (0,7242), незалежність (0,7035), прямолінійність (0,6216), співпраця, з вагомими показниками комунікативних (0,6414) й організаторських здібностей (0,6249) [1].

Таким чином встановлено, що за вираженістю факторної ваги показників психодіагностики конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу виокремлено 32 змінних, що представляють сукупність індивідуально-психологічних властивостей особистості й, окрім того, включають

показники мотиваційної, професійної, типологічної та соціальної сфер особистості.

Визначено, що за результатами факторного аналізу кожен із п'яти факторів є провідним компонентом у структурі конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу і мають свої змістовні характеристики [1, 3, 6, 7, 8, 9, 11].

Висновки

Визначено, що перший фактор у структурі конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу зосередив у собі 41 показник з факторними навантаженнями переважно мотиваційної сфери та внутрішніми компонентами на професійному, типологічному, соціальному й індивідуально-психологічному рівнях, з коефіцієнтом варіативності 9%.

Другий компонент конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу розглядається як професійний, що включає 38 змінних з коефіцієнтом варіації 13%.

Третій фактор трактується нами як типологічний, що у першу чергу визначається показниками стресостійкості, психологічної структури темпераменту та рівнем вольової саморегуляції, а також включає мотиваційний, професійний та індивідуально-психологічний компонент – усього 37 змінних з коефіцієнтом варіації 14%.

Четвертий фактор, який сформував соціальну сферу конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу, включає 35 вагомих показників з коефіцієнтом варіації 19%.

П'ятий фактор – індивідуально-психологічний, що у структурі конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу зосередив у собі 32 змінних з коефіцієнтом варіації 22%.

Отже, за результатами обстеження фахівців туристичного бізнесу за комплексом інформативних психодіагностичних методик проведено факторний аналіз. Встановлено, що за підсумком змістовних компонентів факторного аналізу виокремлено за інформативними факторними навантаженнями змінні, які зумовлюють

провідні фактори внутрішньої структури конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу. Доведено, що структура конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу складається з п'яти факторів, з відповідною назвою за пріоритетом вагомих змінних: F-1 – мотиваційний; F-2 – професійний; F-3 – типологічний; F-4 – соціальний; F-5 – індивідуально-

психологічний. Система функціональної взаємодії складових структурних компонентів припускає їх реципрокну регуляцію, коли послаблення одних компонентів припускає інтенсивне функціонування інших, що спрямовано на розвиток і підтримку гомеостазу та стабільність функціонування структури конкурентоспроможності фахівців туристичного бізнесу.

Література

1. Бодров В.А. Практикум по диференціальній психодіагностики професіональної придатності / В.А. Бодров // Навч. посібник / М.: 2003. – С. 724-729.
2. Галаган Л.В. Психологічні особливості розвитку конкурентоздатності безробітних майбутніх підприємців : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 / Галаган Лариса Володимирівна; наук. кер. Філь О. А. ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2013. – 342 с. : табл., рис. – Бібліогр.: С. 207-242.
3. Ільїн Є.П. Диференційна психофізіологія / Є.П. Ільїн // СПб.: Пітер, 2001. – 464 с.
4. Карамушка Л.М. Мотивація підприємницької діяльності /Л.М. Карамушка, Н.Ю. Худякова // Монографія / К. : – Львів: Сполом, 2011. – С. 182-185.
5. Мазаракі А.А., Максименко С.Д. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, Л.П. Кулаковська, Т.Ю. Кулаковський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 720 с.
6. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів / Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. – К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
7. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва / Ю.Ф. Пачковський // Навчальний посібник. – Львів. 2001. – С. 41-47.
8. Пашукова Т.І Психологічне дослідження: Практикум по загальній психології для студентів / Пашукова Т. І., Допира А. І., Д'яконов Г. В. // Навч. посібник // – М.: Вид-во «Інститут практичної психології», 1996.
9. Райгородський Д. Практична психодіагностика /Д. Райгородський // М.: – Самара: 2008. – 672 с.
10. Стратегічний розвиток туристичного бізнесу : Монографія / [Ткаченко Т.І., Мельниченко С.В., Бойко М.Г. та ін.] / за ред. А.А. Мазаракі. – К.: КНТЕУ. – 2010. – 569 с.
11. Щербатих В.Ю. Психологія стресу та методи корекції / Ю.В. Щербатих // – СПб.: Пітер, 2006. – 256 с.

І.С. Птуха
аспірантка кафедри психології,
Київський національний
торговельно-економічний університет

Теоретико-методологічні засади професійного психологічного відбору персоналу в міжнародні компанії

У статті представлені результати аналізу теоретико-методологічних засад професійного психологічного відбору персоналу міжнародних компаній та визначено, що доцільно використовувати загально-наукові підходи, за якими в основу вивчення професійно важливих якостей покладено функціонально динамічну структуру особистості з дослідженням її компонентів на психологічному, професійному, соціальному і функціонально-типологічному рівнях. Встановлено важливість застосування в системі професійного психологічного відбору працівників міжнародних компаній принципів: комплексності й обґрунтованості психодіагностичного інструментарію; динамічності, пролонгованості та зміни критеріїв оцінки професійно важливих якостей; диференційованості й активності з використанням новітніх технологій та результатів емпіричних досліджень.

З'ясовано, що роботодавці висувають більш високі вимоги до професійно важливих якостей співробітників міжнародних компаній. Багато міжнародних компаній не в змозі правильно ідентифікувати та прийняти на роботу менеджерів, які відповідають критеріям, що висуваються до них, а саме: високий рівень професіоналізму та успішний досвід міжнародної торговельної діяльності. Це своєю чергою пов'язане з недоліками в організації професійно-психологічного відбору й формування кадрового потенціалу та потребує нових наукових пошуків і підходів.

Ключові слова: професійний психологічний відбір, персонал, міжнародні компанії, професійні якості.

І.С. Птуха
аспірантка кафедри психології,
Киевский национальный
торгово-экономический университет

Теоретико-методологические положения профессионального психологического отбора персонала в международные компании

В статье представлены результаты анализа теоретико-методологических основ профессионального психологического отбора персонала международных компаний и определено, что целесообразно использовать научные подходы, по которым в основу изучения профессионально важных качеств положена функционально динамическая структура личности с исследованием ее компонентов на психологическом, профессиональном, социальном и функционально-типологическом уровнях. Установлена важность применения в системе профессионального психологического отбора работников международных компаний принципов: комплексности и обоснованности психодиагностического инструментария; динамичности, пролонгированности и изменения критериев оценки профессионально важных качеств; дифференцированности и активности с использованием новейших технологий и результатов эмпирических исследований.

Выяснено, что работодатели предъявляют повышенные требования к профессионально

важным качествам сотрудников международных компаний. Многие международные компании не могут правильно идентифицировать и принять на работу менеджеров в соответствии с требуемыми критериями, а именно: высокий уровень профессионализма и успешный опыт международной торговой деятельности. Это в свою очередь связано с недостатками в организации профессионально-психологического отбора и формирования кадрового потенциала и требует новых научных поисков и подходов.

Ключевые слова: профессиональный психологический отбор, персонал, международные компании, профессиональные качества.

I. Ptukha

PhD student,

Kiev National University of Trade and Economics

Theoretical and methodological principles of professional psychological selection of personnel of international companies

The article presents the results of the analysis of theoretical and methodological principles of professional psychological selection of personnel of international companies. It highlights the importance of applying general scientific approaches on which the study of professionally relevant qualities is based, namely on the functional dynamic structure of the individual as well as the study of its components on the psychological, professional, social and functional-typological levels. The importance of applying the principles of complex and valid psychodiagnostic tools in the system of professional psychological selection of employees for international companies has been established, such as dynamism, prolongation and changes in criteria for evaluating professionally important qualities; differentiation and activity using the latest technologies and the results of empirical research.

It was found that while employers raise their requirements for professional employees, many international companies are currently not able to identify and recruit suitable managers that meet these requirements, such as a high level of professionalism and successful experience in international trade. This is mainly due to the shortcomings in the recruitment process, without applying professional psychological selection methods, which highlights current problems in the formation of human resources and the need for new scientific research and approaches.

Key words: professional psychological selection, personnel, international companies, professional qualities

Постановка проблеми

Процеси транснаціональної торговельно-економічної взаємодії поступово набирають потужність в Україні, що було стимулом її вступу до Всесвітньої торговельної організації (ВТО) та Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Нині постійно збільшується кількість компаній, у тому числі й українських, які прагнуть вийти на міжнародний ринок. У будь-якій країні чи регіоні існують свої етнопсихологічні й соціокультурні особливості, які необхідно враховувати в торговельно-економічній взаємодії. Для компаній, які виходять на міжнародний ринок, надзви-

чайно важливо розробляти раціональну стратегію відбору менеджерів з урахуванням потреб і традицій суспільства, в якому компанія має функціонувати.

Можна виокремити низку причин, які зумовлюють важливість дослідження відбору менеджерів в міжнародні торговельні компанії. Перша виявляється у тому, що на міжнародному рівні одна із основних умов, яка визначає успіх чи неуспіх в міжнародному бізнесі, – це фахівці, які працюватимуть, і вони ж є факторами ризику в успішній діяльності підприємства. До співробітників міжнародних компаній роботодавці висувують підвищені про-

фесійні вимоги щодо збільшення ступеня і глибини їх особистої відповідальності та відповідності щодо наявності професійно важливих соціально-психологічних та моральних якостей. Інша причина полягає у швидкому зростанні активності і конкуренції на міжнародному рівні, що знову ж зумовлено як економічними, так і людськими факторами. Ще одна полягає в тому, що не вистачає менеджерів з високим рівнем професіоналізму та успішним досвідом міжнародної торговельної діяльності, а це пов'язане з недоліками в системі професійно-психологічного відбору й формуванні кадрового потенціалу компанії.

Отже, проблема професійного психологічного відбору (ППВ) менеджерів у міжнародні компанії виявляється актуальною поряд із розв'язанням науково-практичних завдань, які полягають у вивченні й узагальненні теоретико-методологічних засад, удосконаленні психодіагностичного інструментарію та розробленні практичних рекомендацій з метою оптимізації відбору персоналу в міжнародні компанії, які набувають стрімкого розвитку в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останнім часом дедалі більше визнаються методи і система професійного психологічного відбору фахівців, що дає змогу істотно поліпшити якість відбору персоналу на навчання й прогнозування успішності професійної підготовки й діяльності, а також розв'язати низку інших питань, пов'язаних із підвищенням конкурентоспроможності, надійності та ефективності діяльності фахівців. Відомо, що в основі професійного психологічного відбору лежить вивчення індивідуально-психологічних особливостей кандидатів з метою встановлення ступеня їхньої відповідності вимогам конкретної спеціальності або групи подібних спеціальностей. Так, фундаментальні наукові праці К. Платонова, В. Бодрова, В. Клименка, М. Корольчука і В. Крайнюк, С. Максименка, М. Макаренка та ін. були присвячені загальнонауковим теоретико-методологічним проблемам ППВ фахівців [14, 2, 5, 7, 10,

13]. Суттєвий внесок у розвиток професійного відбору в різних сферах професійної діяльності внесли В. Лебедев (авіація і космонавтика); І. Сапов, О. Солодков, М. Корольчук (військово-морський флот); В. Осьодло, С. Василенко (фахівці операторського профілю); С. Миронець, О. Тімченко, С. Лебедева (рятувальники).

Останніми роками в Україні велику кількість публікацій присвячено проблемам ППВ кандидатів на державну службу (О. Мірошніченко) і до національної поліції (В. Барко, В. Остапович). Професійно важливі якості (ПВЯ) працівників освіти досліджували Л. Карамушка та О. Толков [4], ПВЯ керівників проектів – І. Сингаївська та М. Кутас [17]; технології відбору і підготовки персоналу до роботи в умовах соціально-економічних змін та у сфері підприємницької діяльності – Л. Карамушка, Г. Федосова, О. Бондарчук, В. Івкін, В. Ковальчук, О. Креденцер [4].

У період активного формування міжнародних компаній за кордоном робота науковців зосереджувалася, поряд з іншими організаційними питаннями, на відборі та наймі співробітників. Однією з перших публікацій на цю тему була стаття, присвячена трьом різним підходам до формування кадрової стратегії: етноцентричному, поліцентричному і глобальному (Perlmutter, 1969). Пізніше був доданий четвертий «регіоцентричний» підхід (Heenan, Perlmutter, 1979). Ця типологія широко використовується в наш час (Schuler, 2002 Harzing, 2001, Scullion, 2005). При цьому внесок зарубіжних учених у дослідження проблеми особливостей ППВ потребує окремого аналізу.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

У цілому управління людськими ресурсами у міжнародних компаніях більшість учених розглядає як складне і комплексне явище з відповідальними функціями, підвищеними ризиками працівників цих компаній. У зв'язку з цим потребує переосмислення і водночас використання вже розроблених загальнонаукових принципів і методології ППВ.

Аналіз існуючих керівних документів і наукових публікацій щодо ППВ показує істотні науково-методичні прогалини в питаннях відбору персоналу в міжнародні компанії, невідповідність вимог роботодавця до професійно важливих і моральних якостей, рівня кваліфікації зарубіжного і вітчизняного персоналу. Тому нині є необхідність вивчення раніше не вирішених частин загальної проблеми ППВ, пов'язаних із відбором персоналу до міжнародних компаній, з обґрунтуванням психодіагностичного інструментарію організаційним і науково-методичним забезпеченням, що особливо актуально в нинішніх соціально-економічних умовах, коли розширюються зовнішньоекономічні зв'язки та діяльність.

Формулювання цілей статті

Метою статті є здійснення аналізу теоретико-методологічних засад відбору персоналу з визначенням загально-наукових підходів до змісту завдань, принципів, видів, показань та методології професійного психологічного відбору працівників компаній та організацій.

Виклад основного матеріалу

Як визначають більшість провідних науковців, професійний психологічний відбір – це складова частина професійного відбору, що включає комплекс організаційно-психологічних заходів, які сприяють раціональному розподілу кандидатів за певними спеціальностями, комплектуванню закладів освіти, установ і міжнародних компаній з відповідними професійно важливими психологічними якостями, які забезпечують адекватність кандидатів щодо вимог професійної діяльності. У проблемі психологічного відбору виокремлено два основних аспекти: з одного боку, – особистість, а з іншого – нормативно зумовлені умови й особливості професійної діяльності (В. Барко, Л. Карамушка і О. Креденцер, М. Корольчук, В. Крайнюк, В. Клименко, М. Макаренко, С. Максименко) [1, 4, 5, 7, 10, 13].

Прогнозування професійної придатності засноване на системній, комплексній оцінці людини як біосоціальної істоти.

Очевидна необхідність узагальнюючих уявлень про сукупність властивостей індивідуальності, які мають слугувати орієнтиром в оцінці окремих індивідуальних особливостей. Будь-які спроби подібної систематизації не можуть обійти проблему соціального й біологічного в людині, тобто співвідношення властивостей, у детермінації яких переважають соціальні або біологічні фактори. У розв'язанні цієї проблеми потрібно опиратися на досягнення сучасної психології, психофізіології, усього комплексу наук про людину (В. Барко, Л. Карамушка, В. Клименко, О. Кокун, М. Корольчук, М. Макаренко, А. Мазаракі, С. Максименко) [1, 4, 5, 7, 10, 13].

Отже професійний психологічний відбір – це комплекс психологічних і організаційних методів і засобів, які дають змогу виявити осіб, найбільш придатних за своїми індивідуально-психологічними якостями та здібностями до навчання та подальшої діяльності за конкретною спеціальністю.

Зазначені вчені головними завданнями ППВ фахівців вважають:

- визначити здібності кандидатів до конкретного виду діяльності за рівнем ПВЯ та станом здоров'я;
- виявити ступінь придатності кандидатів до навчання за конкретною спеціальністю;
- надати довгостроковий прогноз ефективності діяльності спеціаліста.

Зрозуміло, досягти ефективності ППВ можливо з розв'язанням відповідних завдань психологічного, психофізіологічного, освітнього, медичного, соціального та функціонального відбору. Психологічний відбір дає змогу вибрати з групи кандидатів на конкретну посаду тих осіб, від яких з найбільшою імовірністю, завдяки індивідуально-психологічним якостям, можна очікувати успішного виконання певної роботи (М. Корольчук, В. Крайнюк) [7].

Професійний психологічний відбір проводиться спільними зусиллями психологів і психофізіологів, які здійснюють соціально-психологічне вивчення, психологічне й психофізіологічне обстежен-

ня кандидатів для підготовки за певною спеціальністю. Соціально-психологічне вивчення передбачає оцінку моральних якостей особистості, суспільної і трудової активності, професійної спрямованості, умов виховання й розвитку, особливостей спілкування, стосунків і поведінки в колективі. Психологічне і психофізіологічне обстеження включає вивчення пізнавальних психічних процесів (інтелектуальних особливостей), психомоторики, емоційно-вольових якостей і рівня нервово-психічної нестійкості.

Одним із важливих етапів наукового прогнозу діяльності фахівця є вивчення різноманітних професій, розкриття їх психологічної структури, визначення професійних вимог. Також складається перелік професійно важливих якостей, які мають вирішальне значення для навчання і наступної діяльності, що виявляється за допомогою професіографічного аналізу. Під час такого аналізу діяльності фахівців використовуються різноманітні методи, такі як вивчення вимог керівних документів, інструкцій і документів, які характеризують особливості діяльності. Для вивчення професійної діяльності застосовуються методи бесіди і опитування, самоспостереження і самозвіту, моделювання і тестування, експертних оцінок і критичних ситуацій. У професіографії використовуються різноманітні засоби реєстрації процесу соціальної діяльності (фотографування, кіно, аудіо, відео, хронометраж тощо), які доповнюються аналізом помилкових дій, допущених фахівцем.

Професіографічний аналіз будь-якої діяльності неможливо здійснити без вивчення професійних здібностей, які розглядаються як індивідуально-психологічні особливості, що формуються в діяльності на основі задатків, що відрізняють одну людину від іншої і від яких залежить можливість успіху в діяльності. В основі теоретичної бази ППВ лежать уявлення щодо професійних здібностей як комплексу взаємо поєднуючих якостей, які у різних людей проявляються неоднаково. Більшість вчених наголошують, що здібності – це інтегральне поняття, у якому змістовно

розкриваються системи психічних властивостей та якостей суб'єкта в їхньому співвідношенні з успішністю діяльності, що виражається продуктивністю праці, якістю продукції, безпомилковістю дій, швидкістю оволодіння новими знаннями, навичками й ін. [2, 10, 13].

Методологічною основою ППВ є функціонально-динамічна структура особистості (К. Платонов). Вона поєднує чотири головні та дві додаткові підструктури. I підструктура – соціально зумовлені особисті якості, які відображають мотиваційну направленість особистості. II підструктура – елементи професійної підготовки: досвід, знання, навички, уміння. III підструктура – індивідуальні особливості психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, уява, увага, пам'ять, мислення, емоції, почуття, воля). IV підструктура – біологічно зумовлені якості особистості (темперамент, вік, статура). Характер і здібності автор розглядає як додаткові підструктури особистості.

З урахуванням уявлення про природу професійних здібностей структури особистості сформульовані принципи, які визначають зміст та послідовність реалізації засобів професійного психологічного відбору фахівців [В. Бодров, В. Лебедев, М. Корольчук, В. Крайнюк, С. Максименко].

Основним принципом, що визначає шлях розв'язання теоретичних і практичних проблем психодіагностики в системі ППВ, є діяльнісний підхід, що об'єднує в межах єдиної теоретичної концепції властивості індивідуальності та визначення критеріїв успішності професійної діяльності (О. Леонтьєв, С. Максименко, Ю. Трофімов, М. Корольчук, М. Макаренко) [7, 8, 10, 13].

Складність структури професійних здібностей та структури особистості, а також різнобічність завдань та мети професійного відбору визначає головний принцип – комплексний характер ППВ. Реалізація його базується на всебічному вивченню особистості кандидатів, а рішення про професійну придатність – з урахуванням психічних, психофізіологічних, освітніх, соціальних характеристик та стану здоров'я.

Принцип етапності відбору полягає у послідовності вивчення особистості з виведенням відповідних критеріїв на етапах психологічного, психофізіологічного, соціального та медичного відбору, а також узагальнюючого висновку (результату).

Принцип динамічного (продовженого) відбору передбачає раціональну послідовність та повторність обстежень кандидата, а також оцінку здібностей людини до конкретної роботи з позицій розвитку та змін у процесі виховання, навчання, тренування, роботи за спеціальністю. Крім того, такі обстеження мають важливе значення для корекції та психолого-педагогічного супроводження спеціаліста в період навчання.

Принцип диференціювання та групування передбачає визначення заходів ПВЯ необхідних для конкретної спеціальності або групи спеціальностей. Диференційний прогноз передбачає розробку засобів відбору не на одну, а на групи спеціальностей, які об'єднуються за критеріями спільності основних елементів структури діяльності та професійно важливих якостей особистості.

Критерії професійної придатності можуть змінюватися під впливом різних факторів (соціальних – престиж та значимість професії; економічних – затрати, ціна помилкових дій; технічних – модернізація, впровадження нових інформаційних технологій). У відповідності до принципу зміни критеріїв передбачається їхня корекція після аналізу даних щодо ефективності навчання та роботи з конкретної спеціальності.

Ефективність та надійність діяльності спеціалістів забезпечується не тільки наявними ПВЯ, але й адаптивними можливостями і здатністю людини до змін, а також рівнем її професійної підготовки. Результати дослідження ПВЯ, які аналізуються, узагальнюються й використовуються у подальшому для раціонального відбору кандидатів, що і є змістом принципу активності.

У роботах В. Барко, В. Бодрова, Л. Карамушки і О. Креденцер, М. Корольчука, В. Крайнюк, В. Клименка, М. Макаренка,

С. Максименка, В. Медведєва сформульовані основні принципи обґрунтування і розробки методик професійного психологічного відбору [1, 2, 4, 5, 7, 10, 13]. Наукове обґрунтування методик відбору передбачає розв'язання системи питань, яке має здійснюватися в певній послідовності (М. Макаренко, В. Бодров) [2, 10].

Нині відбувається поступовий перехід від практики відбору на окремі спеціальності до системи раціонального розподілу трудових ресурсів за групами подібних спеціальностей. Під час проведення раціонального розподілу, на відміну від заходів власне профвідбору, прогнозується придатність кандидата не за однією якоюсь спеціальністю, а оцінюється його відповідність вимогам декількох основних груп спеціальностей.

Висновки і перспективи подальшого дослідження

За результатами аналізу теоретико-методологічних засад професійного психологічного відбору працівників організацій визначено, що доцільно використовувати загально-наукові підходи, за якими в основу вивчення професійно важливих якостей покладено функціонально динамічну структуру особистості з дослідженням її компонентів на психологічному, професійному, соціальному й функціонально-типологічному рівнях. На підставі таких принципів, як: комплексності й обґрунтованості психодіагностичного інструментарію; динамічності і продовжаності оцінки професійно важливих якостей; диференційованості та зміни критеріїв оцінки та активності з використанням новітніх технологій результатів емпіричних досліджень і досвіду.

Визначено, що нині здійснюється поступовий перехід від практики відбору на окремі спеціальності до системи раціонального розподілу трудових ресурсів за групами подібних спеціальностей. При проведенні раціонального розподілу на відміну від заходів власне профвідбору прогнозується придатність кандидата не за якоюсь однією спеціальністю, а оцінюється його відповідність вимогам декіль-

кох основних груп спеціальностей.

Можна виокремити низку причин, які зумовлюють важливість дослідження відбору менеджерів до міжнародних торговельних компаній. Перша полягає в тому, що на міжнародному рівні одна із основних умов, яка визначає успіх чи неуспіх в міжнародному бізнесі, – це фахівці, які працюватимуть і які водночас можуть стати факторами ризику в успішній діяльності підприємства. До співробітників міжнародних компаній підвищуються професійні вимоги, збільшується ступінь і глибина їхньої відповідальності та відповідності професійно важливим якостям. Друга причина полягає у швидкому зростанні активності та конкуренції на міжнародному рівні, що знову ж зумовлено як економічними, так і людськими факторами. Третя – в тому, що не вистачає менеджерів з успішним досвідом міжнародної торговельної діяльності, і це пов'язане з недоліками у формуванні кадрового потенціалу.

У цілому управління людськими ресурсами у міжнародних компаніях більшість учених розглядає як складне і комплексне явище зі складними функціями, підвищеними ризиками працівників цих компаній.

Аналіз існуючих офіційних і наукових публікацій показує серйозні науково-методичні прогалини в питаннях підбору персоналу до міжнародних компаній, невідповідність вимог роботодавця до рівня кваліфікації зарубіжного і вітчизняного персоналу. Тому є необхідність вивчення закономірностей і проблем, пов'язаних із відбором персоналу до міжнародних компаній, особливо при розширенні їх зовнішньоекономічної діяльності.

Перспективою подальшого дослідження є розроблення концептуальної моделі, обґрунтування психодіагностичного інструментарію та їхня апробація в емпіричному дослідженні професійно важливих якостей кандидатів для роботи в міжнародних компаніях.

Література

1. Барко В.І, Остапович В.П, Барко В.В. Шляхи оптимізації професійного психологічного відбору кандидатів на службу до національній поліції України / В.І. Барко, В.П. Остапович, В.П. Барко // Право і безпека. – 2017. – № 1(64). – С. 12-19.
2. Бодров В.А. (общ. ред.) Практикум по дифференциальной психодиагностике профессиональной пригодности. –.: ПЕРСЭ.2003. – 768 с.
3. Журавльов В.В. Психологічні чинники професійно-управлінської діяльності в контексті прийняття рішень керівниками органів охорони державного кордону / В.В. Журавльов // Організаційна психологія. Економічна психологія. – 2017. – № 1. – С. 14-22.
4. Карамушка Л.М. Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін : монографія / Л.М. Карамушка, О.С. Толков. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. – 260 с.
5. Клименко В.В. Психофізіологічні механізми праксису людини : монографія / В.В. Клименко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. – 640 с.
6. Климов, Е. А. Психология профессионального самоопределения [Текст] / Е.А. Климов. – Ростов/н/Д. : Феникс, 2006. – 512 с.
7. Корольчук М.С., В.М. Крайнюк. Теорія і практика професійного психологічного відбору / Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ельга-Ніка-Центр, 2012. – 536 с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. – М. : Просвещение, 2004. – 318 с.
9. Ліплянська О.В. Дослідження плинності персоналу комерційних організацій: вплив чинників мезо- та мікрорівня / О.В. Ліплянська // Організаційна психологія. Економічна психологія. – 2015. – № 2. – С. 75-80.
10. Макаренко Н.В. Теоретические основы и методики профессионального психофизиологического отбора военных специалистов. – К.: НИИ проблем военной медицины Украинской военно-медицинской академии. – 2006. – 336 с.
11. Методологічні та теоретичні проблеми психології: Навч. посібник / [М.С. Корольчук, Ю.Л. Трофімов, В.І. Осьодло та ін.] – К. : Ніка-Центр., 2013. – 336 с.
12. Мірошніченко О.М. Особливості професійного-психологічного відбору кадрів до держав-

ної кримінально-виконавчої служби України / О.М. Мірошниченко // Право і безпека. – 2017. – № 1(64). – С. 140-145.

13. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, Л.П. Кулаковська, П.Ю. Кулаковський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 720с.

14. Платонов К.К. Вопросы психологи труда [Текст] / К.К. Платонов. – М. : Медицина, 2007. – 263 с.

15. Приходько І.І. Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України [Текст] : монографія / І.І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2008. – 190 с.

16. Сапов И.А., Солодков А.С. Состояние функций организма и работоспособности моряков. – Л.: Медицина, 2004. – 287 с.

17. Сингаївська І.В., Кутас М.С. Сутнісна характеристика професійно важливих якостей керівника проектів // Правничий вісник Університету «КРОК». – К.: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип.7. – 2011. – С. 97-101.

Н.С. Шишко
аспірантка,
Інститут соціальної і політичної психології
НАПН України

Соціальні інтернет-практики як чинник психологічного благополуччя старшокласників: результати емпіричного дослідження

У результаті проведеного емпіричного дослідження встановлено, що окремі соціальні інтернет-практики по-різному впливають на психологічне благополуччя старшокласників: позитивно (пошук цікавої інформації, використання соціальних мереж), негативно (комп'ютерні ігри і серфінг), за змішаним типом. Надається порівняльний аналіз особливостей соціальних інтернет-практик користувачів з різним рівнем психологічного благополуччя на основі аналізу цільового і саморегуляційного аспектів їх здійснення. Описано оптимальні щодо впливу на психологічне благополуччя стратегії використання соціальних інтернет-практик старшокласниками.

Ключові слова: психологічне благополуччя, соціальні інтернет-практики, старшокласники.

Н.С. Шишко
аспірантка,
Інститут социальной и политической психологии
НАПН Украины

Социальные интернет-практики как фактор психологического благополучия старшеклассников: результаты эмпирического исследования

В результате проведенного эмпирического исследования установлено, что отдельные социальные интернет-практики по-разному влияют на психологическое благополучие старшеклассников: позитивно (поиск интересной информации, использование социальных сетей), негативно (компьютерные игры и серфинг), по смешанному типу. Предоставлен сравнительный анализ особенностей социальных интернет-практик пользователей с разным уровнем психологического благополучия на основе анализа целевого и саморегуляционного аспектов их осуществления. Описаны оптимальные с точки зрения влияния на психологическое благополучие стратегии использования социальных интернет-практик старшеклассниками.

Ключевые слова: психологическое благополучие, социальные интернет-практики, старшеклассники.

Shyshko Nadiya Sergiivna
graduate student,
Institute for Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences

Social Internet practices as a factor of psychological well-being of senior pupils: results of empirical research

There was discovered, that different types of social Internet practices have different effects on the psychological well-being of high school students. The effect can be positive, negative and mixed type. A comparative analysis of the features of social Internet practices of users with different levels of psychological well-being is provided based on analysis of the targeted and self-regulatory aspects of their implementation. The optimal strategies from the point of view of influence on the psychological well-being of the strategy of using social Internet practices by high school students are described.

Keywords: psychological well-being, social Internet practices, high school students.

Постановка проблеми

Інтернет як універсальний засіб поширення, зберігання й обміну інформацією є ключовим елементом інфраструктури сучасного суспільства. Його активне розповсюдження супроводжується появою нових соціальних практик, які трансформують звичні пріоритети та поведінкові стандарти, а відтак мають потенцію впливу на благополуччя людини в інформаційному суспільстві. Особливо гостро подібні зміни позначаються на найбільш активних інтернет-користувачах, якими є учні старших класів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти психологічного благополуччя вивчають зарубіжні науковці (М. Аргайл, Н. Бредбурн, І. Бонівелл, Е. Дінер, М. Селігман, Е. Дісі, Р. Раян та ін.), дослідники пострадянського простору (І.А. Джидар'ян, А.В. Вороніна, Н.К. Бахарева, О.Є. Созонтов, О.С. Ширяєва), а також вітчизняні науковці (В.М. Духневич, О.М. Знаменська, О.М. Груб'як, Ю.М. Олександров, С.В. Карсканова та ін.). Феномен соціальних практик знайшов своє висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників (Т.М. Титаренко, О.М. Кочубейник, В.В. Посохової, Л.Д. Бевзенко, Т.І. Заслав-

ської, В.В. Зотової, В.В. Кизими, А.Л. Радкевича, Н.С. Малєєвої та інших).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на велику кількість прикладних досліджень, спрямованих на з'ясування впливу соціальних факторів на психологічне благополуччя, а також праць, що присвячені вивченню різноманітних аспектів соціальних інтернет-практик, недостатньо розкритими залишаються особливості впливу новітніх медіа на різні аспекти психологічного благополуччя.

Формулювання цілей статті

Представити результати комплексного емпіричного дослідження, присвяченого вивченню впливу соціальних інтернет-практик на психологічне благополуччя старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження

У контексті даного дослідження психологічне благополуччя визначається як інтегративний показник міри спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, а також міру реалізації потреби у благополуччі, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою та власним

життям. За основу концепту психологічного благополуччя ми прийняли інтегративну модель К. Ріфф, що включає такі компоненти, як: самоприйняття, позитивні відносини, управління середовищем, цілі в житті, автономність, особистісне зростання [1].

Термін «соціальні інтернет-практики» був введений у науковий вжиток А.Л. Радкевичем і визначається ним як діяльність, що носить рутинний характер і складається зі звичних, повторювальних дій, зміст яких пов'язаний з використанням мережі для вирішення проблем або підвищення ефективності діяльності в різноманітних сферах життя, а також для задоволення різноманітних потреб [2].

Проаналізувавши існуючі підходи щодо характеристики соціальних практик, що здійснюються в інтернет-середовищі (А.Л. Радкевич, Т.О. Галіч, Є.В. Реутов, Я.В. Хміль, Ч. Лі та Дж. Берноф), ми запропонували класифікацію соціальних інтернет-практик за змістом діяльності, згідно з якою різноманітні види мережевої активності старшокласників пропонується розділити на «творчі», «критичні», «класифікаційні», «комунікативні» та «споживацькі».

Емпіричне дослідження впливу соціальних інтернет-практик на психологічне благополуччя учнів старших класів проводилося в межах Всеукраїнського експерименту із впровадження медіаосвіти у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів України. Вибірку становлять учні 9-11 класів загальноосвітніх шкіл 7 областей України. Всього в опитуванні взяли участь 1144 респондента, серед яких 458 юнаків і 686 дівчат. Вік учасників опитування – від 14 до 17 років (середній вік – 15.56, медіана – 16). Серед анкетних форм, які були запропоновані респондентам, – скорочена форма опитувальника психологічного благополуччя К. Ріфф, авторська анкета психологічної оцінки змісту соціальних інтернет-практик та окремі шкали опитувальника оцінки медіакультури, розробленого науковцями ІСПП (автори: Л.А. Найдьонова, Н.І. Череповська, О.Т. Баршишполец,

Г.В. Абаніна, О.Л. Вознесенська та ін.).

Встановлено, що найбільшою популярністю серед старшокласників користуються практики, які належать до таких типів, як **комунікативні** (щодня або майже щодня користуються соціальними мережами 80,33% учасників дослідження) та **споживацькі** (постійно шукають інформацію для навчання 76,77% респондентів; займаються пошуком інформації на теми, що цікавлять – 74,39% опитаних, здійснюють пошук та перегляд аудіо- та відеоінформації – 56,56%).

Для перевірки гіпотези щодо наявності впливу користування інтернет-практиками на психологічне благополуччя старшокласників був застосований метод дисперсійного аналізу, а саме – однофакторний ANOVA.

Статистично підтвердженням є існування прямої залежності між частотою користування такими інтернет-практиками як **«пошук цікавої інформації в мережі»** ($F=12.981 \leq 0,000$) та **«користування соціальними мережами»** ($F=10.048 \leq 0,000$) і рівнем психологічного благополуччя старшокласників. У відповідності до отриманих даних збільшення частоти користування цими практиками призводить до прямо пропорційного зростання показників психологічного благополуччя.

Частота користування такими практиками, як **«комп'ютерні ігри»** ($F=15.543 \leq 0,000$) та **«безцільне блукання мережею»** ($F=19.913 \leq 0,000$) має зворотній вплив на показники рівня психологічного благополуччя. Інтенсифікація користування цими типами практик спричиняє зменшення загального рівня психологічного благополуччя старшокласників.

Був проведений аналіз профілів психологічного благополуччя користувачів в залежності від частоти використання різних типів соціальних інтернет-практик. З кожної з практик здійснено порівняння відповідей тих респондентів, які є її постійними користувачами, і тими, хто дуже рідко або ніколи нею не користується. Порівняння відбувалося за сімома показниками (Позитивні відносини, Автономія, Управління середовищем, Особистісне зростання,

Цілі в житті, Самоприйняття, Загальний рівень психологічного благополуччя). Для підтвердження значущості отриманих відмінностей був застосований критерій t-Стюдента.

Було встановлено, що:

- Середні показники профілів психологічного благополуччя постійних користувачів Інтернету без мети, а також тих, хто активно залучений до практики комп'ютерних ігор, є нижчими за всіма параметрами, ніж середні показники профілів тих респондентів, які не залучені до відповідних практик. Відмінності підтверджені статистично. (1. *Наявність мети користування Інтернетом*: Загальний показник $t = -8.812 \leq 0,001$; «Позитивні відносини» $t = -3.86 \leq 0,001$; «Автономія» $t = -5.59 \leq 0,001$; «Управління середовищем» $t = -7.05 \leq 0,001$; «Особистісне зростання» $t = -6.49 \leq 0,001$; «Цілі в житті» $t = -8.45 \leq 0,001$; «Самоприйняття» $t = -5.66 \leq 0,001$). 2. *Комп'ютерні ігри*: Загальний показник $t = -7.66 \leq 0,001$; «Позитивні відносини» $t = -4.56 \leq 0,001$; «Автономія» $t = -3.49 \leq 0,001$; «Управління середовищем» $t = -5.02 \leq 0,001$; «Особистісне зростання» $t = -9.22 \leq 0,001$; «Цілі в житті» $t = -6.14 \leq 0,001$; «Самоприйняття» $t = -3.61 \leq 0,001$)

- Активні користувачі інформаційних практик («Пошук інформації для навчання», «Пошук цікавої інформації») та соціальних мереж мають вищі середні показники за окремими параметрами психологічного благополуччя, ніж їхні однолітки, які відповідними практиками не користуються («Пошук інформації для навчання» – відмінності за показниками «Позитивні відносини» ($t = 2.87 \leq 0,004$), «Особистісне зростання» ($t = 2.85 \leq 0,004$), «Цілі» ($t = 2.63 \leq 0,009$), «Загальний рівень» ($t = 3,3 \leq 0,001$). «Автономія» ($t = 2.43 \leq 0,015$). «Пошук цікавої інформації» – за всіма параметрами, крім «Автономії»: Загальний показник: $t = 5.26 \leq 0,001$; «Позитивні відносини» $t = 3.86 \leq 0,001$; «Управління середовищем» $t = 4.01 \leq 0,001$; «Особистісне зростання» $t = 5.75 \leq 0,001$; «Цілі в житті» $t = 5.18 \leq 0,001$; «Самоприйняття» $t = 3.29 \leq 0,001$).

«Користування соціальними мережами» за загальним показником: $t = 3.4 \leq 0,001$; параметрами «Позитивні відносини» $t = 3.5 \leq 0,001$; «Управління середовищем» $t = 2.23 \leq 0,026$; «Особистісне зростання» $t = 4.45 \leq 0,001$; «Цілі в житті» $t = 2.91 \leq 0,004$).

- Респонденти, що активно користуються мережею для **творчих** («Веду власний блог», «Викладаю результати власної медіаторчості», «Викладаю власні статті, відгуки, рецензії»), **критичних** («Залишаю коментарі новин», «Залишаю коментарі на сторінках інших користувачів», «Висловлюю власну думку на тематичних форумах») та деяких **комунікативних практик** («Шукаю нових друзів», «Залишаю коментарі на сторінках соціальних мереж»), мають нижчі середні показники за окремими показниками психологічного благополуччя ніж ті респонденти, що рідко користуються відповідними практиками. Природа отриманих розбіжностей може бути глибше зрозумілою з огляду на функції, які в даних випадках можуть виконувати соціальні інтернет-практики. Висувається припущення, що, з одного боку, може виконуватися компенсаторна функція (компенсація існуючих дефіцитів у реальному житті), з іншого – реактивна, коли дії і вчинки, які варто було б зробити в реальному житті, переносяться в інтернет-простір (профіль активних користувачів майже всіх означених вище практик має нижчі середні показники за параметрами «Особистісне зростання» та «Цілі в житті», ніж у неактивних користувачів).

Щоб глибше зрозуміти отримані результати, далі був проведений аналіз соціальних інтернет-практик старшокласників з різним рівнем психологічного благополуччя.

Проаналізувавши особисті профілі, відповіді учасників дослідження були розділені на групи відповідно до загальних показників за опитувальником психологічного благополуччя К. Ріфф на 3 групи: з низькими (310 респондентів), середніми (560 осіб) та високими (274 респондента) показниками.

Проаналізовано співвідношення частоти вибору тих або інших цілей користування Інтернетом представниками різних за рівнем психологічного благополуччя груп. Для підтвердження достовірності отриманих відмінностей був застосований критерій χ^2 -квадрат Пірсона. Взаємозв'язок структурних компонентів психологічного благополуччя з інтернет-практиками визначався за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена. Висвітленню питання взаємозв'язку цілей користування Інтернетом та рівнем психологічного благополуччя користувачів цих практик старшого шкільного віку присвячена одна із наших окремих публікацій [3], тож зупинимось лише на стислому огляді отриманих результатів.

Виявлено, що між окремими цілями, якими керуються старшокласники при виборі певних способів проведення вільного часу в Інтернеті, та рівнем їхнього психологічного благополуччя існує зв'язок.

Старшокласники з низьким рівнем психологічного благополуччя менш усвідомлено визначають власну мету користування Інтернетом; частіше, ніж їхні однолітки, використовують Інтернет з ціллю ескейпізму та для корекції емоційного фону (звільнення від зайвої агресії та заради поліпшення настрою). Вони частіше, порівняно з однолітками, схильні користуватися Інтернетом під впливом інших та для пошуку однодумців у мережі, проте рідше застосовують простір Інтернету для висловлення власної думки і підтримання існуючих взаємовідносин з близькими та друзями. З інформаційною метою у своїй повсякденній практиці частіше користуються мережею старшокласники з високим рівнем психологічного благополуччя.

Проаналізовано відповіді респондентів з груп різних за рівнем психологічного благополуччя на питання окремого блоку комплексної анкети на визначення особливостей їхніх соціальних інтернет-практик, що був присвячений саморегуляційним особливостям здійснення соціальних інтернет-практик.

Для статистичного підтвердження отриманих відмінностей був застосований кри-

терій χ^2 -квадрат Пірсона. Для з'ясування наявності кореляційного зв'язку між окремими показниками організації соціальних інтернет-практик та структурними компонентами психологічного благополуччя використовувався коефіцієнт кореляції Спірмена. Докладний аналіз даного етапу дослідження представлений в нашій публікації [4], у контексті даної статті вважаємо за необхідне представити узагальнені висновки для створення повної картини отриманих даних.

Встановлено, що у способах організації соціальних інтернет-практик старшокласників з різним рівнем психологічного благополуччя існують статистично значимі відмінності:

- гірша концентрація уваги при пошуку потрібної інформації і вибір медіа-контенту, що здійснюється під впливом інших, є характерною і більш притаманною інтернет-користувачам з низьким рівнем психологічного благополуччя;

- між плануванням діяльності в мережі та рівнем психологічного благополуччя однозначного зв'язку не виявлено: таке планування є більш характерним для респондентів з низьким рівнем психологічного благополуччя, проте ефективніше реалізують заплановане старшокласники з високими показниками психологічного благополуччя;

- старшокласники, що мають низький рівень психологічного благополуччя, є більш заглибленими в соціальні інтернет-практики, надають їм більшого значення, ніж представники інших груп (порівняно більше проводять часу в мережі, більше піддаються поточковим станам при користуванні, схильні до сприймання Інтернету с компенсаторної та сенсотворчої позиції);

Встановлені відмінності у змістовому наповненні практик старшокласників, що є найбільш інтенсивними користувачами Інтернету: «психологічно благополучні» більшою мірою схильні до надмірного користування соціальними мережами, тоді як «не благополучні» – віддають перевагу комп'ютерним іграм, а також активно практикують діяльність, що сприяє самовираженню (ведення власного інтернет-

блога чи щоденника, написання відгуків тощо).

На основі узагальнення емпіричного матеріалу нами були запропоновані стратегії з оптимізації користування соціальними інтернет-практиками для старшокласників, які можуть бути застосовані не тільки на рівні окремих практичних кроків з оптимізації здійснення практик для самих старшокласників, але і на рівні певних принципів та практичних дій, що можуть бути враховані у навчанні школярів медіаосвіти:

1. Читке визначення мети користування Інтернетом

Фокусування на меті свого перебування в мережі, практика усвідомлення цілей перебування в Інтернеті – базові навички, яких варто навчати учнів. Це дасть можливість не тільки ефективніше використовувати мережу, але у більш широкому контексті стане своєрідною практикою тренування цілепокладання, здатності ставити перед собою задачі і досягати їх, що вже безпосередньо пов'язане з розвитком складових психологічного благополуччя як управління середовищем та цілями в житті.

2. Моніторинг часу, проведеного у мережі

Темпоральна компетентність є важливим фактором у забезпеченні психологічного благополуччя людини при взаємодії з медіапростором [9]. Розвиток навички відслідковувати власні витрати часу, фіксувати та аналізувати їхній зміст, робити відповідні корективи – задачі, що є корисними не тільки в контексті взаємодії з інформаційним простором, але і розвитком загальним. При чому інструменти для тренування подібних навичок надає сам мережевий простір (існують web-програми та мобільні додатки, які дають змогу легко фіксувати часові витрати на власну мережеву та позамережеву активність: Toogl, Tahometr та інші).

3. Усвідомлений вибір соціальних інтернет-практик

Встановлено, що практики в залежності від їхнього змісту спричиняють різнонаправлений вплив на психологічне благо-

получчя, що варто враховувати, обираючи ті або інші способи проведення часу в мережі.

Було б помилковим стверджувати, що повне виключення комп'ютерних ігор і збільшення проведення часу в соціальних мережах є універсальною формулою, що призведе до збільшення психологічного благополуччя. Є дуже різні за своїм змістом комп'ютерні ігри, деякі з них можуть бути надзвичайно ефективним інструментом навчання та розвитку [5; 6]. Так само і час, проведений у соціальних мережах, може бути наповнений різним змістом [7; 8]. Інша річ, що корисним, таким, чого варто навчати, є вміння усвідомлювати власні потреби та інтереси й у відповідності до них підбирати адекватні мережеві або позамережеві практики. Завданням, беручи до уваги потребу у загального розвитку учнів, може стати допомога їм у кращому розумінні себе, визначенні власних інтересів та пріоритетів розвитку. Медіаосвіта ж у контексті цифрової медіаграмотності та у відповідності до визначених напрямів може запропонувати допомогу в опануванні корисними технологічними рішеннями, які надає віртуальний простір (так, наприклад, кваліфіковані рекомендації щодо вибору веб-додатків для вивчення іноземної мови учню, що має відповідний запит; надання інформації про існуючі онлайн-платформи для опанування різноманітних компетенцій (Coursera, Prometheus, ВУМ-online та інші) тощо). Робота в даному напрямі стане внеском як у зміцнення такого компоненту психологічного благополуччя, як особистісний розвиток, так і в покращення діяльнісного аспекту даного конструкту (цілі в житті та управління середовищем).

Висновки

Соціальні інтернет-практики мають вплив на психологічне благополуччя старшокласників, який є неоднозначним і залежить від змісту практик та інтенсивності користування ними. Вплив цей може бути позитивним (у разі користування практикам пошуку цікавої інформації та взаємодії у соціальних мережах), негативним (прак-

тики інтернет-серфінгу та комп'ютерні ігри), неоднозначним (пошук друзів та нових знайомств, збір та впорядкування інформації, окремі критичні та творчі практики) та невираженим (пошук для запису медіа-файлів, коментування новин в Інтернеті). Між цілями і саморегуляційним аспектом здійснення соціальних інтернет-практик старшокласників та їхнім особистісним профілем психологічного благополуччя існує зв'язок. Старшокласники з високим рівнем психологічного благополуччя більш усвідомлено визначають власну мету користування Інтернетом, частіше використовують мережу з метою висловлення власної думки, підтримання існуючих відносин з близьким оточенням

та з інформаційною метою. Вони рідше в порівнянні з однолітками користуються Інтернетом з метою ескейпізму, корекції емоційного фону та керуючись впливом інших. Соціально-благополучні старшокласники краще концентрують увагу для пошуку потрібної інформації, ефективніше реалізують свої плани щодо діяльності в мережі, менш схильні до поточкових станів під час користування Інтернетом.

Оптимальними стратегіями використання соціальних інтернет-практик у зв'язку з їхнім впливом на психологічне благополуччя для старшокласників є: чітке визначення мети користування Інтернетом, моніторинг часу, проведеного у мережі, та усвідомлений вибір соціальних інтернет-практик.

Література

1. David W. Chan, Lai-kwan Chan, Xiaoyan Sun Developing a Brief Version of Ryff's Scale to Assess the Psychological Well-Being of Adolescents in Hong Kong// European Journal of Psychological Assessment. – April 2017. – Hogrefe Publishing Group. URL: <http://econtent.hogrefe.com/doi/10.1027/1015-5759/a000403> (дата звернення: 26.11.17)
2. Малєєва Н.С. Соціально-психологічний зміст комунікативних практик у мережі Інтернет / Н.С. Малєєва // Наука і освіта. – 2014. – № 11. – С. 113-118.
3. Шишко Н.С. Цілі користування Інтернетом старшокласників з різним рівнем психологічного благополуччя / Н.С. Шишко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – 2015. – № 5. – С. 144-150.
4. Шишко Н.С. Темпоральні та організаційні особливості соціальних інтернет-практик старшокласників з різним рівнем психологічного благополуччя / Н.С. Шишко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – 2016. – № 3. – С.136-141.
5. Браницкая Л.Л., Браницкая Г.А. Дидактическая компьютерная флэш-игра как средство интенсификации обучения / Л.Л. Браницкая, Г.А. Браницкая // Образовательные технологии и общество. – 2017. – №1. – С. 493-499.
6. Тимофеева А.Д. К вопросу использования компьютерных игр в образовательной системе / А.Д. Тимофеева // Вестник МГУП. – 2015. – №5. – С. 81-84.
7. Вараксин А.В. Влияние социальных сетей на формирование ценностных ориентиров современной молодежи / А.В. Вараксин // Преподаватель XXI век. – 2016. – №2. – С. 205-212.
8. Галіч Т.О. Соціальні мережі Інтернет як агент соціалізації молоді / Т.О. Галіч // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. – 2014. – Т. 15, Вип. 281. – С. 250-256.
9. Абанина Г.В. Темпоральна компетентність як складова медіакомпетентності // Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи : тези доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Миколаїв, 27 квітня 2016 року). – Миколаїв: ОНПО, 2016. – С. 4-10.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск двадцять сьомий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Баликін*
Літературне редагування: *Г.І. Головльова*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 29.06.2017 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 14,43. Обл.-вид. арк. 12,2. Наклад 300 прим. Зам.166.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com